בן-ציון יהושע-רז

דֶּרֶךְ מְבוֹא שֶׁמֶשׁ

מאמרים

"וְזָרַח הַשֶּׁמֶשׁ וּבָא הַשֶּׁמֶשׁ
וְאֶל־מְקוֹמוֹ,
שׁוֹאֵף זוֹרֵחַ הוּא שָׁם"
(קהלת א, ה)

תוכן העניינים

ירושלים

ירושלים שלי

'ימים נוראים' בירושלים

מרכז אסיה

אמרות, פתגמים ומטבעות לשון במרכז אסיה

אפגניסטן

לאן נעלמו עשרת השבטים? - האם השבטים הפתנים הם צאצאי גולי אשור?

אנוסים והמרות דת בקרב יהודי אפגניסטן במאות התשע-עשרה והעשרים

מקומה של הלשון העברית בקרב יהודי אפגניסטן

מולא רפאל מספר הסיפורים האפגני בירושלים

אגדת יעקב רז – חלל האצ"ל הראשון שנפל בקרב

בוכרה

בין בוכרה ואפגניסטן לארץ ישראל – סמיכה לשחיטה שניתנה בקנדהאר

חופה וקידושין בקרב יהודי בוכרה בצל המשטר הקומוניסטי

יהודי בוכרה במבחן העושר הכלכלי

רחובות הבוכרים בראי הספרות העברית

ילדות בשכונת הבוכרים

הקווקז

גיאורגיה – אל המעיינות החמים של טביליסי

גיאורגיה וארמניה – מסע אל התפר שבין אסיה לאירופה

סיפורי-עם ופתגמים מהקווקז

ספרות – מחקר, ביקורת

ציפור כחולה ואישה באדום – דמויות מפתח ביצירתו של י"ח ברנר

מילים על גלגול נשמות צומחות על הכרמל – על ספר השירים של נביל נאסר-אלדין

הספד על קברה של המשוררת פועה שלו-תורן
'עצי הזית הכרותים' – על ספר השירים של יונתן גורל 'רועדים ימים ותלויים'

'שב במסיבת שדים' – על ספר הפתגמים של עירית מלברגר-אמינוף

הקולונל הועלה בדרגה – על ספרו של משה גרנות, אשתו של הקולונל (אסופת סיפורים),
סיפור על אהבה וחושך – מסבא אלכסנדר לנכד עמוס
בין בגדאד לירושלים – כפר העיוורים כמשל בספרו של אלי עמיר: נער האופניים
דיאלוג פואטי עם יוצרי הספרות העברית החדשה ביצירותיהם של בלפור והרצל חקק

ירושלים שלי

ירושלים היא עיר באופק. אתה צועד אליה מארבע רוחות השמים. צועד אל העיר שבאופק, צועד והאופק הולך ומתרחק. האם מִנֶּגֶד תִּרְאֶה אֶת הָאָרֶץ וְשָׁמָּה לֹא תָּבוֹא? האם הרוחניות של עיר הקודש תלויה בין ארץ ושמים? האם כאן מסתתרת השכינה? אני מושיט ידי לגעת בעיר התלויה באופק בין ארץ ושמים, מושיט היד וזו שבה ריקם. כל שנותר לי זו עיר של חולין, עיר של זיכרונות טובים וקשים.

ירושלים של ילדותי הייתה בנויה מעגל בתוך מעגל – הבית, החצר, השכונה והעיר ירושלים. עין אחת צוחקת והשנייה בוכה. אני נובר בזיכרונות, מבט ה מרחוק אל חצר ילדותי הייתה שהייתה בימת החיזיון של החיים. משלו בה שמחה ועצב, קולות צחוק וזעקות של עצב ויגון. במרכז החצר עמדו המטבחים שצמחו כפצעי בגרות עם גגות פח ובתוכם פרימוסים גועשים ופתיליות מעשנות. הסמובר מבעבע והביצים שמעליו הולכים ומשחימים ומריחים ריחות של עונג שבת. לא היו ימים יפים בילדותנו כמו ההכנות של ערב שבת בחצרות ירושלים. מטבח ותבשיליו. מטבח ומטעמיו. צליל מתוק של מכתשי נחושת מצלצל ומהדהד בדנדונים וריחות התבלינים המתנפצים ממלאים את קנה הנשימה ומשם אל חלל האוויר. ריחות תבשילי השבת של כל עדות ישראל נישאים ועולים למרומים אפופים בריחות השבת, מתמזגים זה

בזה ומסירים מחיצות, מתלכדים ומוליכים את עם ישראל לקראת שבת המלכה.

מעבר לרחוב מופיע כדרכו מדי ערב שבת מולא מאיר שמש, כרוז השכונה, לבוש קפטן משי לבן ונעליו מבהיקות. תקע והכריז "שבת! שבת! שבת!" לשמע קריאותיו נסגרו החנויות על מנעול ובריח וכהרף עין ירדה השבת על השכונה. אני הילד צעדתי לצד אבי ובידינו ענפי בשמים שהדיפו את ריחם למרחוק. ירושלים של מטה לבשה נשמה יתירה, הכניפה, ונישאה מעלה מעלה.

בשכונת ילדותי למדתי כי לא רק לעושר יש דרגות, גם לעוני יש דרגות. העשירים באמת היו הלה ששמחים בחלקם.

גדלתי בבית של מספר סיפורים ורוחו שורה עד עצם היום הזה על כתיבתי. אבא היה מספר הסיפורים של השכונה. מדי שבת התקהלו סביבו עשרות מאזינים ובלעו בצמא כל מילה שיצאה מפיו. סיפוריו נמשכו משבת לשבת ממש כמו אופרות הסבון בטלוויזיה. ברגעי המתח הוא הודיע למאזיניו כי הגיעה שעת ערבית של מוצאי שבת וחרף תחנוניהם נאלצו מאזיניו להמתין עד לשבת הבאה. אבא סיפר לנו סיפורים גם בעיצומו של החורף. בחוץ ירד שלג כבר. כל המשפחה מתכנסת מתחת לשמיכה גדולה וקערת גחלים לוחשות חיממה אותנו. רק אימא מנוזלת ומשתעלת, רצה הלוך ושוב למטבח שבחצר וחלטה לנו תה ירושלמי מתוק מן הסמובר. מזגה לנו גם סחלב חם שעליו זרתה אבקת קינמון, פירורי קוקוס, צנוברים ואגוזים כתושים. אבא שתה תה מתוך קערות עמוקות, גנח גניחות של הנאה.

גדלתי בבית של אימא צדקת שצמה בימים שני וחמישי והתפללה השכם והערב ליד המזוזה לשלום העולם. אימא לא הייתה אישה מן העולם הזה. היא באה מהעפרונים, מהיונים, מהצוללות ומרוחותיה של ירושלים. בוקר בוקר היא קמה בשלוש, הדליקה את מנורת הנפט, נטלה בקפידה את ידיה והתעטפה בשאל לבן עשוי צמר כבשים והתייחדה שעה ארוכה מול המזוזה בתפילת יחיד מאולתרת... לאחר מכן היא לשה את הבצק, נתנה לו לתפוח ורדתה אותו בתנור. הרחתי באימא את ריחות הלחם הטרי ושרף העצים הבוערים. מסינרה הפרחוני עלו ריחות של סחלב חם, שזרו עליה קורט קינמון, זנגוויל, ציפורן ורסק אגוזים

וקוקוס. היא לא רק עסקה במיסטיקה אלא גם הייתה רופאה עממית לשכנים שלנו. היא ידעה לבחוש סמי מרפא, וידעה סודו של חוקן משחרר וכוסות רוח למי שחי. היא ידעה להשקות במי סוכר כסגולה נגד פחדים. רופאה של גוף ונפש. זאת האישה היודעת לומר כי חייו של אדם הם דרך קצרה המשתרעת בין שני בכיות – בכי ראשון אנו בוכים בבואנו לעולם ובכי שני הוא בכי הפרידה של ההולכים אחרי הארון.

אימא לא הייתה אישה מן העולם הזה. היא באה מהעפרונים, מהיונים, מהצוללות ומרוחותיה של ירושלים. פעם משכתי בסינרה ושאלתי: אימא, למה את מאכילה את היונים והעפרונים? למה הן לא מחפשות מזון בעצמן? והיא צבטה על לחיי צביטה של אהבה ואמרה: בעלי הכנף הן נשמות אבודות המחפשות תיקון. הן תלויות בין שמים וארץ ועדיין לא נפתחו בפניהן שערי גן עדן. הנשמות נעות ונדות בעולם עד ששערי שמים ייפתחו בפניהן. או אז הן יזכרו לטובה את הבית שלנו, את החצר שלנו, את השכונה שלנו ואת ירושלים האהובה שלנו ויבקשו עלינו ברכה. כשהיונים והעפרונים ייעלמו מן העולם גם בני אדם לא יהיו קיימים עוד".

כל חיינו אנו גרים בירושלים עירנו ואנו עדיין מתגעגעים אליה. להוריי נולדו שלושה בנים וארבע בנות. למעט בן הזקונים כולם הלכו לבית עולמם. אני מיצר גם על דמות אחת יקרה מפז, אהובת נעוריי, רעייתי תקוה לבית בן-אליהו, שהותירה בליבי געגוע אל מה שהיה ולא ישוב עוד לעולם. על משקל דבריו של ר' עקיבא על רחל אשתו: כל שיצרתי - שלה הוא!"

יצאתי ללא מעט מסעות מחוץ לירושלים ותמיד נכספתי אליה ושבתי לחונן את עפרה.

בן-ציון דוד יהושע-רז
יקיר העיר ירושלים

'ימים נוראים' בירושלים

למי צלצלו הפעמונים בלילות אלול של ילדותנו?

התמונה החרוטה בזיכרוני הייתה הפגישה האקראית באשמורת האחרונה בירושלים, שבה יהודים, מוסלמים ונוצרים הלכו לכרוע ברך לפני אלוהים. ממחרת ראש חודש אלול משכימים הספרדים ל'סליחות' באשמורת האחרונה. האשכנזים חסכו מעצמם השכמה מוקדמת והם מסתפקים באמירת סליחות ממוצאי שבת הסמוך לראש השנה. אם ראש השנה חל ביום שני או שלישי, מקדימים לשבוע שלפניו. ליצנים בירושלים אמרו כי הספרדים מרבים לומר סליחות, לפי גודל החטאים שלהם.

כשחודש הרמדאן חל בחודש אלול ניתן היה לראות צלליות של יהודים, מוסלמים ונוצרים שהלכו לבתי התפילה. בליל של קולות וצלילים. במוחי הקודח שמעתי את תפילות כל הדתות משתלבות אלו באלו, נישאות אל-על לסלסולי 'אדון הסליחות', שבקעו מגרונות נערים, תקיעת שופרות, קריאות המואזין וצלצול פעמוני הכנסיות, הקולות והצלילים נפגשים בחלל ומגיעים יחדיו לשער התפילות. המינרטים שמעל המסגדים נראו בעיניי כטילים בין יבשתיים הממריאים לשער התפילות, או לבאב אללה.

אלו"ל – אני לדודי ודודי לי

לא היו ימי חרדה וחשבון נפש לבני ירושלים של שכונות וסמטאות כמו בלילות אלול שהיו המבוא ל'ימים הנוראים' – ראש השנה ויום הכיפורים, וחגי תשרי. בתלמוד תורה סלסלנו, אנו תינוקות של בית רבן, את 'אדון הסליחות', את 'עננו' ואת 'מי אל כמוך' ושאר פיוטי הסליחות ופיוטי החגים שבעקבותיהם. מתחת לתלמוד תורה שבו למדנו, התנהל שוק הומה אדם, שבאותם ימים היה הגדול בשווקי ירושלים עד ששוק 'מחנה יהודה' גבר עליו. פלחים ערבים הביאו פרי וירק מהבוסתנים ומהשדות סביב ירושלים, שעדיין נקטר של שחרית משוך עליהם. כל מי שבא לקנות פרי וירק בשוק חזר לביתו כששפתיו דובבות ניגון של פיוט.
בתמימותי חשתי שבימי הסליחות בני אדם, ואפילו הצעקנים שבהם, מדברים מתון מתון בארשת של קדושה. היו אלה ימים של קירוב לבבות וכל המחלוקות והמריבות של כל השנה נדחות עד אחרי החגים. כמעט סרה קנאה, שנאה ותחרות. אימהות חששו לקלל את ילדיהן מחשש שיפתחו פה לשטן והקללות עלולות להגשים את עצמן. חודש הרחמים עמד בפתח. חודש אלו"ל בגימטרייה 'אני לדודי ודודי לי'. השכינה וכנסת ישראל חברו יחד. שערי שמיים פתוחים לקבל תפילות והעיניים נשואות אל-על.
בשלוש לפנות בוקר חכם מאיר, שמש בית הכנסת, דפק על התריסים וקרא בקול מסתלסל: "חכם רפאל, חכם יעקב... אדון מזרחי... סליחות." הקור הירושלמי חדר לעצמות ואין רצון להיפרד מהמיטה החמה. אבא יצא זה מכבר לעמל יומו ואני עדיין סרוח על מיטתי ומקשיב לפיוטי הסליחות המושרים בקולותיהם הגבוהים של נערים. הקולות פורצים אל חלוני מכמה בתי כנסת ואני שומע שוב ושוב את הפיוט:

בְּזָכְרִי עַל מִשְׁכָּבִי זְדוֹן לִבִּי וַאֲשָׁמָיו
אָקוּמָה וְאָבוֹאָה אֶל בֵּית אֱלֹהַי וַהֲדוֹמָיו
וָאֹמַר בְּנָשְׂאִי עַיִן בְּתַחֲנוּנַי אֵלֵי שָׁמָיו
נִפְלָה נָא בְּיַד ה', כִּי רַבִּים רַחֲמָיו!

לא יכולתי להיות אדיש למילים 'זְדוֹן לִבִּי וַאֲשָׁמָיו' ששרו הנערים בקולות גבוהים וצלולים, ראיתי את עצמי חוטא הצריך תיקון מידי על כל החטאים שלי. שטפתי פנים וידיים, נטלתי את הפנס העשוי קופסת שימורים ריקה ובה נר קטן. מול ירושלים שהפכה בימינו לעיר מוארת עם פסטיבלי אור, הנר הזעיר דאז מילא את ליבו של אותו ילד קטן באור זוהר, הסיר פחדים של חושך והעניק לנו ביטחון עצום. בתי-הכנסת היו מלאים מפה לפה והתחרות בין הנערים המסלסלים פיוטים הייתה גדולה. חכם מאיר השמש עובר בין המתפללים עם מגש נחושת ובו ספלוני קפה שחור חם, המעלים ניחוחות של הֶל וקינמון ומציפים בריחם העז את בית הכנסת. ריחות מענגים ובלתי נשכחים.

מה עלה בגורלו של שוטר המקוף הערבי?
ממש באותה שעה – באשמורת האחרונה של חודש אלול הגיעו לשכונה מכרמי חברון והסביבה עשרות רבות של גמלים, סוסים ופרדות נושאים על גבם מאות ארגזים של ענבי-יין. כמדי שנה, הם חנו בפתח חנותו של אבא, שם עמדו מאזניים עשרוניים העשויים משטח שקילה רחב. אבא שקל כל ארגז וקבע את מחירו לצרכן בלי זכות ערעור. קודם השקילה הוא גבה 'מעשר' – חצי גרוש לארגז בעבור השקילה ודמי התיווך ובנוסף אשכול ענבים, שאותו השליך לחבית עץ, שבסוף היום הועברה לביתנו.

לא היה בית שלא הפיקו בו יין וערק. כל בית-אב קנה כמה ארגזי ענבים. צעירי המשפחה דרכו את הענבים בגיגיות נחושת הקרויות במחוזותינו 'פַּיְיֶלָה'. בהיותי צעיר הבנים, שטפו את רגליי היטב ולאחר כבוד דרכתי להנאתי ענבים בגת. מן המיץ הפיקו יין שולחני משובח שתסס בכדי חרס גדולים ומן הזגים הפיקו עראק, בתהליך של אידוי וקירור במתקן מיוחד.
הפקת עראק ביתי ללא רישיון היא עד היום עבירה על החוק והעונש המירבי עליה הוא שנתיים מאסר ו-10,000 שקלים קנס. כדי להסתיר את הריח החריף של הפקת הערק, שרפנו סמרטוטים. סלים, שוטר המקוף הערבי הוותיק, הריח את סירחון הסמרטוטים השרופים ואמר: "וואללה, היהודים שוב עושים עראק."
כדי להימנע מצרות, סלים הוזמן לשתות עראק מהיבול של אשתקד וכדי להפיג את הלגימה צלו למענו על פרימוס כבד עוף מתובל במלח ופלפל שחור. כטוב לבו במשקה וב'מאזה', הלך שוטר המקוף מדייר לדייר, שתה כוסית ערק ואכל כבדי עוף צלויים. בסופו של יום, כשהוא שיכור כלוט, אבי שכר דיליז'אנס והעגלון הסיע את שוטר המקוף המבושם, ששר משירי עבד אל ואב, והוריד את השוטר המזמר ליד שער שכם.
בשבתות ובחגים לא היה בית שלא עלו ממנו ריחות חמין לצד ריחות של אניס ועראק 'זחלאווי', בסגנון 'זחלא' שבלבנון.

מקבלים מכות כדי לכפר על החטאים

ערב ראש השנה וערב יום כיפור הוקמו בתי דין מאולתרים בבתי-כנסת. הדיינים היו ישישים מגודלי זקן לבן, שערכו התרת נדרים בנוסח מאגי, שהצליח לעורר בנו הילדים פחדים. וזה לשון התרת הנדרים:

שִׁמְעוּ נָא רַבּוֹתֵינוּ,
הֲרֵי אֲנַחְנוּ שׁוֹאֲלִים וּמְבַקְּשִׁים
הַתָּרָה מִן הַקָּדוֹשׁ בָּרוּךְ הוּא,
וּמִן תּוֹרָתֵנוּ הַקְּדוֹשָׁה,
וּמִבֵּית דִּין שֶׁל מַעְלָה וּמִבֵּית דִּין שֶׁל מַטָּה,
וּמִמַּעֲלַתְכֶם, שֶׁתַּתִּירוּ לָנוּ...
כָּל מִינֵי נְדָרִים שֶׁנָּדַרְנוּ עַל עַצְמֵנוּ אוֹ עַל אֲחֵרִים...
כָּל מִינֵי אָלוֹת שְׁמַתּוֹת חֲרָמִים אֵרוּרִים,
נִידּוּיִים וּנְזִיפוֹת וְכִינּוּיִים, וְכָל מִינֵי קְלָלוֹת
שֶׁקִּלַּלְנוּ אֶת עַצְמֵנוּ אוֹ אֶת אֲחֵרִים,
אוֹ אֲחֵרִים שֶׁקִּלְלוּ אוֹתָנוּ בֵּין בְּהָקִיץ בֵּין בַּחֲלוֹם...
אֲנַחְנוּ מְבַקְּשִׁים מִמַּעֲלַתְכֶם לְהַתִּיר לָנוּ עֲלֵיהֶם הַתָּרָה גְּמוּרָה.

ובית הדין המאולתר אומר פה אחד:

מֻתָּרִים לָכֶם, מְחוּלִים לָכֶם,
שְׁרוּיִים לָכֶם...
וּכְשֵׁם שֶׁמַּתִּירִים בְּבֵית דִּין שֶׁל מַטָּה,
כָּךְ יְהִיוּ מֻתָּרִים בְּבֵית דִּין שֶׁל מַעְלָה.

לאחר התרת נדרים, המתפללים הבוגרים פשטו את פלג גופם העליון ושמש בית הדין הלקה אותם בשתי רצועות עור העשויות מעור של שור וחמור על דרך הכתוב: "יָדַע שׁוֹר קֹנֵהוּ וַחֲמוֹר אֵבוּס בְּעָלָיו." המולקה קיבל על הגב ט"ל מלקיות (39 מכות), כנגד שלוש פעמים:

וְהוּא רַחוּם יְכַפֵּר עָוֹן
וְלֹא יַשְׁחִית
וְהִרְבָּה לְהָשִׁיב אַפּוֹ
וְלֹא יָעִיר כָּל חֲמָתוֹ.

ראש השנה – חג האור

אנו הילדים אהבנו אהבת נפש את ראש השנה ואת ליל הסדר, שהיו חגיגיים במיוחד. במקום מנורת הנפט האפופה עשן, הבית האיר באור נגוהות של מנורת לוקס, שנראתה כ'אור שבעת הימים' השמורה לצדיקים לעתיד לבוא. מנורת הלוקס, המוזנת בנפט, נקראה גם "פנס לוקס". היה זה מתקן תאורה, שבתוכו הייתה מן גרב ארוגה, ניפחו אותו כמו פרימוס והדליקו את הגרב. יחסית לאור הדלוח של עששיות הנפט המפוחמות, אור הלוקס היה חזק במיוחד. במבחן הזמן הפנס האולטימטיבי הזה היה לא יותר מ-20 ואט בימינו. האור המשודרג גם הציג לראווה את כל הסדקים בקירות הבית. בל נשכח שבאור הדלוח של נרות השמן העשויים חרס נכתבו התנ"ך, התלמוד ויצירות מופת שהיו לנחלת דורות. הצמא שלנו לאור הולך וגובר עם השנים [אולי ביחס הפוך לתוצאה?] – בית ממוצע בימינו מלא נברשות, נורות בכל גודל, פלורוסצנט ומנורות לֵד ואנו צמאים לעוד ועוד אור.

מיהו ספרדי?

שולחן ראש השנה המכוסה במפה צחורה וסביבה אורחים רבים ומתחיל טקס הברכות לשנה החדשה. האשכנזים מסתפקים בתפוח בדבש (שתהיה לנו שנה מתוקה) ובראש של קרפיון ממולא הקרוי 'געפילטע פיש' (שנהיה לראש ולא לזנב), וטובלים את החלה בדבש במקום במלח.

הספרדים כדרכם מסבכים את העניין והולכים לפי מסורת גאוני בבל. עושים קדימון אטימולוגי לסעודה, שכלל תמרים, כדי שייתמו אויבינו; סלק, כדי שיסתלקו אויבינו, כרתי (כרישה), כדי שיכרתו אויבינו; קרא (דלעת), כדי שתקרע רוע גזר דיננו; רוביא (לוביה), כדי שירבו זכיותינו; רימון, כדי שנהיה מלאים מצוות כרימון; ראש כבש כדי שנהיה לראש ולא לזנב ותפוח בדבש, כדי שתהיה שנה מתוקה.

חג של התחדשות

אנו הילדים אהבנו את ראש השנה ואת חג הפסח, כי לכבוד החג קונים בגדים ונעליים. לי קנו חליפה של מלח או חליפה של חייל סקוטי (בלי חצאית כמובן) ואמרו: 'תתחדש'. בראש השנה קנו לנו 'בּוֹטִים' – נעליים גבוהות לקראת החורף. לקראת פסח והקיץ הממשמש ובא קנו לנו סנדלים סגורים. ילדים עניים לא קיבלו נעליים חדשות אלא הסתפקו בחיתוך חרטום הנעל כדי שאצבעות הרגל הגדלה יצאו כבנות חורין לאוויר העולם. לנעלי החורף החדשות דאגנו שהסנדלר יתקין פרסות ברזל ומסמרים בעלי ראש עבה במיוחד. כל צעד שעשינו נשמע

כמצעד הצבא האדום בחגיגת אחד במאי בקרמלין. כך גם התגלשנו בין המשאיות בירידות של ירושלים ובאורח פלא נשארנו בחיים.
רגעי השיא בראש השנה היו תקיעות השופר. מהר מאוד למדנו שלא צריך לרדת למקלטים עם כל תקיעה ותקיעה. לא הבנתי אז ואינני מבין גם היום למה לחצוצרן של תפילות קוראים 'בעל תוקע'.
ביום הראשון של ראש השנה עשינו 'תשליך', שבו השלכנו וניערנו את כל החטאים מהכיסים שלנו. שאלתי ולא נמצא מענה לשאלתי: האם שתיית מי החטאת האלה מהבור מחזירה אלינו את החטאים? תיק"ו.
ליד הגנגס בהודו הופתעתי לראות טקסי תשליך ססגוניים – טקס צבעוני עם צלצולי פעמונים והרבה פנסים ומנחות הצפים על הגנגס. ואני חושב לעצמי: איך עובדי האלילים האלה מעתיקים מאתנו בלי בושה, ועוד בהצלחה רבה כל כך, את מנהג 'תשליך' ואת 'ניסוך המים'.
מדי שנה חזרתי והתרגשתי בקריאת סיפורו של יונה הנביא במעי הלוויתן. איזה גבר קר רוח היה יונה, הים סוער והוא נרדם לו בנחת. שום דבר לא בער לו. מה יכול לעשות נביא יהודי 'צפלון' (אפרוח ברוסית) במשקל יונה מול עיר החטאים נינווה, שבה 120,000 תושבים רשעים מרושעים ואלוהים הרחום והסלחן מוכן לוותר לגויים האלה ולהשאיר אותם בחיים. יונה מנסה להתחכם ולברוח לתרשיש ארץ הזהב, אבל אלוהים, הכול יכול ויודע הכול, מלמד אותו לקח שלא יישכח כל החיים. הוא מטלגרף לנפטון, אל הימים, האוקיינוסים, הסוסים ורעידות האדמה, הידוע בכינויו 'נפתול', וזה לשון התמליל שקיבלנו מהחפרפרת:
"נפתול, אנא שלח את לוי, הלווייתן התורן, שיבלע את יונה הנביא ובמטותא ממך תדאג שיארח אותו במחלקה ראשונה, חדר עם חלון לנוף וארוחות גורמה כשרות למהדרין בחותמת בד"ץ ושלוי הלוויתן לא יעלה על דעתו לטרוף חלילה את הצפלון הזה, עד שיימלא את השליחות שהטלתי עליו...התשלום עליי. נפתול, אתה יודע כמה קשה היום וכמה יקר מציאות נביא בעל חזון, שמוכן לעשות שליחויות ללא תמורה."

פורסם לראשונה: חדשות בן עזר, גיליון מס' 1474, *ב' באלול תשע"ט, 2.9.2019*

מרכז אסיה

לאן נעלמו עשרת השבטים? –
האם השבטים הפתנים הם צאצאי גולי אשור?

'עשרת השבטים' או 'השבטים האובדים', הוא כינוי שדבק בגולים שהוגלו בשנת 720 לפני הספירה על-ידי שלמנאסר, מלך אשור. מאז הגלייתם לא נודע עליהם דבר והם הפכו מקור לא אכזב להשערות, לאגדות ולתיאוריות תיאולוגיות ואֶתנולוגיות. מסורות קדומות בקרב השבטים האפגנים, המוסלמים-סונים, מייחסות את מוצאם לשבטי ישראל האובדים. לפי המסורת שלהם, הם צאצאי "בני-איסראיל" [בני ישראל] שהוגלו ע"י בוכטונאצר והם צאצאיו של אפגנה נכדו של המלך "שארול בין-קאיס" – שאול בן קיש. לשאול היו שני בנים: ברכיה וירמיה. לברכיה היה בן בשם אסף ולירמיה היה בן בשם אפגנה. כשהגיע הנביא מוחמד, הם קיבלו את האסלאם אך שמרו על החוקה הקדומה ועל המנהגים. מוחמד החליף את שמותיהם משמות עבריים לשמות ערביים. בספר היסטוריה אפגני מן המאה ה-16 'מח'סאן אפגני' ובספר משנת 1829 'תאריך-י אפגאן', שיצא גם באנגלית, ההיסטוריה האפגנית מתחילה במלך שאול. נוסעים שהגיעו לאפגניסטן סיפרו על נשות השבט המדליקות נרות שבת ולאחר הנידה הן טובלות בנהר. יש איסור חמור שלא לאכול בשר וחלב. חוקת השבטים המופיעה אצלם ב'פושטון ואלי' דומה מאוד לחוקה המקראית, למשל: עין תחת עין, הם נימולים לשמונה ימים והבגד האפגני עשוי מארבע כנפות (ללא ציציות). הדמיון הוא לא רק בחוקים השבטיים אלא גם בתווי הפנים הקרוב

לגזע השמי: הם גבוהים יותר ויש ביניהם אדומי שיער וכחולי עיניים ועורם בהיר יותר.

על עשרת השבטים האובדים נאמר: "וַיְבִיאֵם לַחְלַח וְחָבוֹר וְהָרָא וּנְהַר גּוֹזָן עַד הַיּוֹם הַזֶּה." (דברי הימים א, ה כו). יהודי אפגניסטן מזהים את "חבור" במעבר ההרים ח'ייבר, את "הרא" בעיר הראת ואת "גוזן" בעיר גאזני שעל גדת נהר גאזני, במזרח אפגניסטן. ר' משה אבן-עזרא (1055 – 1135) כותב בפירושו לפסוקים על גלות אשור כי "אפשר שגוזן היא מדינת (מדינה = עיר) גזנה, שהיא עיר הבירה של כוראסאן" ומוסיף כי נאמר לו שבגזנה יש 40,000 יהודים. ר' סעדיה גאון מזהה את גזני כגוזן המקראית. הנוסע בנימין מטודלה מציין במאה ה-12 את "גַּזְנָה העיר הגדולה שעל נהר גוזן ובה כמו פ' [80] אלף מישראל". חכמי הקראים דניאל אל-קומיסי ויפת בן עלי מזכירים במאה התשיעית בפירושיהם לספרי הנביאים את "כל מדינות ח'וראסאן" (ח'וראסאן משמעה 'ארץ השמש'), חבל ארץ נרחב במרכז אסיה, הכולל חלקים מאפגניסטן ומאיראן, כמקום גלותם של עשרת השבטים. החל במאה השמינית נזכרים במקורות מוסלמים שמותיהם של נכבדים וסוחרים יהודים בח'וראסאן.

במאה ה-20 נחשפו עדויות ארכיאולוגיות על נוכחות יהודית במקומות נוספים, דוגמת קאבול וקנדהר. בגור, שעל גדת הארי רוד, התגלה בית קברות יהודי ובו נחשפו עד כה כ-90 מצבות, חקוקות באותיות עבריות ובניב היהודי-פרסי. המצבות אינן כוללות נשים וילדים אלא רק גברים בעלי מעמד. התאריכים על המצבות הם לפי מניין השטרות. המצבה הקדומה היא משנת 1012 והמאוחרת משנת 1249. בין התארים של הנקברים ניתן למצוא את התואר: "ראש הסַדָרנוֹת" (ראש הסֵדֶר, כלומר ראש הישיבה) וכן "ראש הכַּנָסָה"(=בית הכנסת), "ראש הקהל", "מלמד", "חכם" ואף "אלוף" – כולם תוארי כבוד מוכרים בבבל לבכירי הישיבה בתקופת הגאונים. הכיתוב על המצבות מוכיח על קשר הדוק בין יהודי ח'וראסאן במרכז אסיה לישיבות בבל, ששלחו 'כלי קודש' לאזורים מרוחקים אלה: מוהלים, שוחטים, חזנים ורבנים ובתמורה תרמו הקהילות העשירות, שסחרו על דרכי המשי, סכומים נכבדים לראש הגולה ולישיבות בבל. המאבק בין ראש הגולה בבבל לגאון פומבדיתא על יעדי הכספיים שהגיעו מח'וראסאן מלמד על קהילות אמידות ביותר של סוחרים, שהזרימו כספים לראש הגולה שחי חיי מלכים 'ויש לו

פונדקאות וגנות ופרדסים בבבל ונחלות רבות מאד...ואוכלים על שולחנו רבים מישראל בכל יום...הוא מוציא ממון גדול על המלך ועל השרים ועל הסגנים'.

מנהל דואר ערבי אבן ח'ודאד'יבה (מאה התשיעית) מספר על פעילותם של הסוחרים היהודים באותה עת: "הסוחרים היהודים הראד'אניים שהם מדברים פרסית, יוונית, ערבית פרנקית, ספרדית וסלאבית. הם נוסעים מן המערב אל המזרח ומן המזרח אל המערב, ביבשה ובים. מן המערב הם לוקחים אתם סריסים, שפחות, נערים, אריגי משי מקושטים, פרוות וחרבות...מסין הם לוקחים אתם מושק [לתעשיית הבשמים], אהל [ליצור סבון ובשמים], כמפור וקינמון..."

מצבה (3 חלקים) על קברו של אלישע בן משה יוסף מפירוז-קו,
מיום כ"ד בתשרי 1510 למניין השטרות – 26.9.1190

מצבת השר והטפסר משה בן אפרים בצלאל משנת 1320 (?), נמצאה בקנדהאר והייתה מוצגת במוזיאון קאבול

הגניזה האפגנית

עדות חשובה לחיים יהודיים על דרכי המשי בימי הביניים נמצאה לא מכבר בגניזה במערה בעמק במיאן באפגניסטן, כ-230 ק"מ מערבית לקאבול, לא הרחק משני פסלי בודהה הגדולים בעולם, שנמחו מעל פני האדמה על-ידי הטאליבן בשל היותם 'לא אסלאמיים'. השתמרו שם עד ימינו כמה מאות דפים הכתובים עברית, פרסית, פרסית-יהודית, ערבית וערבית-יהודית. הם כוללים מכתבים, תעודות משפטיות, פנקסי סוחרים, פיוטים בעברית, פירושי מקרא, קטעי תפילה וגם קטעים לא מוכרים מהפולמוס של רב סעדיה גאון נגד חיווי הבַּלְכִי, מבקר המקרא.

תעודות קדומות שנתגלו בגניזה בעמק במיאן באפגניסטן

הספרייה הלאומית רכשה לא מכבר אוסף יחיד במינו של מה שקרוי "הגניזה האפגנית", והוא מצטרף לאוסף קטן יותר של אותה גניזה שנרכש שנתיים קודם. מדובר בכ-250 מסמכים, בעיקר מן המאה ה-11 וכמה מהמאה ה-12 ומהמחצית הראשונה של המאה ה-13, אז החלה הפלישה המונגולית. מסמכים אלו לא היו ידועים עד כה למחקר ההיסטורי, וחוקרים מעריכים שהאוצרות שיימצאו לבטח בין המגילות והמסמכים האלו יחוללו מהפכה בידע הקיים אודות הקהילה היהודית, ויאפשרו הצצה נדירה במינה לתרבויות המוסלמיות של פרס ואפגניסטן לפני הכיבוש המונגולי. רובם של הטקסטים נכתבו על ידי סוחרים יהודים ומוסלמים שחיו באזור שנמצא היום באפגניסטן, בתקופה שקדמה לחורבן המונגולי בשנת 1220 בהנהגתו של ג'ינגיס ח'אן. המסמכים מאירים נושאים שהיו עד כה בגדר תעלומה: התרבויות המוסלמיות העשירות של פרס ואפגניסטן, חייהם של בני הקהילה היהודית על דרך המשי ועוד. המסמכים מספקים גם הצצה חסרת תקדים לחיי היום-יום, ליחסים החברתיים ולרזי הכלכלה היהודית של אותה תקופה באותו האזור. רבים מהמסמכים שייכים לדמויות מפתח ממשפחת הסוחרים היהודית-אפגנית שבראשה עמד כנראה אבו נאסר, אשר פעלה במאה ה-11 במרכזה של אפגניסטן. קטע נוסף ממסכת עבודה זרה מהמשנה מהווה את העדות המוקדמת ביותר לקיומה של הספרות התורנית באזורי דוברי פרסית ממזרח למרכז הרבני הגדול בבבל. האוסף כולל כתבים בפרסית, ערבית,

ארמית ופרסית-יהודית, ומכיל מסמכים משפטיים מקומיים, ספרי תיאולוגיה ודת, כרונולוגיות היסטוריות ופסוקים מן התנ"ך.
באזור שבו התגלו התעודות עבר אחד מנתיבי המסחר העיקריים של "דרך המשי" בין המזרח הרחוק לאירופה, והתעודות אכן מעידות על תחומי מסחר רבים ומגוונים שהתנהלו באזור זה. יש לשער שהתעודות נכתבו על-ידי צאצאי יהודים שהיגרו מבבל והתיישבו בח'וֹרַאסַאן (כיום במערב אפגניסטן ובמזרח פרס) . הם קראו למקום מושבם החדש 'המושבה של בצרה' או 'ערב השנייה'. הסוחרים – ביניהם יהודים רבים, מוסלמים, נוצרים ובודהיסטים – פעלו על דרכי המשי ונקראו 'ראהדנים' (כנראה מפרסית: 'רָאה-דָאן' –'יודעי דרך'). הראהדנים מילאו תפקיד חשוב במסחר בין סין במזרח ועד ספרד שבפאתי מערב. רשת המסחר כיסתה חלקים מסין, הודו, מרכז אסיה, המזרח התיכון, צפון אפריקה ומרבית אירופה. הם שלטו בשפות רבות, אך השפה הפרסית הייתה באותם ימים ה'לִינְגוּאָה פְרַנְקָה', שפת קשר בינלאומית, והעברית הייתה שפת קשר בין הקהילות היהודיות, שהעבירו ידיעות וחדשות מקהילה לקהילה. בשל חשש משודדי דרכים, הסוחרים היהודים נמנעו מהובלת מטבעות זהב וכסף ובמקומם המציאו את הספטָגְ'ה – הוא השיק הקדום (אל-מאת, נא למסור למוכ"ז סך...), שאותו תפרו בתוך הבגד. במאה ה-13 פלשו המונגולים לאפגניסטן והחריבו את עריה והרגו את תושביהן. היהודים ששרדו את הפלישה המונגולית מצאו מקלט בסין, בפרס ובבוכרה. חלקם התאסלמו בעל כורחם במהלך הדורות, חיו כאנוסים ושימרו מנהגים יהודיים. הקהילות הקדומות באפגניסטן הלכו ודעכו וכמעט נעלמו.

חידוש החיים היהודיים באפגניסטן

בראשית המאה ה-19 התחדש היישוב היהודי באפגניסטן ביתר שאת בעיקר מיהודים שהיגרו ממשהד ומערים אחרות בפרס (שמות המשפחה מעידים על ערי המוצא שלהם). היהודים שבו והקימו קהילות בערים שניטשו 600 שנה קודם לכן ובעיקר בערים הראת, קאבול ובאלך, שמהן יצאו לסחור בערי המסחר בצפון אפגניסטן.
בשנת 1839 התחולל פוגרום ביהודי משהד בפרס השיעית בעקבות עלילת דם. 37 יהודים נרצחו בדם קר, עשרות רבות נפצעו, בנות יהודיות נחטפו.

נבזזו בתי-כנסת, חנויות ובתי יהודים. השורדים אולצו להתאסלם והם נקראו: 'ג'דיד אל-אסלאם' [=מוסלמים חדשים] למשך 110 שנים, עד לעלייתם ארצה. כלפי חוץ חיו כמוסלמים שיעים אך במסתרים חיו כאנוסים ושמרו בקפידה על הֲלכות דת ישראל.

בשנת 1840, שנה לאחר האינוס, ברחו על נפשם כאלף וחמש מאות מיהודי משהד והגיעו מאיראן השיעית הקנאית אל הראת הסונית, שקלטה את הפליטים ויכלו לחזור בגלוי ליהדות שלימה. בבואם הם מצאו בהראת מאות בודדות של יהודים. העיר הראת שבאפגניסטן שוכנת 372 קילומטר מהעיר משהד באיראן. 16 שנה לאחר שובם לדת ישראל, ביום 25 באוקטובר 1856, כבשו הפרסים את הראת והיגלו את יהודי העיר למחנה ריכוז ליד משהד. כ-300-400 מן המגורשים מצאו את מותם בתלאות הדרך בעיצומו של החורף המושלג ובמחנה הריכוז ליד משהד. הם מתו ברעב ובצמא וממגפות. איום בריטי לפלוש לעיר הנמל בושהר בדרום מערב איראן, ששימש נמל לייצוא נפט, אילץ את הפרסים לסגת מאפגניסטן ולאפשר למגורשים לחזור לעיר הראת כעבור שנתיים של סבל בל יתואר. בעוד שעלילת דמשק שקרתה בשנת 1840 זכתה לתהודה ומשה מונטיפיורי פעל רבות בעניין, פרשת יהודי משהד והראת, שהתחוללה באותה עת, נודעה רק שנים רבות לאחר מכן.

[הרצאה בבית אבי-חי, ירושלים, 3.7.2019]

ראו: בן-ציון יהושע-רז, מנדחי ישראל באפגאניסתאן לאנוסי משהד באיראן, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ב. 579 עמ'+ 64 עמ' לוחות;

(-) מאחורי מסך המשי: עמים ויהודים במרחב האיראני – פרס-איראן, אפגניסטן, בוכרה הוצאת כרמל, ירושלים תשע"ג. 624 עמ'+32 עמ' תמונות. (-) *המורשת התרבותית של יהודי אפגניסטן,* בתוך: מרכז אסיה: בוכרה ואפגניסטן, (קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים), מכון בן-צבי, ירושלים תשע"ח (2018), עמ' 351-380.

הסיפור מאחורי הגניזה האפגאנית

מסמכים עתיקים שהתגלו במערה באפגניסטן שופכים אור על גורל יהדות ח'וראסאן, שכמעט נעלמו עקבותיה. תגליות ראשונות על היהודים של דרך המשי

עדות חשובה לחיים יהודיים על דרכי המשי בימי הביניים נמצאה לא מכבר במערה בעמק במיאן באפגניסטן, כ–230 ק"מ מערבית לקאבול, לא הרחק משני פסלי בודהה הגדולים בעולם שנמחו מעל פני האדמה על–ידי הטליבאן בשל היותם "לא אסלאמיים". באורח נס השתמרו שם עד ימינו כמה מאות דפים הכתובים עברית, פרסית, פרסית–יהודית, ערבית וערבית–יהודית. הם כוללים מכתבים, תעודות משפטיות, פנקסי סוחרים, פיוטים בעברית, פירושי מקרא, קטעי תפילה וגם קטעים מתשובותיו הפולמוסיות של רב סעדיה גאון לחיווי הבַּלָּכִי – הכוללות קטעים לא מוכָּרים.

יש לשער שהתעודות נכתבו על–ידי צאצאי יהודים מבבל שהתיישבו בח'וַראסַאן ("ארץ השמש"), חבל ארץ נרחב במרכז אסיה, הכולל גם את אפגניסטן. הם קראו למקום מושבם "המושבה של בצרה" או "ערב השנייה". הייתה זאת קהילת סוחרים שפעלה על דרכי המשי וזכתה לכינוי ראד'נים (מפרסית: רָאה–דָאן – יודע דרך). רבים מהסוחרים שנסעו על דרכי המשי היו יהודים. לצדם היו סוחרים מוסלמים, נוצרים ובודהיסטים. הראד'נים שלטו בשפות רבות. השפה הפרסית הייתה באותם ימים הלִינגוּאָה פְרַנקָה, שפת קשר בינלאומית, ואילו העברית הייתה שפת קשר בין הקהילות היהודיות.

ההיסטוריון היווני הרודוטוס (המאה ה–5 לפנה"ס), המתבסס על תעודות פרסיות, מתאר את סלילתה של דרך המלך הפרסית, שעברה מרחק של 2,857 ק"מ בין העיר שושן (סוסה) לאיזמיר שבתורכיה. הדרך אפשרה לסוחרים להחליף סוסים, וכן אפשרה לרצים מלכותיים להחליף סוסים באמצעות תחנות ולעבור את כל אורכה של הדרך בתשעה ימים, בעוד שלסוחרים בשיירות הגמלים, הסוסים והפרדות ארכה הדרך כשלושה חודשים.

יהודי ח'וראסאן אוזכרו גם במקורות עבריים ובעיקר בפרשנות המקראית של ימי הביניים, שכללה ציונים גיאוגרפיים בכתביהם של הקראים הראשונים ובכתביהם של פרשנים רבניים. ח'וראסאן צוינה בעיקר כמקום גלותם של עשרת השבטים האובדים.

יהודי אחד נותר כיום באפגניסטאן. בית הכנסת היהודי בהראת, שמשמש כיום כמסגד
צילומים: אי.פי.אי

היטמעות יהודית בסין

דרכי המשי תחילתן בקאי פנג פו בדלתא שעל הנהר הצהוב בסין, שבה הייתה קהילה יהודית דוברת פרסית. העיר קאי–פנג הייתה בשנים 907-1127 בירת הקיסרות הסינית והיא ממוקמת כ–600 ק"מ מערבית לבייג'ינג. מיקומה הקנה לה יתרונות אך היה גם בעוכריה כי העיר נפגעה פעמים רבות משיטפונות שסחפו את שרידי החיים של הסוחרים היהודים.

היהודים הגיעו לסין לפי בקשת אחד מקיסרי שושלת סונג והתיישבו בקאי פנג בירת המדינה וזאת בשל מומחיותם בייצור בדים ובצביעתם, מקצועות שיהודי בוכרה הצטיינו בהם עד הדורות האחרונים. היישוב היהודי התקיים בקאי פנג

לפחות מן המאה ה–12 ועד לראשית המאה ה–19. בין עתיקותיה נמצאו שרידי בית–כנסת ובית עלמין יהודי. על במת בית הכנסת ניצב "כיסא משה" ועליו הניחו ספר תורה לקריאה בשעת התפילה. בצד עמד סומך שתיקן שגיאות של בעל קורא. המתפללים פנו מערבה לעבר ירושלים.

הקהילה היהודית והקהילה המוסלמית שבעיר שגשגו ושיתפו פעולה מסחרית למן המאה ה–12 ועד למאה ה–16, כשהסחר היבשתי בין סין לבין המזרח–התיכון ואירופה היה בשיאו. הסתגרותה של סין הביאה לטמיעה של המיעוטים. קודם נטמעו היהודים בקרב המוסלמים של סין ולימים נטמעו גם יחד בתוך הרוב הסיני.

לדעת החוקר לסלי, יהודים הגיעו לקאי פנג בכמה נתיבים ובכמה גלים. יהודים הגיעו לעיר בימי שושלת סונג (960-1279) מפרס, אפגניסטן ובוכרה. סינולוגים העדיפו את דרך הים, שבה היו הגירות לסין מהודו ותימן. לסלי מביא מקור, שלפיו הגיעו מח'וראסאן שבעים משפחות בימי שושלת האן, שהמאוחרת בהם הייתה במאה ה–10. סופרים ערבים סיפרו על הגירת יהודים לסין הן בדרך היבשה והן בדרך הים. נראה שהמונגולים הגלו יהודים מהחבלים המערביים של ארצות כיבושיהם אל סין.

לדברי לסלי, כל העדויות היהודיות שבידינו מקאי פנג הן מן השנים 1489 ועד המאה ה–16, אך אין ספק שהיישוב היהודי קדום יותר. מיסיונרים שביקרו בקאי פנג בשנת 1850 סיפרו כי המסורות של יהודי קאי פנג קובעות שמוצאם מפרס. בספרו על היהודים בסין מציין צ'רלס ווייט, בישוף הונאן ופרופסור למדעי סין, כי בגניזת טון–הואנג (Huang-Tun) נמצא דף של סליחות מן המאה השמינית, כתוב בפרסית–יהודית על נייר סיני, ומהווה עדות לקדמותם של יהודי פרס בסין.

בשלושת כרכי ספרו המונומנטלי הוא מביא קטעי תפילה וקטעים מן המחזור בעברית וכן מובאות מן התלמוד ומן הספרות הרבנית שלאחריה, המעידים על הגירה לסין לאחר הכיבוש הערבי. הנוסח הוא בבלי–פרסי. בין הכתבים נמצא ספר תורה עם קולופון משנת שפ"ב–שפ"ו (1622-1626) בפרסית יהודית. במגילת יוחסין מהשנים1660-1670 מופיעים 453 שמות של גברים (בן–משה, בן–יוסף, בן–אהרן, בן–יהושע, בן–ישראל) ועוד 259 שמות של נשים, שרובן היו כנראה לא יהודיות.

משלימים את ידיעותינו על יהודי ח'וראסאן. מסמכי הגניזה האפגאנית

שיירת המשי

אנשי השיירות חשו על בשרם את להט המדבר (מעל 50 מעלות צלזיוס) ואת קור השלגים שבמרומי ההרים, שבשיאו ירדה הטמפרטורה למינוס 58 מעלות צלזיוס. השלג נערם לגובה שני מטרים והשיירות המתינו עד להפשרת השלגים. הדרך עברה בהרי פאמיר, המתנשאים לגובה 7,495 מטרים מעל פני הים. מרקו פולו (1254-1324) כינה אותם "גג העולם".

מרקו פולו הגיע מוונציה למרכז אסיה. בדרכו לסין עבר את בוכרה, סמרקנד (שתיהן כיום באוזבקיסטן) וקאשגאר (כיום בסין). הוא חצה את מדבר גובי, ששטחו רבע מיליון קמ"ר, ובשנת 1266 הגיע לבייג'ינג, בירתו החדשה של החאן הגדול קובלאי ח'אן, נכדו של ג'ינגיז ח'אן, שליטה של הקיסרות המונגולית האדירה.

המונח דרך המשי מוביל אותנו אל השיירות האינסופיות של פילים, גמלים, סוסים ופרדות עמוסים מאוצרות הודו, סין ויפן, שכללו בדי משי ססגוניים, תכשיטים מרהיבים, בשמים, סמי מרפא, תבלינים, כלי–נשק, עבדים, סריסים ושפחות. נוסעי השיירות לא רק הובילו סחורות אלא גם היו נושאי תרבות שהובילו ממזרח למערב וממערב למזרח דתות, שפות, סיפורים ופתגמים, אמנות במיטבה, מוסיקה, פילוסופיה ורפואה. תרבות למדה מחברתה והעולם הלך והתעשר. כך נדדו דתות והתחלפו זו בזו, דוגמת הבודהיזם, שנדד מהודו והגיע אל מזרח אסיה. מן העבר האחר פלש האסלאם ותפס את מקומה של הדת הדואלית הזורואסטרית

שהאמינה בשני יסודות – הטוב והרע. היא נדחקה כמו שנדחקה הנצרות המזרחית ובמקומן שלט האסלאם הסוני והשיעי.

דתות שונות עשו דרכן ממזרח למערב וממערב למזרח וכל דת הותירה אחריה יצירות מופת, שכללו תמשיחי קיר, מיניאטורות, פסלים, ארכיטקטורה כובשת עין ולב. הם סיפרו לעולם המערבי על תרבותם של עמי אסיה ועל הארכיטקטורה הקסומה שלהם. הם עמדו נפעמים מול הכיפות, המינרטים, המדרסות והארמונות של מרכז אסיה, שעוצבו בקרמיקה בגון הטורקיז, מקושטות במילים מן הקוראן בכתב קוּפִי ובצורות גיאומטריות מסוגננות. חלפו מאות שנים מאז והיופי הייחודי הזה של המבנים ושל הקרמיקה, שאומץ כמורשת התרבות האנושית על–ידי אונסקו, עודנו קסום ומעורר השתאות ממש כביום צאתו מסדנת האמן בימי קדם.

קהילות על הדרך

איגרת מן הגניזה הקהירית עוסקת בשיירה נושאת משי, העושה דרכה דרך חלב וצידון למצרים ועמה סוחר יהודי מקירואן ועוד כמה סוחרים מח'וראסאן. האיגרת מלמדת על שיתוף פעולה המשתרע ממרכז אסיה אל הלבנט, למצרים, לצפון אפריקה ולספרד. נתיב המסחר מאירופה עבר בימי הביניים מנהר הריינוס שבצרפת, דרך גרמניה, כזריה, איטול שבשפך הוולגה, הים הכספי, באלך (באפגניסטן משנת 1841), שם התפצלה הדרך – פנתה מזרחה לסין או דרומה להודו.

הסוחרים היהודים נפגשו במסעותיהם עם קהילות יהודיות, ביקרו בבתי–כנסת ונפגשו עם ההנהגה הדתית של הקהילות. שפת הקשר ביניהם הייתה לשון הקודש, עברית השואבת מן המקורות. הם העבירו מצד לצד הלכות ומנהגים, נוסחי תפילה ופיוטים ועדכנו את הקהילות שבדרך בקורותיהם של היהודים בכל אתר ואתר. דרכי המסחר שיצאו מסין השתרעו לאורך כל אסיה והגיעו עד לקצה ספרד, צפון אפריקה ומצרים. שיירות המסחר עשו את המסע במשך 200 יום לאורך 12,000 ק"מ. לא כל הסוחרים עשו את המסלול כולו אלא הסתפקו בקטעי דרך ועברו מתחנה אחת לאחרת. הסחורות החליפו ידיים לאורך הדרך וכל סוחר במסלול הארוך גבה עמלה, עד שבסופו של תהליך מחירן של הסחורות הסיניות באירופה היה יקר מאוד.

כך קמה ההתיישבות היהודית באותן תחנות שהפכו לימים לערי מסחר. נציגיהם של הסוחרים התמקמו בערי המסחר על דרך המשי וקנו מהסוחרים הנוסעים בשיירות את הסחורה במחיר אטרקטיבי. עושרה של הקהילה הענפה הזאת אפשר לה לתמוך כלכלית בישיבות בבל ובראש הגולה, שחי חיי רווחה. בתמורה נשלחו אליהם רבנים, מלמדים, שוחטים, מוהלים וחזנים. הם שלחו שאלות הלכתיות לגאוני בבל וקיבלו תשובות. הקהילות על דרך המשי היו סמוכות על שולחן בבל ורבניה, אך חלקים מהן השתייכו לקראים ולכיתות סוטות מן היהדות הנורמטיבית. אותם "נבדלי בני ישראל", כפי שכונו אלה, הוחרמו על ידי הממסד הרבני ונמנע מהם ומצאצאיהם לחזור לחיים יהודיים שלמים.

בהיותם מיעוט בתוך עולם מוסלמי רחב היקף רבים המירו דתם והאסלאם קיבל אותם בזרועות פתוחות. כותב על כך רב נטרונאי גאון (המאה ה–9) בדברי תשובתו ליהודים מח'וראסאן:

הללו כולן כיון שעיקרן מישראל, ויש שם ישראל עליהם, ומצוות נוהגות בהן והיו מח ויבים בשש מאות ושלוש עשרהמצוות, וכיון שהיו פרוצין בעריות ולא כתבו גיטי נשי ם – בניהם ממזרים, ואי אפשר לקבלן ולהכניסן בקהל, שמאיתערבו בישראל ויישאו נשים וישיאו בנותיהם לבני ישראל ומרבים ממזרים בישראל, לפיכך אי אפשר לקב לן כלעיקר (ב"צ דינור, ישראל בגולה, א(2), עמ' 362).

בסוף המאה ה–9 שולח רב האי גאון מבבל לח'וראסאן תיקונים דתיים, המתריעים על המנהג הרווח אצלם לקדש אישה ללא כתובה או שטר אירוסין.

הדרך הייתה מלאה שודדי דרכים ועל כן נמנעו רבים מן הסוחרים להעביר מטבעות זהב וכסף בדרכים המסוכנות ויצרו את הנציגויות המסחריות, ובעיקר המשפחתיות. הנציגויות בערי המסחר הבטיחו רכישות נכונות, שיווק כהלכה והעברת כספים בהמחאות ובשטרות מבלי שמובילי הכספים יהיו טרף לשודדי דרכים. כך נוצרה הסוֹפְתַאגַ'ה, מסמך בנוסח: "נא לתת למוכ"ז סך...". בימינו קוראים למסמך הזה צ'ק. הסוחרים תפרו את המסמך בתוך בגדיהם וכך הבטיחו את כספם.

קשר הדוק לחכמי בבל

סוחרים יהודים מח'וראסאן הם שהביאו לחסדאי אבן שפרוט את בשורת קיומה של ממלכת הכוזרים. חיזוק לאמינות הדיווח שלהם הוא מקבל ממשלחת דיפלומטית ביזנטית שהגיעה לארמונו בספרד. וכך כותב חסדאי באיגרתו ליוסף מלך הכוזרים:

ואת כל השלוחים האלה, מביאי המנחות, [סוחרים מח'וראסאן שניסו לקנות את לבו] אני שואל אותם תמיד בעד אחינו ישרא[ל] פליטת הגולה: אם שמעו שמע לדבר הדרור לשרידים אשר כלו בעבודה ולא מצאו מנוח. עד אשר הודיעוני שלוחי כראסאן, הסוחרים שאמרו לי כי יש ממלכת ליהודים נקראים על שם אלכזר ולא האמנתי לדבריהם, כי אמרתי לא יאמרו לי כדבר הזה כי אם לרצות אותי ולהתקרב אלי. ואשתומם על הדבר הזה, עד אשר באו שלוחי קסטנטינה בתשורה וכתב מאת מלכם אל מלכנו, ואשאלם על הדבר הזה. וישיבו אותי כי באמת הוא הדבר הזה, וכי שם המלכות – אלכזר; ובין אלקסטנטינה ובין ארצם מהלך ט"ו יום בים, אבל ביבשה יש בינינו אומות רבות. ושם המלך המולך יוסף. ואניות באות אלינו מארצם ומביאים דגים ועורות וכל מיני סחורות והם אנשי אחוָתנו ומכובדים עלינו. ובינינו וביניהם שליחות ומנחות, ולהם כח ומעוז, גדודים וחיילים יוצאים [למלחמה] בזמנים [=לעתים] (דינור–ישראל בגולה, כרך א/2, עמ' 34-35).

קבוצה של ארכיאולוגים וארכיטקטים איטלקים שבאו בשנת 1957 לפירוז–קו (ג'אם בימינו), על האפיק של הַארי–רוּד, כדי לשחזר מינרט עתיק – גילו להפתעתם בית קברות יהודי קדום ובו מצבות המתוארכות לאורך 210 שנים (1012-1249). התארים של הנפטרים המכובדים, הנקובים על המצבות, הם: "אלוף', "ראש הסדרנות", "חכם", "מלמד", "ראש הכנסה", "זקן וישיש", והם מלמדים על הקשר ההדוק בין בבל, חכמיה וישיבותיה לבין היהודים שפעלו ביישובים שעל דרך המשי. שנים לא רבות לאחר הפלישה המונגולית חדל בית הקברות הזה לשמש אתר קבורה, ללמדנו שהיהודים נעלמו מן האזור ואין לדעת אם נקטלו או מתו במגפות, ברחו על נפשם, היגרו למחוזות אחרים במרחב או נטמעו בחברה המוסלמית השיעית או הסונית, ברצונם ושלא ברצונם.

היהודים בח'וראסאן אוזכרו בספרות הנוסעים ובספרות הגיאוגרפית הערבית של ימי הביניים, המאששות את הידיעה שבאזור התנהלו חיים יהודיים כבר במאות ה–8–7. כך מצאנו שעומר השני (680-720) הורה בצו לבני ח'וראסאן היהודים שלא להרוס בית–כנסת אך לא לאפשר הקמתם של בתי–כנסת חדשים, מה שמוכיח שהיישוב היהודי קדם לכיבוש המוסלמי. סוחרי יהלומים יהודים חיו בח'וראסאן בימי שלטונו של יזיד בן מואלאב (715). מוזכר סאהל בן בישר, אסטרונום יהודי מח'וראסאן, שפעל בחצרו של הח'ליף אל מאמון (786-833). מקורות מוסלמיים מספרים כי נאצר אבו סאיאר, מושל ח'וראסאן, נשא דרשה במסגד ביום שישי ופירט את תוכנית המיסים המוטלת על הלא–מוסלמים וביניהם מוזכר עקיבא ראש הקהילה שהֵקֵל על היהודים בגביית המיסים. אבן ח'ורדאד'בה, מנהל דואר ערבי באזור מהמאה ה–9, מספר על פעילותם של הסוחרים היהודים על דרך המשי:

הסוחרים היהודים הראד'אנים שהם מדברים פרסית, יוונית, ערבית, פרנקית, ספר דית וסלבית, הם נוסעים מהמערב אל המזרח ומן המזרח אל המערב, ביבשה ובי ם. מן המערב הם לוקחים איתם סריסים, שפחות, נערים,אריגי משי מקושטים, פרו ות וחרבות. בארץ הפרנקים הם יורדים באוניות על הים המערבי ועולים על החופב אל–פרמא [בחלק המזרחי של מצרים התחתונה] ושם מעמיסים את סחורותיהם ע ל גבי בהמות [ומובילים אותקביבשה] עד קולזום [סואץ]... מקולזום הם מפליגים בי ם המזרחי אל אל–ג'אר [אי בקרבת ג'דה] וג'דה [עיר הנמלשל מכה] ומשם הם ממ שיכים את דרכם אל סינד [באשדות האינדוס], הודו וסין.

הקטע הזה מלמדנו על ההיקפים הגיאוגרפיים האדירים ועל מגוון הסחר העשיר שיהודים לקחו בהם חלק. אין זה מפעל של יחידים אלא מדובר בלוגיסטיקה רחבת היקף שהשתתפו בה יהודים מרחבי אירופה ואסיה.

הכיבוש המונגולי וניתוק הסחר

הפלישה המונגולית הביאה להפסקת הפעילות על דרך המשי, וזו שבה והתחדשה לזמן קצר לאחר התבססותם של המונגולים במרכז אסיה. לאחר נפילתה של האימפריה המונגולית השתלטו הטורקמנים על דרכי המסחר המערביות יותר. נפילתה של האימפריה הביזנטית בידי התורכים בשנת 1453 והשפעתה הקשה של המגפה השחורה באירופה, שהחלה במאי 1348, גרמו להפסקת הסחר בין סין לאירופה. החל משנת 1400 פסק לחלוטין הסחר היבשתי על דרך המשי ונותק הקשר היבשתי בין סין לאירופה.

היעדר קשר מסחרי יבשתי הוביל לניסיונות אירופיים להגיע לסין דרך הים. בשנת 1492 הפליג כריסטופר קולומבוס מערבה בניסיון להגיע לסין ממערב וליצור דרך משי חדשה. לאכזבתו גילה יבשת חדשה שחסמה את דרכו, אמריקה. הניסיונות לשלוט על דרכי המסחר הימיות לסין הביאו לכיבושים פורטוגזיים באפריקה, ולאחר מכן להתפתחות המושבות של הולנד ובריטניה באפריקה ובאסיה החל מהמאה ה–15 ועד המאה ה–17.

המגוון הרחב של מסמכי הגניזה מאפגניסטן, שנרכשו על–ידי הספרייה הלאומית, ממחיש לנו את החשיבות הגדולה הטמונה בגניזה האפגאנית כמקור לתחומי מחקר שונים, אך בראש ובראשונה להשלמת ידיעותינו על יהודי ח'וראסאן בכלל ויהודי אפגניסטן בפרט בימי הביניים. עדיין רב הנסתר על הגלוי ואנו מקווים כי

בעתיד יירכשו שאר הטקסטים כדי שנוכל להרחיב את ידיעותינו על יהודי חבל ארץ זה.

גורלם של יהודי ח'וראסאן נותר אפוא לוט בערפל. לאן נעלמה אותה יהדות מפוארת, שמנתה בימיה הטובים אלפים רבים? האם יהודים אולצו להתאסלם? האם המונגולים קטלו את היישוב היהודי? הנוסע אפרים ניימרק מספר בספרו "מסע בארץ הקדם" על ראשית ההתיישבות היהודית באפגניסטן בעת החדשה. הוא ביקר בעיר הראת בשנת 1888 ומצא בה כשלוש מאות בתי–אב (1,500-2,000 נפש), שרובם היו פליטים שברחו ממשהד באיראן מחמת אינוסם בשנת 1839 לאסלאם השיעי. אלו שברחו ממשהד חזרו ליהדות שלמה בעיר הראת. נראה כי קודם בואם של הפליטים ממשהד היו בהראת הסונית והסובלנית 20-40 בתי–אב (120-200 נפש). אין בידינו עדויות לגבי מועד בואם של יהודים אלה לאפגניסטן ולגבי השאלה האם בחלקם הם שרידי היישוב היהודי הקדום. בבאלך חיו באותו זמן כמה עשרות יהודים ובקאבול היו עוד 50 משפחות ובית–כנסת אחד.

בדורות האחרונים חיו באפגניסטן כ–5,000 נפש. כ–20% מהם הגיעו ארצה כבר בשלהי המאה ה–19 וראשית המאה ה–20 מתוך אהבה לציון. לאחר הקמת המדינה עלו יהודי אפגניסטן בכמה גלים ארצה וכיום נותר בקאבול יהודי אחד המתגורר בחצר בית הכנסת.

בן–ציון יהושע–רז כיהן כמנכ"ל הוצאת מאגנס באוניברסיטה העברית. יצא בשליחות "נתיב" וחילץ יהודים מאזורי מצוקה. יקיר העיר ירושלים.
פורסם במוסף 'שבת' מקור ראשון י"ז מרחשוון תשע"ז, 18.11.2016

אנוסים והמרות דת בקרב יהודי אפגניסטן

במאות התשע-עשרה והעשרים

הקהילות היהודיות הקדומות באפגניסטן, ולצדן כיתות קראיות וכיתות אחרות הלכו והתפצלו והתרחקו מן היהדות הנורמטיבית. הן היו גדולות במניינן בימי הביניים, אך לאורך הדורות ובעיקר לאחר הכיבוש המונגולי מספר היהודים באזור הלך ופחת ורק שרידים נותרו. הסיבות העיקריות להיעלמותן של הקהילות היו השמדה פיזית, מגיפות ועקירה למקומות יישוב אחרים. בצד כל אלה פעל עליהן תהליך מתמשך של התאסלמות וטמיעה בחברה שבה חיו ופעלו. צאצאיהן של הכיתות שפרשו מן היהדות הנורמטיבית ביקשו לשוב אל חיק היהדות לאחר דורות של ניתוק, אך ראשי הקהילות ובראשם גאוני בבל פסלו אותם לבוא בקהל ישראל מחשש לממזרות ואלה נטמעו בחברה המוסלמית, כפי שמעידים מקורות מוסלמיים וקראיים. שבטי הפושטו באפגניסטן, המונים מיליונים, הם מוסלמים סונים אך שומרים עדיין על מסורת שלפיה הם צאצאי עשרת השבטים שגלו ועקבותיהם אבדו. תהיה הסיבה אשר תהיה, האסלאם אימץ אל חיקו יהודים רבים הן בכוח הזרוע והן באמצעות פטור ממסים או ביטול האשמות פליליות במחיר התאסלמות[1].

במאמר זה נעסוק בתופעות של אניסות אלימה ובהמרות דת מרצון בקרב יהודי אפגניסטן במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה ואילך.

בצל האסלאם השיעי

תופעות של המרות דת בקרב יהודי אפגניסטן ידועות לנו החל מן המחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה ואילך. האסלאם של איראן נהג בנוקשות רבה לכפיית האסלאם השיעי. על יהודי העיר משהד הקדושה וכן בערים אחרות באיראן נגזר לקבל בכפייה את האסלאם. רע ומר היה גורלו של מי שהתאסלם באמירה 'אין אלוהים מבלעדי אלוהים ומחמד שליח האלוהים' וחזר בו או נתפס כשהוא מקיים את מצוות

[1] ראה בן-ציון יהושע-רז, *מנדחי ישראל באפגניסתאן לאנוסי משהד באיראן*, ירושלים מוסד ביאליק תשנ"ב [להלן: יהושע-מנדחי], עמ' 17-23; 88-95; Neamet Ullah, *History of the Afghans*,London 1829-1836, pp. 5-25 ;

היהדות. יהודי שהמיר דתו נחשב לאדם חדש וכל חטאיו מן התקופה הקודמת נמחקו. האסלאם הסוני של אפגניסטן היה פחות נוקשה כלפי היהודים. הנוסע אפרים ניימרק, שביקר באפגניסטן בשנת תרמ"ה (1885), מביא עדות של עד ראייה:

> "את אשר ראיתי בעיני אגיד, כי האפגני [הלא יהודי] ישנא את הפרסי [השיעי] ויאהב את היהודי, יחוס וירחם עליו ויחשבהו לאחיו[2]; היהודי אשר המיר דתו לא יכופר לו כל עוון אשר חטא"[3].

הסונים, בניגוד לשיעים, לא ראו בהמרת הדת דרך למחיקת פשעים. לימים חל שינוי גם בקרב הסונים של אפגניסטן ויהודי שנדון למוות יצא נקי מכל חטא אם קיבל על עליו את עול האסלאם הסוני[4]

הקהילה האפגנית של ימינו ייסודה בעיקר מהגירתם של אנוסים שנאנסו לאסלאם השיעי בפוגרום הדמים של פסח שנערך ביום י"ב בניסן תקצ"ט (26 במארס 1839) בעיר משהד שבצפון-מזרח איראן, לא הרחק מן העיר הראת שבאפגניסטן. ביום זה או בסמוך לו חל באותה שנה יום 'העשורא', יום האבל של השיעים על הירצחו של עלי אבן אבו טאלב, חתנו של מוחמד, בשנת 661 באל-כופא שבעיראק. לפי אמונתם הוא וצאצאיו הם היורשים החוקיים של מוחמד.

אונס היהודים נפתח בעלילת-דם. היהודים הואשמו בביזוי זכרו של ריזא עלי והשוואתו לכלב. בתעודה משנת תקצ"ט שהובאה על ידי האנוס סמאד אקא בן יוסף דילמני[5] מסופר על רציחתם של 36 יהודים ועל ביזה בבתי היהודים. כמה מבנות היהודים נלקחו לביתו של אימאם ג'ומעא וחזרו לבית הוריהן לאחר מותו. 30 ממנהיגי הקהילה נעצרו והובטח להם שישוחררו אם יקבלו את האמונה המוסלמית שיעית יחד

---

[2] הוא רומז למסורות השבטים האפגנים לגבי מוצאם מ'בני ישראיל', ראה בן-ציון יהושע-רז, *מנדחי ישראל באפגניסתאן לאנוסי משהד באיראן*, ירושלים מוסד ביאליק תשנ"ב [להלן: יהושע -מנדחי], , עמ' 25-17.

[3] אפרים ניימרק, *מסע בארץ הקדם*, הביאו מחדש לדפוס והוסיף מבוא והערות אברהם יערי, ירושלים תש"ז [להלן: ניימרק], עמ' צט.

[4] ראה על כך להלן.

[5] יהושע-מנדחי, עמ' 105 ואילך.

עם כל הקהילה. 110 שנים חיו יהודי משהד חיי אניסות תוך שמירה מלאה על זהותם היהודית[6]. שנה לאחר הפוגרום החלו אנוסים רבים לחמוק ממשהד[7] וכעדותו של הנוסע אפרים ניימרק:

> "רבים מהם נשמטו אחד אחד להראת הסמוכה שמה דרך שנים-עשר יום... בעיר הראת...ישנם כשלוש מאות בתי יהודים (כ-1,500 נפש), רובם מפליטי משהד, ומהם אשר באו משאר ערי פרס. עת באו שם המשהדים בשנת ת"ר [=1840, שנה לאחר אינוסם במשהד] מצאו שם כעשרים בעלי בתים"[8].

בואם של המשהדים להראת הפיח ביהודי הראת רוח חדשה, הן כלכלית והן רוחנית. עד מהרה היו מנהיגיה הרוחניים של הקהילה הרבנים מולא מתתיה גרג'י, מולא יוסף גול, אגא יהודה כהן ואחרים[9]. בין הבאים היו יהודים אמידים שהשפיעו על אורח חייה של הקהילה והנהיגו אותה.

שמונה-עשרה שנה לאחר בריחתם של אותם אנוסים להראת שבאפגניסטן ושיבתם לחיים יהודיים גלויים, פלשו צבאות השאה הפרסי נאסר א-דין אל אפגניסטן. העיר הראת הובאה במצור ובשנת 1857 נלכדה בידי חילות פרס. עד מהרה הסתבר שהפרסים אינם שוכחים את חטאם של האנוסים שחזרו ליהדות. ביום ט"ו בשבט תרי"ז (1857) פורסם צו המַגלה את האנוסים ששבו ליהדותם בעיר הראת אל משהד שממנה ברחו. ההגליה נעשתה בהתראה קצרה ביותר בעיצומו של החורף הקשה. מולא מתתיה גרג'י מתאר בכרוניקה שלו בעברית צחה שקדמה לאליעזר בן יהודה:

---

[6] פירוט נרחב על פרשה זאת והשלכותיה ראה יהושע-מנדחי, עמ' 152-96.

[7] מולא מתתיה גרג'י גרג'י (יהושע, עמ' 110), מבקר בביקורת סמויה את הנותרים שבחרו חיי אניסות במשהד לעומת הפליטים שנטשו את האסלאם: "היראים את דבר ה' נסעו ממדינת [עיר] משהד ובאו להראת...". גם הוא עצמו היה בין הפליטים שהגיעו ממשהד להראת. בתעודה אחרת שנכתבה על ידי הנשארים במשהד נאמר, לעומת זאת, "חלק אחר מהיהודים שקיוו לעזרת ה' נשארו במשהד" (יהושע, עמ' 110).

[8] על פרשה זו של בריחה להראת ראה ניימרק, עמ' פח-צג; יצחק בן-צבי, *מחקרים ומקורות*, ירושלים תשכ"ו [להלן:בן-צבי], עמ' 334-333; מתתיה גרג'י, 'קורות זמנים', הביא לדפוס ראובן קשאני, *שבט ועם, כרך א(ו), תשל"א [להלן: גרג'י], עמ' 143*.

[9] ראה יהושע, עמ' 110-109.

"נפלו [=התנפלו] עלינו נוגשים. מכים מכת הרג ואבדן לאמור, צאו מבתיכם, כי כן נגזר מאת המלך. והוציאו את הכול, אנשים ונשים וטף, ממקומם ולא נשאו פנים לא לזקן ולא לנער ואין חומל ואין מרחם, ותיהום כל העיר מזעקת עניים ויתומים ולא הספיקו לקבוץ ממונם ולהכין צידה. ובמשך ג' ימים הוציאו את כולנו חוץ לעיר, למקום הנקרא מוסלא, ויום י"ט לשבט הסיעו אותנו משם" [על גמלים שאת שכרם שילמו היהודים]. וקרוב לשלושים יום היינו בדרך וסביבנו גייסות גויים וגם משמים היה שלג וברד וקור וכמה נפשות גועו בדרך מרוב הקרירות ומחוסר לחם וכמה צרות אשר לא יסופר"[10].

הסבל הנורא שפקד את הגולים גרם למותם של כמה מהם. גולים אחרים שחששו לחייהם ולחיי משפחתם הודיעו על כוונתם לשוב לחיק האסלאם השיעי. מולא מתתיה גרג'י מספר על כך בכרוניקה שלו:

"וכמה בני אדם המירו את דתם בדרך מרוב הצרות ובעוונותינו נתקיים בנו 'מחוץ תשכל חרב ומחדרים אימה' "(דברים לב, כה)[11].

סאת הסבל לא נסתיימה עם הגיעם לפרברי משהד. הם הוכנסו למחנה ריכוז בשם

באב קודרת "מקום צר ובית כלא, והיינו שם לחרפה ולביזיון"[12].

יהודי איראן ואפגניסטן היו בעלי אוריינטציה בריטית ברורה. הם סייעו לסוכנים בריטים שפעלו באזור, סייעו בשחרור שבויים בריטיים, הפגישו את הסוכנים עם מנהיגי דת ופוליטיקאים מקומיים ופעלו גם כמורי דרך. לאחר הפוגרום במשהד, מביע אחד האנוסים את אהדתו לבריטים ואת

---

[10] הגולה הוא בנימין בצל שהעלה על הכתב את החוויות הקשות. ראה בן-צבי, עמ' 332.

[11] ראה גרג'י, עמ' 144. גרג'י אינו מזכיר את חלקם של הבריטים בשחרור היהודים.

[12] ראה גרג'י, עמ' 144.

תקוותו שהישועה תבוא מהאנגלים על תעודה שנכתבה על גבי כריכת סידור תפילה:

"ראשית ירחם עלינו אלוהים, שנית, במהרה יבוא המלך המשיח; **ושלישית יבואו האנגלים ויגאלו אותנו מגלות ישמעאל הזאת**"[13].

ביום 19.3.1858 מפרסם ה'ג'ואיש כרוניקל' הלונדוני איגרת מיום 12.5.1857 ששיגרו המגורשים לקהילה היהודית בטהראן, ובה הם מבקשים אותם לפנות לעזרת חצר המלכות הפרסית. הם מספרים באיגרת על הזוהמה במחנה, הקרוי בפיהם 'ראבאט באבא'. הם חיים על לחם צר ומים לחץ. כמה מן הגולים התפרנסו משאיבת מים והיו קרבן להתעללויות. על המגורשים נאסר להיכנס לעיר משהד, שלמרות הסכנות קהילתה תמכה בהם ככל יכולתה. הגולים מעלים חשש שאם לא ישוחררו מכלאם, הם עלולים להימכר לעבדים או להיות מוצאים להורג.

נראה כי בשנתיים הקשות הללו נפטרו 300-400 מהמגורשים מהראת – ממחלות, מרעב, מהקור העז ומידם הקשה של שוביהם. כל אימת שנפתחו שערי המכלאה והוצאה גופה של נפטר נוסף נדרשו המגורשים לשלם כופר נפש בשיעור 15,000 טומאן, שהם 7,500 שטרלינג, לפי שער הימים ההם, סכום עצום שלא היה ברשותם.

בעקבות איום פלישה בריטית לבושר שבמפרץ הפרסי, נסוגו הפרסים מהראת שבאפגניסטן. בהסכם הפינוי של הראת נכתב סעיף הדן גם בשחרורם של הגולים היהודים ללא תשלום כופר. קולונל טיילור, הנציב הבריטי בהראת, היה ממונה על הפינוי של הצבא הפרסי ופעל רבות להחזרת היהודים שאותם הכיר היטב. סולטאן אחמד ח'אן, יורש העצר ומושל הראת, סירב לאפשר ליהודים לחזור לעיר הראת בתואנה שהם בוגדים. כדי לסבר את אוזנם של הבריטים הוא טען שאין להחזיר את

[13] הדגשה שלי – בצ"י. ראה בן-צבי, עמ' 325.

המגורשים בשל אילוצים כלכליים. כעבור שנתיים קשות ביותר שרבים מתו בהן, הותר ליהודים במחנה הריכוז במשהד לשוב להראת בחסות בריטית[14]. שני שליחים מקרב אנוסי משהד – כרבלאי אסמעיל רחמאני ואבא עבדול רחמן אהרן – יצאו לטהראן בניסיון להשיג את שחרורם של הגולים. בשובם למשהד הביאו עמם איגרת מן השאה נאצר א-דין, הפוקדת על מושל ח'וראסאן במשהד לשחרר את הגולים, אך המושל סולטאן מוראד מירזה סירב להיענות לפקודה המלכותית. המושל הודח ובמקומו נתמנה סולטאן אחמד ח'אן. הבריטים הפעילו לחץ על סולטאן אחמד ח'אן, וכך יכלו הגולים המשוחררים לחזור לבתיהם בעיר הראת לאחר שנתיים קשות מנשוא[15].

כותב על כך רבה של אפגניסטן, מולא מתתיה גרג'י, שהיה בין הגולים:

> "עד משך שנתיים רצופות עדת ישראל היינו אסורים... אחרי שנתיים, ה' יתברך ברחמיו הרבים, נתן תשועה טובה... מן באבא קרבת-סדום[16] יצאנו ביום ב' בשבת [יום שני בשבוע], י"ג בטבת שנת תרי"ט [1859] וביום כ"ה בשבט הגענו לתוככי הראת בבריאות ושלום"[17].

בהראת חידשו המגורשים את פולחנם כמימים ימימה ושבו ליהדות שלימה[18].

---

[14] ראה: W.J. Fischel, Mulla Ibraim Nathan (1816-1868), Jewish Agent of the British during the First Anglo-Afghan War, *HUCA,* XXIX (1958), pp. 331-375.
ו"י פישל, "היהודים בהודו", ירושלים תש"כ, עמ' 176-201; ע' לוי, 'גירוש הראת' (1856-1859), "פעמים" 14 (תשמ"ג), עמ' 77-91 (עם ביבליוגראפיה נרחבת). [להלן: לוי, גירוש].

[15] לוי:גירוש, עמ' 87-89.

[16] במסורת של יהודי אפגניסתאן ושל אנוסי משהד זכתה העיר משהד לכינוי גנאי 'סדום' (ראה גם בן-צבי, עמ' 332-333, באיגרת מאת הגולה בנימין בצל)

[17] ראה נוסח מקוצר של "קורות זמנים" (הכרוניקה של מולא מתתיה גרג'י) בתוך: מתתיה גרג'י, "עונג לשבת" (הכרך כולל גם את ספריו "תהלות דוד" ו"בית המקדש"), ירושלים תרע"ג (1913), דף אחרון.

[18] ראה דיון מקיף על תולדותיה ואורח חייה של הקהילה בספרי: יהושע, 3-579.

מיסיונרים נוצריים במאה התשע-עשרה

פינותיה הנידחות של אסיה היו כספר חתום לנוסע האירופי במאה התשע-עשרה. מעטים העזו לחדור למרכז אסיה, בשל סכנת חיים שהייתה כרוכה במסע לאזור פראי זה. לאזור הגיעו בעיקר מיסיונרים, שדבקותם הדתית גברה על הסכנות. המומר (ממוצא יהודי) יוסף וולף, שימש בצד פעילותו המיסיונרית, גם כסוכן בריטי, שנשלח למשימות בעלות אופי מדיני-מודיעיני. **המזרחן המומר ממוצא יהודי ארמיניוס ומברי, ששמו המקורי היה הרמן במברגר, התחזה לדרוויש וניצל את ידיעותיו בשפות הפרסיות והשפות הטורקיות גם לצורך התחזות אך בעיקר לצורך מחקריו הבלשניים והאנתרופולוגיים. בין השאר היה לו רקע נרחב בלימוד התלמוד** ידיעה של לשון הקודש והיכרות מקיפה של כתבי הקודש העבריים. הרקע היהודי של וולף ושל ומברי העניק להם את חסותן של הקהילות היהודיות באזור[19]. למיטב ידיעתנו, אף לא יהודי אחד התנצר בשל פעילות מיסיונרית. בספרים שכתבו ומברי ו-וולף תיעדו את רשמי המסע שלהם ודיווחו על חייהן של הקהילות היהודיות בזמן ביקורם. יוסף וולף מצא בשנת 1832 – 50 משפחות יהודיות (כ-250 נפש) בעיר קאבול. היהודים עסקו בייצור אלכוהול. משנמנע מהם לייצר אלכוהול הם חזרו למשהד, ללמדך שמדובר באנוסים שחזרו ליהדותם בקבול ושבו למשהד כדי לחיות מחדש חיי אנוסים. שנים אחדות לאחר אינוסם של יהודי משהד מבקר שם המיסיונר יוסף וולף וממליץ לאנוסי משהד לפנות לסֶר משה מונטיפיורי ולבקש את עזרתו. הוא מציין כי בשנת 1831, 8 שנים קודם גזירת השמד, היו יהודי משהד פעילים בחייה הרוחניים של סביבתם המוסלמית ואף התקיימה ביניהם גם תנועה צופית[20].

וולף מספר כי ראש המסגד הראשי במשהד התיר לאנוסים לצאת את העיר רק לאחר שקיבל מהם סכום גדול כשוחד. ומברי ש**נדד במרכז**

---

[19] ראה: J. Wolff, *Labours among the Jews*, London 1835, XII+523 p.; J. Wolff, *Missionary to the Jews*, 1839, VI+402.

[20] ראה יהושע, עמ' 26, 48, 100, 104, 123.

אסיה פגש בהראת בין השאר סוחרים ה'ג'דידים' – המוסלמים החדשים המשהדים – שנדדו לצורך מסחרם בין משהד להראת. במשהד התנהגו כמוסלמים ובהראת כיהודים וכך חוזר חלילה. הוא מתאר פגישה מעניינת בהראת:

בדרך שובי מסמרקנד פגשתי בהראת [שבאפגניסטן] יהודי, ששיער כי אני חוקר עתיקות ועל כן הציע לפני חפצים שונים. אחר כך נוכח כמובן כי טעה, אף על פי כן ביקרני תכופות במלוני ומפיו שמעתי דברים מעניינים על בני אמונתו בח'וראסאן [=צפון מזרח איראן, מערב אפגניסטן והמדינות המוסלמיות שבדרום מרכז אסיה] ובאסיה התיכונה. לימים פגשתיו במשהד. וכשראיתיו קראתי לו: "יהודי מה שלומך?" האיש נדהם ואמר: "למען השם, כאן אסור לך לקרוא לי יהודי, כי כאן מוחמדי אני. ואם לא אשחק תפקיד כזה אבדתי"[21] .

פרשת המרתו של יצחק נעמת (1897)

מולא מתתיה גרג'י מביא בכרוניקה שלו פרשה טראגית של יהודי שהמיר דתו ולבסוף שילם בחייו. גרג'י אינו מביא את הרקע להמרה. כך כותב גרג'י:

"הלך יצחק נעמת והמיר דתו ורצו ישמעלים[22] להוליך [גם] אשתו ובניו לדתיהם [=להמיר דתם לאסלאם השיעי] והוציאו הקהל הוצאות ושוחד והיצילום"[23].

גרג'י מוסיף ומציין כי בסוף חודש תמוז של אותה שנה הותקף המומר[24] על-ידי שודדים ובמשך חמישה ימים היה שרוי ללא הכרה. היו אלה ימי חרדה לקהילה מחשש שמותו של יצחק נעמת יביא לפוגרום ביהודים שיתלו בהם את סיבת מותו. לאחר חמישה ימים מת יצחק' נעמת. מספר גרג'י:

---

[21] ראה: A. Vambery, Travels in Central Asia, New York 1865, p. 256 ואצל יהושע, עמ' 123.

[22] כינוי זה ייוחד למוסלמים. הנוצרים, לעומת זאת, נקראו 'ערלים' (כלומר לא נימולים).

[23] גרג'י, עמ' 151.

[24] אין לדעת אם רוצחיו של נעמת היו יהודים קנאים, מוסלמים קנאים או נקמת דם.

"ביום ד', כ"ח לחודש תמוז התרנ"ז (1897) והגויים בעצמם באו ורחצוהו ויקברוהו ולא עזבוהו ביד היהודים לפי שהיה מומר"[25].

גרג'י מביא את סיפור מותו של המומר רק משום שלדעתו אירע נס והמוסלמים לא האשימו את היהודים במותו של המומר.

כנגד גירסתו הלא מפורטת של גרג'י, המייצגת את השקפת המימסד היהודי, עומדת גירסת המשפחה, שאותה שמעתי מבן המשפחה מר פנחס נעמד, כיום תושב חולון:

"יצחק נעמת עסק בסחר עתיקות בעיר הראת. באחד הימים מכר למוסלמי כלי כסף. לאחר שהמוסלמי בדק את הכלי, חזר למוכר והאשים אותו שהכלי אינו עשוי כסף אלא הוא מצופה כסף בלבד. התפתחה תגרה בין המוסלמי ליהודי. במהלכה מת המוסלמי ויצחק נעמת נעצר באשמת הריגתו. הברירות שעמדו אז בפניו של יצחק נעמת היו:

1. להיתלות בפומבי;
2. לשלם כופר נפש בסכום עתק;
3. להמיר דתו, להיות בכך איש חדש ובכך להציל את חייו ממוות ואת קופת העדה מחסרון כיס. הנהגת העדה שידעה בעבר חיי אניסות, דגלה בתפיסה 'ישראל אף-על-פי שחטא ישראל הוא' (סנהדרין, מד: א), כלומר הצהרת ההמרה היא בגדר חטא אך אינה מוחקת את המומר ממצבת העם היהודי. קהילה שעמדה במבחן של אניסות חייתה בתקווה שהמומר ישמור בסתר על מצוות היהדות וכשיתאפשר לו ישוב ליהדות שלימה".

מוסיף ומספר פנחס נעמד:

"חודש לאחר המרתו חל יום הכיפורים[26]. יצחק נעמת שביקש להתפלל עם כל עדת ישראל הגיע בחשאי לבית הכנסת. מוסלמים שראו אותו הלשינו עליו ובאו קנאי דת מוסלמים והרגו

---

[25] גרג'י, עמ' 151.

[26] גרג'י מציין תאריך אחר – חודש תמוז.

אותו בזמן התפילה. המוסלמים ביקשו לקבור אותו כמוסלמי והקהילה היהודית ביקשה להביאו לקבר ישראל. לאחר משא ומתן בין הקהילה היהודית לבין הנהגת המוסלמים נקבע שייקבר בקבר מבודד, שאינו בחזקתם של היהודים ואינו בחזקתם של מוסלמים. לאחר שנים עלה אחד מבניו של יצחק נעמת לארץ ישראל והעלה עמו את עצמות אביו והביאן לקבורה על הר הזיתים בירושלים"[27].

מומרים מתים במגיפת דבר (1892)

בשנת תרנ"ב (1892) פקדה את אפגניסטן מכת דבר, שהביאה למותם של אלפי מוסלמים ופגיעתה הייתה קטנה יותר בקרב היהודים, שהקפידו על רחצה, טהרה ונטילת ידיים. כותב על כך גרג'י בכרוניקה שלו:

"סוף חודש שבט [תרנ"ב-1892] מתו ג' [=שלוש] נשים ושני אנשים מומרים"[28].

במקום אחר בכרוניקה הוא מציין:

"ומתו כמה אלפים מן הגויים אבל ת"ל [=תודה לאל] בתוך היהודים לא היה [הדבר] כ"כ [=כל כך] חזק, אבל מתו כמו ה' נשים".

בשתי ההודעות מדובר בחמישה נספים. יש להניח כי 'שני אנשים מומרים' היו כנראה נשים מומרות, שמן הסתם נישאו למוסלמים והמירו דתן[29]. השאלה שראויה להישאל: האם היו מומרים או מומרות נוספים שלא מתו במגיפה?

המרות-דת במאה העשרים

---

27 ריאיון עם פנחס נעמד בביתו בחולון באוגוסט 1980.

28 גרג'י, עמ' 156.

29 היו בנמצא תופעות של רווקות מתבגרות, שלא מצאו את זיווגן בגיל רך [12-13] ונחשבו לח'אנֶה מוֹנדֶה [נשארות בית – בתולות מזדקנות], שייעדו אותן כאישה שנייה או שלישית, או ייעדו אותן לאלמן זקן או לבעל מום (ראה יהושע, עמ' 394).

אבא נעמד מבית שמש מפעילי העדה האפגנית בהראת, שהלך בינתיים לעולמו, סיפר לנו על שלושה מקרים של המרת דת הזכורים לו משנות השלושים של המאה העשרים:

יוכבד משהדי, רווקה שהגיעה לפרקה ולא נמצא לה גואל בקרב בני הקהילה, נעתרה לחיזוריו של מוסלמי, התאסלמה ונישאה לו.

שוליית קצבים יהודי שיחק משחק מסוכן עם שוליית קצבים מוסלמי שעבד בחנות סמוכה בשוק כשסכין קצבים בידו. אגב משחק כרת הנער היהודי את אפו של הנער המוסלמי. קמה מהומה בשוק והנער היהודי הובא למעצר. הוריו של הנער שחששו לגורלו פנו לקאדי וביקשו שיאסלם אותו ובכך יציל את חייו של הנער. הקאדי איסלם את הנער ואימץ אותו לבן. לאחר שנרגעו הרוחות וחלף זמן, שיחדו הוריו של הנער את הקאדי, חילצו את בנם והעלו אותו לארץ ישראל, שבה חזר ליהדותו.

צעיר יהודי שהסתבך בפלילים (תופעה נדירה בקהילה), ביקש להתאסלם לפני שיושלך לכלא וזאת מחשש שידם של אסירים מוסלמים בכלא תהיה בו. לפי גרסה אחרת חשש הצעיר ממאסר כדי לא לפגוע בתדמיתה של הקהילה היהודית שהקפידה על שמירת החוק. לימים עלה הצעיר לארץ וחזר ליהדותו[30].

סיפר לנו רבה האחרון של הראת, הרב משה נעמד, על המרת דת מרצון בשנות השבעים של המאה העשרים: נערה יהודייה התאהבה בצעיר שיעי, שסחר עם אביה בעיר הראת. הזוג נסע בחשאי לקאבול ונישא שם בפני בית-דין מוסלמי, לא לפני שהנערה חתמה על הצהרה כי התאסלמה מרצונה החופשי. הניסיונות להחזירה למשפחתה עלו בתוהו. לבני הזוג נולדו שלושה ילדים. כאשר פלשו הרוסים לאפגניסטן בשנת 1979

---

30 סידרת ריאיונות של המחבר עם אבא נעמת בשנים 1975-1974. ראה תעתיק ההקלטה במכון ליהדות זמננו, המדור לתיעוד בעל פה מס' ק/886-9; 745-733. בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים הושלכו יהודים לכלא בהשפעת הסוכנים הנאצים שפעלו באפגניסתאן. היו יהודים שמתו בכלא מחמת עינויים. יהושע, עמ' 208 מובא סיפור עלילת דם; בעמ' 232 , שם, 46 יהודים הואשמו באחזקת יין; בעמ' 250-246, שם, מובא סיפורו של אסיר ציון שמואל שבתאי דדש, שהושלך לכלא במשך 15 שנים בעוון סיוע לא חוקי ליהודים.

הוצא הבעל המוסלמי להורג באשמת ריגול והאישה נישאה לאחי בעלה[31].

התמונה העולה מן המאמר מצביעה על כך שכמעט כל המקרים של המרת הדת נעשו מתוך איום וכפייה ורק במקרים הספורים של קשר נישואין של בת ישראל למוסלמי נעשה מתוך שיקול אישי. יהודי אפגניסטן היו קשורים בטבורם לתורת ישראל ולדת ישראל והרבנים שלטו על קהילתם ביד רמה[32]

מקומה של הלשון העברית בקרב יהודי אפגניסטן

[31] ריאיון עם הרב משה נעמד, שעלה ארצה לאחר הפלישה הסובייטית. הריאיון נערך בביתו בתל-אביב יום 5 בספטמבר 1984.

[32] ראה בהרחבה אצל יהושע.

"ירושלים היא בית-הכנסת של העולם"
(מולא יוסף מלמד גרג'י)

הקהילות הזעירות במרכז אסיה בכלל ובמרחב האיראני בפרט היו כמעט כספר חתום. מעט ידענו על זיקתם של יהודי אפגניסטן בדורות האחרונים ללשון העברית – האם למדו עברית וכתבו ויצרו בלשון העברית לצד ארמית ופרסית-יהודית? האם יהודי המרחב תקשרו בלשון העברית בתוך הקהילה ומחוצה לה? האם התכתבו עם מוסדות יהודיים בארץ ובחו"ל בעברית? האם הגיעו אליהם ספרי לימוד ומורים מארץ ישראל? האם היו להם ספריות שכללו ספרי קודש, פיוטים, ספרות יפה וספרי הגות בלשון העברית? האם כתבו את יצירותיהם בתחום הפרשנות, ההגות והפיוט בלשון העברית? וחשוב מכול – האם רק הרבנים ידעו את הלשון העברית לדורותיה, טקסטים מקראיים ובתר-מקראיים, עברית של ימי הביניים ועברית בת ימינו – או שהעברית הייתה נחלת כלל יהודי אפגניסטן? האם היה פער ביידע בין גברים לנשים? בהמשך ננסה לבחון כמה מהסוגיות האלה.

שושלת של מפיצי הלשון העברית

אין לתאר את יהודי אפגניסטן, החל מן המאה ה-19 ועד הדורות האחרונים, מבלי שנעמיד במרכז חייה הרוחניים של הקהילה את משפחת גרג'י[33] שהצמיחה שושלת מפוארת של מחנכים וגדולי תורה שדיברו עברית וכתבו עברית. שנה לאחר השמד במשהד (1839) הצליחה משפחת גרג'י לברוח ממשהד השיעית עם עוד כ-1,500 מבני האנוסים ולהגיע להראת הסונית שבה חזרו ליהדות גלויה. עד מהרה הקימה מקרבה מנהיגים רוחניים ששירתו בקודש באפגניסטן. רבנים אלה שימשו בקודש גם לבני העדה הבוכרית בכמה מערי מרכז אסיה. לאחר עלייתם ארצה המשיכו לשמש כרבנים, מחנכים, דיינים, דרשנים, פרשני מקרא וספרות חז"ל וכותבי כרוניקות, שרשמו בזמן אמת את

[33] השם גרג'י - גורג'י מצביע כנראה על מקור המשפחה. מי שהגיע מגיאורגיה לאגן הים התיכון נקרא גורג'י (كرجي); – יהודים, נוצרים וכורדים סונים הועברו על-ידי הפרסים מהקווקז לגילן שליד הים הכספי שבאיראן. בשנת 1746 העביר אותם נאדיר מאזור קזווין בצפון לעיר הקדושה משהד כדי ליצור משקל נגד לשיעים ולנטרל את עוצמתם בעיר הקדושה משהד. לאחר האינוס השיעי של יהודי משהד כ-1,500 יהודים וביניהם בני משפחת גרג'י הצליחו לחמוק ולהגיע להראת ולהנהיג את הקהילה. הניב שבפי משפחת גרג'י היה ניב גיליקי, שרווח בגילן וגולפאיגאן. יהושע-רז: מאחורי מסך המשי, עמ' 132.

מאורעות הזמן ובמיוחד את קורותיהם של יהודי אפגניסטן. **כל יצירתם הייתה בלשון העברית.**[34] הם היו רבני קהילה בסגנון הישן, שליוו את קהילותיהם מן הלידה ועד לקבר, לקחו חלק בימי שמחה ולהבדיל בימי צער. שלושה דורות של רבנים מבני משפחת גרג'י עלו לירושלים והרביצו תורה במשך כ-80 שנה, בלשון העברית, בתלמוד תורה וישיבת בחורים 'בני ציון' בשכונת הבוכרים: מולא מתתיה, מולא יוסף, מולא בנימין[35]. עדות נאמנה על משפחת גרג'י אנו מוצאים בספרו של מולא יוסף גרג'י 'עדות ביהוסף':

> ורוב משפחתנו מלמדי תינוקות. מר זקננו החסיד מולא אברהם היה גומר תהלים בכל אשמורת הלילה [במשהד] ומר זקני מולא מרדכי בנו ועטרת ראשי מור אבי מולא מתתיה גרג'י זכר צדיק וקדוש לברכה. אלו כולם היו מלמדים, ואני הדל, עפר תחת רגלי המלמדים, זה חמש עשרה שנים מלמד תינוקות פה בתוככי ירושלים.[36]

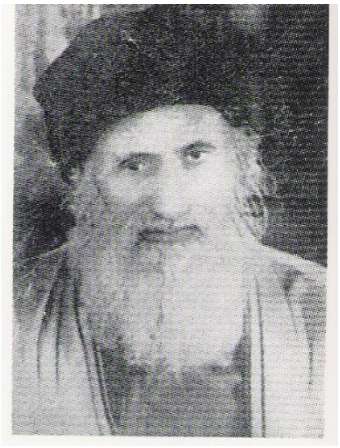
אם נוסיף על מולא יוסף מלמד גרג'י גם את סבו מולא אברהם, את אביו ואת אחיו– מולא יחזקאל ומולא אשר – ואת בנו מולא בנימין גרג'י, הרי לפנינו עדות על חמישה דורות רצופים לפחות, של מחנכים ורבנים דגולים במשפחת גרג'י. בניהם של הרבנים ירשו את כהונתם מאביהם דור אחרי דור. אלה גם אלה שלטו בלשון העברית על בוריה.

---

[34] מתוך רשימת הספרים ששימשו את רבני משפחת גרג'י בכתיבת ספריהם אנו מוצאים עשרות רבות של ספרים שהגיעו לאפגניסטן מקהילות ספרדיות ומקהילות אשכנזיות כאחד. הספרים כולם כתובים עברית. ספרייתו העשירה של הרב שימשה אותו ואת בניו להרחבת השכלתם וכאסמכתאות בכתיבת ספריהם. יהושע-רז: מנדחי ישראל עמ' 464-465.

[35] מחבר המאמר למד אצל מולא בנימין גרג'י, שגם הכין אותו לבר-מצווה.

[36] גרג'י: עדות ביהוסף. בהקדמת המחבר. אין מספר עמוד.

מולא מתתיה גרג'י (1854 – 1917)

בשנת 1857, שנה לפני שנולד אליעזר בן-יהודה, שזכה לתואר מחיה הלשון העברית, מולא מתתיה גרג'י מתאר בעברית צחה בכרוניקה שלו 'קורות זמנים' את הגלייתם של בני קהילתו למחנה ריכוז ליד משהד: "נגזר מאת המלך, מלכו של עולם, ונתן בלב המלך [הפרסי] לגזור עלינו גלות להסיענו ממדינה זו [העיר הראת] ולהגלותנו למשהד. וביום ט"ו בשבט שנת תרי"ז [9 בפברואר 1857] התנפלו עלינו נוגשים, מכת הרג ואבדן לאמור: 'צאו מבתיכם כי כן נגזר מאת המלך'. והוציאו את הכול – אנשים ונשים וטף – ממקומם, ולא נשאו פנים לא לזקן ולא לנער. ואין חומל ואין מרחם. ותיהום העיר מזעקת עניים ויתומים. ולא הספיקו הגולים לקבוץ ממונם ולהכין צידה ובמשך ג' ימים הוציאו את כולנו חוץ לעיר למקום הנקרא מוּסָלָא. ויום י"ט לשבט [13 בפברואר 1857], הסיעו אותנו משם וקרוב לשלושים יום היינו בדרך וסביבנו גייסות גויים וגם משמים היה שלג וברד וקור וכמה נפשות גָוְעוּ בדרך מרוב הקרירות ומחוסר לחם וכמה צרות אשר לא יסופר. חודש אדר, קרוב לפורים [מארס 1857] הגענו למדינת משהד ולא הניחו לנו להיכנס לעיר, אלא הכניסונו לגדרות בהמות, למבצר אחד הנקרא באב קודראת, מקום צר ובית כלא, והיינו לחרפה ולביזיון. וכמה בני אדם המירו את דתם מרוב הצרות. ובעוונותינו נתקיים בנו 'מחוץ תשכל חרב ומחדרים אימה' [דברים לב כה], כי הנוגשים כל היום מכים ורודים מכת אכזרי על העונש שהטילו עלינו ועל אי תשלום דמי שכירות הגמלים, שהביאונו מהראת, והגמלים היו רכוש המלך. ורוב הרוכבים [הגולים] היו עניים ואומללים

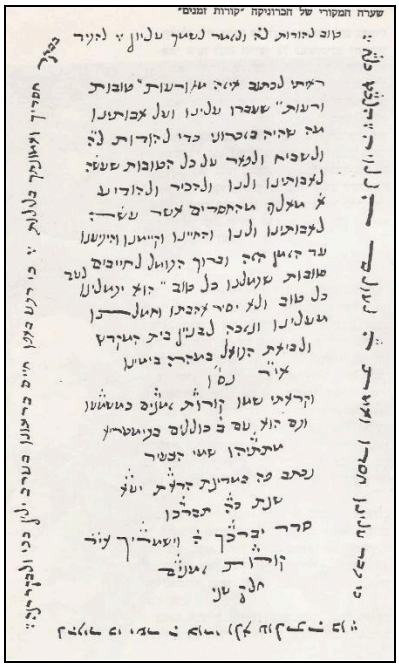
והטילו השכירות על שאר העם [האמידים]. ומצד אחר היה בר מינן חולי ומגיפה ומתו כמה וכמה נפשות ועוד צרות אשר תקצר היריעה מהכיל... היינו שם במשך שתי שנים, ובסוף שתי שנים נתכפרו עוונותינו ותעל שוועתנו אל ה' ונתן בלב המלך לתת לנו רשות שנחזור למקומנו [לעיר הראת]. ובחודש כסלו שנת התרי"ט [דצמבר 1858] נסענו ממשהד וביום שני בשבת, י"ג לטבת [תרי"ט – 20 בינואר 1859] נכנסנו להראת איש למקומו, וברוך מרחם על הבריות."[37] הפרשיות מחיי הכלל והפרט המועלות בזמן אמת בכרוניקה 'קורות זמנים' כתובה עברית באותיות עבריות-מזרחיות. העברית עשירה ומשובצת פניני לשון ושברי פסוקים מן המקרא ומן המדרשים.[38] הוא מנמק את סיבת כתיבת הכרוניקה: 'שלא יישכח מפי זרעינו'.

בשנת 1895 ובשנת 1898 עלה מולא מתתיה ל'זיארה' [עליה לרגל] וכתב בעברית את רשמי המסע שלו. הנה דוגמה מיומן המסע שלו המביא את התרשמויותיו מארץ ישראל במאה ה-19. בקטע מערב ראש חודש תמוז תרנ"ו (11.6.1896) הוא מתאר חשש למגיפה על הספינה:

---

[37] רב העדה, מחנך, דרשן, כרוניקן ופרשן. נולד: הראת, שבת כ"ו בכסלו תר"ה (7 בנובמבר 1844). נפטר: ירושלים, יום חמישי, י"ד בכסלו תרע"ח (29 בנובמבר 1917). גרג'י-קורות זמנים, עמ' 143-144. יהושע-רז-מנדחי, ישראל, עמ' 159. בשנת 1856 כבש נאסר א-דין שאה מלך פרס את הראת שבאפגניסטן והוא בא חשבון עם האנוסים שברחו ממשהד וחזרו ליהדותם בהראת הסונית. הם הגלו את ה'בוגדים' למחנה ריכוז ליד העיר משהד. ראו: יהושע-רז-מנדחי ישראל, עמ' 110-11.

[38] הוא קורא ל'סליק' 'מטמונית' – מטמון כדי לציין דבר ערך וגם מקום מסתור שבו מטמינים דברי ערך בזמן פוגרום עד שתחלוף הרעה. יהושע-רז: מנדחי ישראל, עמ' 163.

השער המקורי של הכרוניקה 'קורות זמנים' מאת מולא מתתיהו גרג'י

ובימים אלו היה חולי באלכסנדריה של מצרים וסביבותיו ולכן כל ספינה הבאה מאותם המקומות [שבהם היה החולי] אינם מניחים אותם לבא וחוששים שמא יתפשט החולי בר מינן גם במדינות אחרות ולכן מנהגם להוציא כל אנשי הספינה ממקומה אל מקום אחד ביבשה עם ממונם וכל אשר להם ומעמידים אותם בשמש ותחת האור כדי שיסור רוח החולי מהם. יש ספינות שמעכבים אותם ה' ימים ויש ו' ימים ויש ט"ו ימים כפי כובד החולי כן גוזרים רבוי הימים ולזה קוראים קראנטינא ולסיבה זו אותם ספינות שלא הלכו במקום החולי שכר הספינה כפלים, לפי שלא יש לו קראנטינא. ואנחנו בחרנו בספינה הזאת ביוקר בלא קראנטין ויום ד' בשבת ערב ראש חודש תמוז תרנ"ו (11.6.1896) באה הספינה לכפר א' הנקרא שאקיץ והיא רחוקה מאיזמיר כמו ו' שעות...[39]

ובתחילת ליל ד' בשבת [רביעי] , ז' לחודש ניסן [התרס"ח – 8 באפריל 1908] נסעה הספינה [מביירות] וביום ה' בבוקר היגיע(ה) הספינה ליפו ונכנסנו ליפו בשמחה ואחר ד' שעות

[39] גרג'י: מסעות, עמ' 275.

ישבנו למסילת הברזל [=רכבת] ולעת ערב באנו לרחובות [הבוכרים] גבול ירושלים תוב"ב [תיבנה ותיכונן במהרה בימינו] ועגלה [=רכבת] זו דהיינו מסילת הברזל כולנו ישראלים אנשים, נשים וטף בשירה ובזמרה ובהגיענו לרחובות [הבוכרים] יצאו ובאו לקראתנו כמה אנשים ונשים וטף מיושבי ירושלים תוב"ב וישבנו בעגלה פאיתון [דיליזַ'נְס[ובאנו בביתם של האחים מ' ישראל גול[40]

מולא מתתיה גרג'י יצר בעברית והדפיס בדפוס רפאל חיים הכהן בירושלים את ספרו 'עונג לשבת' על שלושת חלקיו: בראשון ליקט 'דרושים נאים ורמזים יקרים ונחמדים' על התורה, ההפטרות וחמש מגילות'. הספר נבנה פרשיות פרשיות לפי סדר שבתות השנה. בספרו השני 'תהלות דוד' הביא דרושים לספר תהילים, שבני עדתו הכירו בעל-פה. ספרו השלישי נקרא 'ספר בית המקדש' שבו הביא טעמים ורמזים ודרושים על התלמוד. הוא מסיים את ספרו בתיאור שבח לימוד הקבלה לפי שיטת האר"י. [41]

עונג לשבת
דרושים נאים וימים יקרים ונחמדים על
התורה והפטרות
וחמש מגלות
מתתיה גרג'י
פעתרת ירושלם תובא

שער ספרו של מולא מתתיה גרג'י: הכולל שלושה חלקים:
'עונג לשבת', 'תהלות דוד' הכולל רמזים ודרושים
על ספר תהלים; 'ספר בית המקדש', טעמים ורמזים על המשנה

[40] גרג'י: מסעות, עמ' 284-285. על האחים גול-שאולוף ובמיוחד האח ישראל שעמד בראש העדה האפגנית בארץ במשך 30 שנה. האחים בנו בירושלים את שכונת 'גבעת שאול הבוכרית' והיו מוציאים לאור, ראה יהושע-רז מנדחי ישראל, עמודים 307-308.
[41] גרג'י: עונג לשבת.

אוכלוסיית היעד של ספריו היו הגברים של הקהילה ששלטו בלשון העברית. קהילתו הקטנה מנתה כ-4,000 נפש, כולל נשים וילדים. על אישיותו של מולא מתתיה כותב הנוסע אפרים ניימרק:

> מורה ושוחט שמה [הראת] ה' מולא מתתיהו. גם הוא לא יהנה מקופת הקהל כי ישא ויתן מעט להחיות נפשות ביתו [מכר תבלינים בחלק משעות היום] ונכבד האיש הזה בעיני כל אחיו, ובשם "חסיד" יכנוהו"[42]

דור שני של יוצרים בעברית

גם בניו של מולא מתתיה גרג'י: מולא יחזקאל ומולא יוסף מלמד ובן דודו מולא שמואל בן שלמה גרג'י הוציאו ספרי דרושים ופירושים בעברית. בנו מולא אשר כיהן 40 שנה בקודש לא הוציא לאור ספרים. במבוא לספרו משנת תרס"ב (1902) כותב מולא שמואל:

> מקטנותי הייתי משתוקק ומתאוה לטייל בגנות ופרדסים, פרד"ס התורה. וכל ימי שגיתי באהבתם לשמוע חידושים ולקנות ספרי הדרושים באשר ייטב בעיני. ובראותי כי איננו באפשרות לקנות ספרים אין קץ, כאשר ארוכה מארץ מדה ורחבה מני ים וכסף אין לי שיענה את הכל. אמרתי עם לבי מי יתן והייתי ממוכרי ספרים...

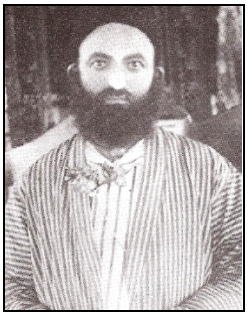
חלומו התממש בעיר מַרְב בטורקמניסטן, שבה שימש שו"ב ומלמד תינוקות. לפרנסתו מכר ספרים שייבא מירושלים ומקהילות באירופה.[43]

מולא יוסף מלמד גרג'י

---

[42] ניימרק: מסע, עמ' צח.

[43] נולד: הראת, ו' בתמוז תרכ"ט (15 ביוני 1869); נפטר: ירושלים, ו' בכסלו תרצ"ז (20 בנובמבר 1936). גרג'י: חנוכת ציון; גרג'י: מנחת שמואל; יהושע: פרקים ביצירתם, עמ' 311; יהושע-רז, מאחורי מסך המשי, עמ' 610-612.

מולא יוסף גרג'י (בבחרותו)

בפירושו לספר תהילים 'עדות ביהוסף', הכתוב בעברית צחה, מביא מולא יוסף מלמד גרג'י גם הרבה יסודות אוטוביוגראפיים ופרשיות מתולדות העדה. לדוגמה: בפירוש כִּי רָצוּ עֲבָדֶיךָ אֶת אֲבָנֶיהָ וְאֶת עֲפָרָהּ יְחֹנֵנוּ. (תהלים קב) הוא מספר על המנהג באפגניסטן להניח בקבר מתחת למראשותיו של הנפטר שקית עפר מהר הזיתים. בפירושו ל-בָּאוּ גוֹיִם בְּנַחֲלָתֶךָ (תהלים ט, א) הוא מספר על מאורעות הדמים בחברון בשנת תרפ"ט במהדורה השנייה לספרו הוא מעלה את מאורעות תרצ"ו ביפו. הוא מתווה משנה אידיאולוגית ל'אהבת ציון' שביטאה את כיסופיהם של יהודי אפגניסטן. הוא מעמיד את מעלותיה של ארץ ישראל לעומת מגרעותיה של אפגניסטן. בפרק פז בתהלים הוא מציג 15 מעלות ייחודיות לארץ ישראל, שביסודם הם מניעים דתיים-מיסטיים המעמידים את ירושלים כמרכז רוחני ליהדות. הוא מבקר בחריפות את אלה מבני עירו הלהוטים אחר הממון וליבם אינו נתון לארץ ישראל. גישתו אינה אידיאליסטית כי ארץ ישראל נקנית בייסורים. יש אפילו יתרון לבצורת כי בני אדם הולכים בעת הזאת שחוחים ויש בכך משום הזדככות הנפש ואוזניהם כרויות לפעמי הגאולה.[44]

[44] יהושע: פרקים ביצירתם, עמ' 313.

ספר
תהלים
עדות ביהוסף
ירושלם תובב"א

פירוש לספר תהילים 'עדות ביהוסף'
מאת מולא יוסף מלמד גרג'י.

בראשיתו היה מולא יוסף מלמד סוחר מצליח. בדרכו לארץ ישראל הגיע למֶרְבְ שבטורקמניסטן ושם נענה לבקשת פרנסי הקהילה ובמשך שבע שנים כיהן כרב ומנהיג רוחני, שוחט ומוהל. שד"רים שהגיעו לשם מארץ ישראל ומהתפוצות, ביניהם ר' אליהו פניז'יל (1850-1919), לימים הראשון לציון, ור' נחמן בטיטו (1845-1915), לימים חכם באשי והראשון לציון. הם דרשו בפני הקהל דברי תורה בעברית ומולא יוסף גרג'י תירגם סימולטנית לפרסית-יהודית. לאחר עלייתו ארצה שימש מולא יוסף, בעקבות אביו, מורה ומחנך בלשון העברית בתלמוד תורה 'בני ציון' בשכונת הבוכרים בירושלים במשך 25 שנה.[45]

מולא בנימין גרג'י

מולא בנימין גרג'י (בבחרותו)

[45] ראו הקדמתו של ר' בנימין גרג'י לספרו של אביו 'עדות ביהוסף', מהדורה שנייה תשל"ב. הוא מספר בהקדמתו על 'צחות לשונו וידיעתו הרבה בשפת הקדש' של אביו מולא יוסף.

מולא בנימין גרג'י הלך בעקבות אביו מולא יוסף מלמד. נולד בהראת ועלה בגיל 11. במשך יובל שנים לימד ב'תלמוד תורה בני ציון', שבו לימדו אביו וסבו. מולא בנימין בצד היותו מחנך מחונן הוא שימש גם רבם של יהודי אפגניסטן, משהד ובוכרה וליווה את משפחותיהם במחזור החיים מהלידה ועד לפטירה. מולא בנימין נודע כאיש חסד, מרביץ תורה, מורה ומחנך ודרשן כובש לב.[46]

תכנית הלימודים ב'מדרש' באפגניסטן

הלימודים ב'מדרש' באפגניסטן באו להכשיר את התלמיד וללמדו את לשון הקודש לקראת קיום מצוות ופולחן יהודי. היעד היה: תפילה בסידור ובמחזור, קריאת החומש על טעמיו ופירושיו, שינון ספר תהילים מדי יום ולימוד הלכות. ההוראה הייתה תלת לשונית: בעברית, בפרסית-יהודית (דארית) ובארמית. רוב התלמידים למדו עד לגיל מצוות. לאחר מכן רובם שימשו שוליות סוחרים – 'שאגרד' (**شـاگـرد**). תלמידים מצטיינים להורים עשירים המשיכו ללמוד עד חופתם בגיל שמונה-עשרה ועד אז הוכשרו לשמש שוחטים, מוהלים וחזנים בערי המסחר שבהן פעלו סוחרים מבני העדה. רבנות ראשית הייתה כאמור פריבילגיה בעיקר של משפחת גרג'י.

בצד העברית והארמית, רווחו בקהילה שני ניבים של הלשון הפרסית-יהודית: (1) 'הראתית' או 'יזדית' (ניב של הדארית-יהודית), שבה דיברה האוכלוסייה הקדומה בהראת; (2) גיליקי ששימשה את אנוסי משהד שחזרו ליהדותם בהראת.[47] בנוסף רווחה 'לשון סוחרים', שהייתה לשון סתר שבה סוחרים שילבו עברית ופרסית יהודית כדי שהגוי לא יבין: כמו 'כשר קרדן' (להכשיר את הבשר), 'ברכה קרדן (לברך)' 'ויברח קון' (תברח. המצב מסוכן).[48]

כמאתיים תלמידים בגילאים שונים למדו באולם אחד בקבוצות של עשרה. באולם הייתה המולה גדולה. העברית, שנקראה 'לשון הקודש', באה לשרת את הפולחן היהודי. הילד הוכשר להתפלל בסידור או

---

[46] על שושלת גרג'י ראה יהושע-רז: מאחורי מסך המשי, עמודים 335-340.
[47] קורט: עגות.
[48] נקראת 'זבון לתראי' ((Zebune-Letrayi לשון 'לא-תורה' – מילים עבריות בנטייה פרסית או בסיומת פרסית. ראו: יהושע-רז: מאחורי מסך המשי, עמ' 61.

במחזור. ילד בן 3-4 למד קריאה מפי ה'חֲ'לִיפָּא', מורה זוטר שהיה כפוף למולא, שחזר ושינן במשך שנה בנגינה מונוטונית את אותיות האלף-בית. השלב הבא היה לימוד הניקוד ('סימן') ואחר-כך הגיע שלב השילוב של האות המנוקדת. בכל יום אחר הצהריים בדק המולא את רמת התקדמותם של התלמידים. כעבור שנתיים הילד היה מסוגל לקרוא מבלי להבין את משמעות המילה. המולא עבר מקבוצה לקבוצה והטיל על אחד התלמידים לקרוא בקול קטע בעברית ולתרגמו לפרסית-יהודית. התלמידים חזרו ושיננו את הקטע עד שידעו אותו על בוריו. הבוגרים התעמקו ב'עין יעקב' מאת הרב יעקב חביב ובנו הרב לוי בן יעקב חביב.[49] תלמידים מתקדמים נדרשו לקרוא טקסט עברי ולתרגמו סימולטנית לפרסית-יהודית. המגמה הייתה שינון בעל-פה. התלמידים ידעו בעל-פה את ספר תהילים וכן קטעים מספר הזוהר. הם התפללו בלשון העברית את כל התפילות במחזור השנה, את פרשיות השבוע וההפטרה ומעל הכול למדו ושיננו מדי יום ביומו את ספר תהלים, שמאה וחמישים פרקיו חולקו פעמיים בין באי בית הכנסת – בסך הכול 300 פרקים – כמניין כפ"ר.[50] נער שקרא היטב את התפילות על נעימותיהן היה זכאי ללמוד לכתוב ולהעתיק בכתב המזרחי, דמוי 'כתב רש"י'. הוא גם למד לכתוב מכתבים נמלצים בפרסית-יהודית.[51]

בשלב גבוה יותר נלמד תרגום אונקלוס במסגרת 'שניים מקרא ואחד תרגום' שקראו לקראת כל פרשת השבוע. ילד בעל כישרון למד רש"י ומשניות[52]. כשהתקרב פסח למדו את 'שיר השירים'; לפני שבועות את 'מגילת רות'; לפני סוכות את 'מגילת קהלת' ולפני פורים את 'מגילת אסתר.'

---

[49] 'עין יעקב', אסופה ופרשנות למרבית האגדות המצויות בתלמוד הבבלי ובתלמוד הירושלמי. חובר על ידי רבי יעקב בן חביב, שהספיק לכתוב רק שני חלקים של הספר, סדר זרעים וסדר מועד ונפטר באמצע עבודתו. הספר הושלם בידי בנו, רבי לוי בן חביב הרלב"ח. הספר ראה אור לראשונה בסלוניקי בשנת רע"ו (1516) .

[50] כותב מולא יוסף מלמד: "אחינו אנשי קהל קדוש הרא"ת נוהגים מזמן קדמון מכמה מאות שנים, אחר תפילה בכל יום מחלקים תהלים ב' פעמים כפ"ר". גרג'י: עדות ביהוסף, דף פ, א-ב.

[51] יהושע-רז: מנדחי ישראל, עמ' 436-437.

[52] נפתלי אברהמוף, המורה מארץ ישראל, סיפר ביומנו על נער יתום בן שבע-עשרה שלא ידע לקרוא בחומש והמולא השתמש בשירותיו כשמש. התלמידים הדביקו לו כינוי 'ראש ערל'. אברהמוף נטל את היתום לטיפולו. עד מהרה למד הנער לקרוא בחומש ובשבת שלפני יום השנה של אביו עלה לתורה וקרא בהצלחה את ההפטרה.

השכלתם של בני הרבנים משושלת גרג'י הייתה שונה בתכלית מהשכלתם של בני הקהילה האחרים. הם הרחיבו את השכלתם התורנית בעזרת הספרייה העשירה שהייתה בביתו של הרב וכך הוכשרו להנהיג את הקהילה. הספרים היו בלשון העברית והם נרכשו ממוכרי ספרים שייבאו את הספרים לאפגניסטן מארץ ישראל ומקהילות ספרדיות ואשכנזיות באירופה. בני שושלת גרג'י זכו לכהן בכל המשרות המרכזיות בריכוז היהודי הגדול בהראת: הנהגה רוחנית של יהודי אפגניסטן, שהקפידה על קוצו של יו"ד בהתנהגות היחיד והציבור, ניהול מערכת החינוך היהודי המסורתי, מגעים עם השלטונות לצדו של הווקיל-הכלאנתר ובנוסף שימשו במקום מושבם כחזנים, מוהלים ושוחטים. הרבנים לבית גרג'י הכשירו גם 'כלי קודש', שכיהנו בישובים אחרים ובערי המסחר בצפון אפגניסטן ולא התחרו בדרך כלל במשפחת גרג'י.[53]

ניסיונות לרפורמה בחינוך היהודי

בשלהי שנות ה-20 של המאה הקודמת נפתח בהראת מוסד חינוכי מתקדם, שניסה לשבור את המונופול של משפחת גרג'י בתחום החינוך בהראת. היה זה ה'מדרש' של מולא יהושע עמרם, שבו למדו התלמידים נוסף ללימודי קודש בלשון הקודש, למדו גם חשבון[54] וציור[55] וכן פיוטים בהדרכתו של הסומא מולא יוסף בכצ'י שליווה את עצמו בהרמוניום הודי (דמוי אקורדיון).[56] פתיחת המוסד החדש עוררה סכסוכים בעדה.

[53] יהושע-רז: מנדחי ישראל, עמ' 336, 339-342.
[54] ידיעת חשבון חיונית לקהילה שעיקר פרנסתה ממסחר.
[55] מולא עמרם צייר והמחיש את תוכן השיעור, לדוגמה, כשלמדו מסכת 'זרעים' הוא צייר שיבולת שעליה גרגרי חיטה והתלמידים זיהו את הצמח שבציור: גֶּנֶדֶם –گندم– חיטה. יהושע-רז: מנדחי ישראל, עמ' 437.
[56] ב'מכון הישראלי למוסיקה דתית' שמורים לחנים של יהודי אפגניסטן מפי יוסף בכצ'י, יהושע: צוואת אב, עמ' 96.

מולא יוסף בכצ'י שר פיוטים בליווי הרמוניום הודי.
הנחיל את המסורת הפיוטית לבני העדה ולילדיהם

הורים בעלי אמצעים העבירו את ילדיהם מה'מדרש' של גרג'י ל'מדרש' של מולא יהושע עמרם.

בשנים 1927 ו-1936 ניסו השלטונות להעביר ילדים יהודים למוסדות ממלכתיים מוסלמיים. קמה התנגדות גדולה מחשש להתבוללות ולגיוס היהודים לצבא האפגני. קומץ של יהודים שלחו את ילדיהם למוסדות חינוך ממלכתיים ועוררו זעם בשל הפגיעה בסולידריות היהודית. הקהילה ליוותה את התנגדותה בהפעלת מוסדות יהודיים בעולם שהצליחו לבטל את רוע הגזירה. עם עלייתו של אמאן אללה ח'אן [1892-1960] לשלטון ושיתוף הפעולה עם המשטר בברית המועצות, קומץ צעירים יהודים נסעו לברית המועצות ולמדו שם באוניברסיטה לזרים ולפועלים שהכשירה בעיקר סוכנים. גם אליאנס ניסתה להקים מוסד חינוך מתקדם ליהודי אפגניסטן. ההתנגדות במקרה זה הייתה משותפת ליהודים ולשלטונות שראו בכך חדירה מערבית.[57]

המורה העברי נפתלי אברהמוף – שנתיים באפגניסטן

בשלהי שנות העשרים, במסגרת הרפורמה שהנהיג המלך אמאן אללה חאן בעקבות אתא טורק, הגיע לאפגניסטן המורה נפתלי אברהמוף, בן העדה בוגר סמינר דוד ילין, שלימד עברית מודרנית את ילדי הקהילה בהראת בשנים 1928-1930.

[57] יהושע-רז: מנדחי ישראל, עמ' 437-439.

נפתלי אברהמוף מורה מארץ ישראל (1905-1968)

אברהמוף הותיר אחריו יומן, שאותו פירסם ב'הירדן' עד שהצנזורה של שלטונות המנדט הפסיקה את פירסום היומן.[58] אברהמוף עורר את חמתם של רבני העדה שראו בצעיר גלוי הראש וגלוח-הזקן מי שפוגע בפרנסתם והאשימו אותו בהוצאת בני הנוער לתרבות רעה, לחילול שבת ופגיעה בדפוסי החינוך המסורתי. הקהילה התחלקה לשני מחנות: שמרנים שהוסיפו לשלוח את ילדיהם ל'מדרש' הישן ול'מתקדמים' ששלחו את ילדיהם לבית-הספר החדש. הצלחתו של אברהמוף הדביקה בו תווית של מסית ומדיח. חניכיו, לעומת זאת, זכרו לו חסד ידיעתם את הלשון העברית המודרנית. הוא הצליח לתרגם למענם את 'ירושלים' השמימית [כינויה של ארץ-ישראל בפי יהודי אפגניסטן], שאליה התפללו ואליה ערגו, לארץ ישראל חלוצית הבונה שממות וממתינה ליהודים שיבואו בשעריה ויעשו לבניינה. התלמידים למדו מפיו מקצועות ליבה ולצדם עברית מודרנית, ציונות ושירי ארץ ישראל. השפעתו על התלמידים הייתה עצומה והם זכרו לו חסד גם כעבור שנים. תוצאות עבודתו והשפעתו ניכרות גם באיגרות שבני הקהילה שיגרו למוסדות היישוב בתחינה שיעלו אותם ארצה.[59] אברהמוף מתאר ביומנו את פגישתו הראשונה עם הקהילה: "הרבנית שתחייה חשבתני לאיזה גוי טרדן והסבירה לי: 'חג היום. הרב נמצא בבית הכנסת ואי אפשר לראותו'. בקושי עלה בידי להסביר לה שיהודי אני ובאתי לבלות את החג בסביבתם. משתפסה הרבנית את העניין, הוליכוני מיד בשמחה רבה

[58] אברהמוף-יומן. הפסקת הפרסום נבעה מהביקורת של אברהמוף על שלטונות המנדט, שלהם קרא 'כוחות שחורים', ראו: אברהמוף: שנתיים באפגניסטן, עמ' 270.
[59] אברהמוף: שנתיים באפגניסטן, עמ' 238-270.

לבית-הכנסת. אחר התפילה הארוכה הלכתי עם הרב לביתו, בסוכה גדולה ויפה מקושטת בשטיחים ותמונות מארץ הקודש. הסיבונו על הארץ ורק פתחנו בקידוש והנה נ(ת)מלאה הסוכה אנשים שבאו לבקר את הרב ביום החג. מטלטולי הנסיעה הממושכת [35 ימים] נחלשתי ביותר. הרגשתי עצמי עיף וחולה, וההמון הגדול והמשונה שנתקבל פתאום בבית הרב והקיפני בשאלות מרובות הנשאלות כולן בבת אחת יגעני עד מות. שמחתי איפוא לקבל את הצעתו של ראש העדה 'כלאנתר', והלכתי אתו לביתו המרווח והטוב."[60] אברהמוף התחייב לשרת באפגניסטן במשך חמש שנים, אולם במהפכה שהתחוללה באפגניסטן בשנת 1930 נגד השאה אמאן אללה ח'אן הוא נס על נפשו אל מעבר לגבול האיראני עם כדור נעוץ לו בגב (24.2.1930). הניסיונות לרפורמה בחינוך היו קצרי ימים או שנכשלו, משום שכל רפורמה עוררה את חששם של הרבנים מפני השפעות זרות ומחשש לאבדן השליטה של הרבנים ופגיעה במקורות המחיה שלהם.

בשנות ה-70 של המאה הקודמת ועד לכיבוש הסובייטי (27 בדצמבר 1979) ילדי היהודים בקבול למדו בבית-ספר ממלכתי לא יהודי, שבהם נוהלו הלימודים בצרפתית. מתוך 2,400 תלמידים במוסד היו רק 8 ילדי יהודים. הבוגרים יכלו להתקבל לכל אוניברסיטה צרפתית. הקהילה דחתה בעבר ניסיון של כי"ח להקים מוסד חינוכי מתקדם באפגניסטן. בשנת 1927 ניסו שלטונות אפגניסטן לכפות על היהודים חינוך ממלכתי. באותו יום שוחררו תלמידי ה'מדרש' מלימודיהם, הנשים הפגינו כשהן לבושות שחורים וחבל כרוך לצווארן. הקהילה קיימה באותו יום תענית ציבור כדי להעביר את רוע הגזרה. הורים לשלושה תלמידים שניסו לרשום את ילדיהם לחינוך הממלכתי הביאו לתגרות ידיים על הפגיעה בסולידריות היהודית. ניסיון חוזר לקלוט את ילדי היהודים במוסדות ממלכתיים, שהיו מביאים להמרות דת ולגיוס לצבא האפגני, היה בשנת 1946 ויהודי אפגניסטן גייסו נגד הגזרה הזאת את השפעתם של יהודי אירופה. ערב הקמת המדינה היו באפגניסטן כ-4,000 יהודים ועוד למעלה מאלף מבני העדה חיו בארץ ישראל.

---

[60] יהושע-רז: מאחורי מסך המשי, עמ' 242-243.

חינוך הבנות

שיעור הזכרים בקהילה שלא ידעו קרוא וכתוב היה אפסי, לא כן בקרב הנשים היהודיות הפטורות מתפילות ומרוב חובות הפולחן הדתי. על כן לא הוקדש מאמץ ללמד אותן עברית. יהודי אפגניסטן אימצו את הכלל התלמודי: 'כל המלמד בתו תורה, כאילו לימדה תִּפְלוּת' (בבלי סוטה, עמוד א במשנה). מוסד חינוכי לבנות לא היה קיים ורק מעט אבות הורו את בנותיהם קרוא וכתוב. הבת התחנכה על-ידי הסבתא והאם למלא חובתה כאישה וכאם יהודייה. הן למדו אותה הלכות אישות, דיני טהרה ודיני כשרות לצד ניהול משק בית. עם קבלת המחזור הראשון השיאו אותה לאיש ומכאן ואילך היא הייתה נתונה למרותם של חמותה ושל בעלה. האישה כמעט לא יצאה מפתח ביתה כי "כָּל כְּבוּדָּה בַּת מֶלֶךְ פְּנִימָה" (תהלים מה, יד) מסקר של אונסק"ו למדנו כי מצב הבנות היהודיות היה זהה למצב הבנות בחברה המוסלמית[61]. אבי המשפחה תרם לחינוך הבנות כשקרא ליד שולחן השבת בספרי שאהין בפרסית-יהודית.[62]

ספר שרת
שאהין תורה
חלק ראשון מספר בראשית
ירושלים

היו מעט חֲ'לִיפָּא' שהביאו עמם ל'מדרש' את הבנות הקטנות שלהם בגילאים 3-11. מרגע שהבנות קיבלו מחזור הן לא הובאו למדרש.

[61] יהושע-רז: מנדחי ישראל, עמ' 440-442.

[62] מולאנא שאהין שיראזי, בן המאה ה-14, נחשב לגדול המשוררים בפרסית-יהודית – ניב יהודי של פרסית הנכתב באותיות עבריות. שאהין חיבר מספר פואמות ארוכות העוסקות בסיפורי התנ"ך ומחברות את סיפורי התורה והמדרש עם מוטיבים מהמסורת האגדתית הפרסית.

כארבע שנים לאחר העלייה הגדולה של שנת 1950, נותרו בקהילה כ-200 יהודים בלבד. המדרש שהיה מיועד עד לעלייה ההמונית לבנים בלבד, נפתח גם ללימוד בנות. זילפה כהן ואחותה דינה, שאביהן התרשם ממעמד האישה ברוסיה, שלח אותן למדרש בניהולו של חָ'לִיפָּא בנימין גול, שלא הייתה לו כל הכשרה פדגוגית. עשרות תלמידים מגיל 3 ועד גיל 13 למדו באולם בית הכנסת 'מולא אשר'. כ-40 בנות ישבו שם בנפרד מהבנים. זילפה כהן הייתה בת 7. הן למדו תחילה את אותיות הא"ב. לאחריהן ניקוד האותיות ובהמשך למדו מילים וניקודן ולמדו תרגום סימולטני מעברית לפרסית יהודית. לכל תלמיד היה חונך צמוד מקרב התלמידים הבוגרים יותר. התלמידים למדו מספרים ששלחה הסוכנות היהודית: 'מחלקה ראשונה' ו'מחלקה שנייה'. בכל יום למדו מילים עבריות חדשות על ניקודן. הן עלו ארצה עם עברית בסיסית טובה, הכוללת יכולת ניקוד עברי ברמה גבוהה. לדוגמה: הן השתמשו במילה 'אמש' ולא ב'אתמול בערב'. הן הכירו את המילה 'אשתקד' ולא 'בשנה שעברה'. שתיהן נקלטו בארץ בעבודות שדרשו ידע בלשון העברית. במשך הזמן הן רכשו השכלה אקדמית וזכו למשרות ראויות. חשוב לציין, שבנותיהן ונכדותיהן של אותן נשים שלא זכו לחינוך מסודר השתלבו במערכת החינוך בארץ והגיעו להישגים אקדמיים, לרבות תואר שלישי, קצונה בכירה בצה"ל (אל"מ), פרקליטות ורפואה ועוד.[63]

המו"לים הירושלמים גול-שאולוף

בין המתיישבים הראשונים מקרב יהודי אפגניסטן בירושלים היו האחים ישראל, נתנאל ובנימין גול, שנולדו בעיר הראת. הם לא רק ייסדו את גבעת שאול הבוכרית ובתי מגורים לעולי בוכארה, משהד ואפגניסטן, הם עסקו במרץ בהוצאה לאור של ספרים בפרסית-יהודית. תחילה הוציאו לאור כתבי-יד שהגיעו מהגולה ואחר-כך יזמו תרגום מעברית לפרסית-יהודית של דרושים וסיפורים בעלי רקע דתי. הם נעזרו במלאכת התרגום בר' שמעון חכם[64]. המו"ל ידידיה בן יוסף הראתי פנה

[63] יהושע-רז: מנדחי ישראל, עמ' 440-443.

[64] ר' שמעון חכם (בוכרה 1843 – ירושלים 1910), בנו של ר' אליהו מבגדד ובנו של השד"ר הצפתי ר' יוסף ממן. סופר ומתרגם מעברית לפרסית-יהודית בניב טג'יקי. בין 32 ספריו נמצא תרגום מחצית ספר ישעיה, שורה של ספרי דרוש וחכמה ותרגום ספרו של אברהם מאפו 'אהבת ציון'.

לר' שמעון חכם שיתרגם לפרסית-יהודית את 'אהבת ציון' לאברהם מאפו. לספר הוסיף המתרגם פרקי שירה משלו שאינם במקור העברי. הספר זכה להצלחה רבה בקרב הקהילות הדוברות פרסית-יהודית ולמעמד של קדושה. המתרגם כתב בדברי הסיום: 'מי שקרא את ספר הסיפור הזה פעם אחת, ודאי לא יריח את ריחו; מי שיקראהו פעמיים אך מקצת מריחו יריח; כל מי שיקראהו שלוש פעמים, הוא יבינו אל נכון ויחדור לעומק כל דיבוריו; אולם מי שקרא את הספר מאה פעמים, עד שהוא זוכר את דבריו בעל פה, יקראהו מאה פעמים ואחת'[65]

אהבת ציון

שער ספרו של אברהם מאפו בתרגום לפרסית-יהודית (1908)

איגרות

ידיעתם בלשון העברית המודרנית של יהודי אפגניסטן מוצאת ביטויה באיגרות שהם מריצים לארץ ומבקשים ממוסדות היישוב לזרז את עלייתם ארצה. האיגרות לא רק שמתארות את מצב הקהילה באותו זמן, אלא גם מבטאות אל נכון את ידיעת הלשון העברית של כותבי האיגרות. האיגרת הבאה נכתבה בשנת 1949 בשם הקהילה ונשלחה לממשלת ישראל, בתחינה שיעלו אותם ארצה. זאת עברית מודרנית, שהושפעה כנראה מן המורה נפתלי אברהמוב וקריאה בחומר עברי מודרני:

לכבוד
הממשלה הרוממה והנישאה
ממשלת ישראל ירום הודה
שלום רב!

[65] יהושע-רז: מנדחי ישראל, עמ' 452-455.

בשמחה רבה אנו שולחים למרומי ציון את ברכתנו המקורית והלבבית. אנו מודיעים להוד כבודכם את צערנו הרב ואת שפל מצבנו הנורא. נטלו מאתנו כל מיני עבודה וכולנו נשארנו בלי עבודה ובלי פרנסה וכל דלתי המסחר נעולות לפנינו וכל שערי הארץ סגורות לפנינו. נגרע חלקנו גם מבהמה מרוב צער הגלות. אין ליהודי בארץ זו כל חלק ונחלה אפילו במשרדים או קואופרטיבים וגם אין במדינה בתי חרושת שנוכל לעבוד בהם.
בכל מקום שאנו פונים עין המלכות. וגם עם הארץ הזו מביטים עלינו לרעה. ואם תתמהו שבמאה ה-20, אחרי מלחמת העולם השנייה נשארה מדינה אנטישמית ופאשיסטית כזו בעולם. התמיהה אינה כל כך גדולה, מאחר שידוע להוד כבודכם שבעולם הדמוקרטי והמוסרי והתרבותי של יבשת אירופה קרה ליהודי גרמניה ואוסטריה וכו', שואה גדולה של הרג שישה מיליונים מאחינו שנהרגו בידי הטמאים הנאצים, שעד עתה לא נרפאנו ממכתם.
אנו בגלות ישמעאל, עם פרא ובלי תרבות, על אחת כמה וכמה שכולנו בסכנה גדולה, סכנת נפשות, מעת אשר דרך כוכב מיעקב, מיום שקמה הממשלה הראשונה לעם ישראל, נהיתה שנאתם אלינו כפל כפליים.
ועתה, נא ונא ובבקשה מכבודכם לקדם את פני השואה הבאה עלינו. תעזרו לנו בהקדם האפשרי כל עוד נשמה באפינו. מטרתנו ומגמתנו במכתבים אלו לעלות ארצה, כי להטה בקרבנו אהבה בלי מיצרים לארץ ישראל וגעגועינו אליה תוקפים אותנו בלי הפוגה וכל מעינינו מכוונים כלפי הארץ וכל עורקינו ומיתרי לבבנו מלאים כמהון ועריגה לארץ ישראל וממשלת ישראל.
על החתום: מאת קהל קדוש עדת יהודי אפגניסטן בעיר הראת ובחתימת 70 רבני וראשי העדה באפגניסטן"

מסורת של העתקה של השירה והפיוט כביטוי לערגה לציון

בהעדר דפוס עברי באפגניסטן פותחה מסורת ההעתקה. מרגע שהנער היהודי למד לכתוב, הכשירו אותו רבותיו לכתיבה תמה

ולמסורת של העתקה של פיוטים עבריים, אחד מקרא ואחד תרגום. אהבתם לפיוטים עבריים שכולם אהבת ציון וערגה לציון החלה במדרש, שם למדו את מלאכת ההעתקה הקליגרפית בפנקס אישי, המוכר בשם 'דַסְתַכ' (دستک), 'מעשה-יד' – פנקס מאויר שלתוכו העתיקו התלמידים בזמן לימודיהם ובהמשך חייהם פיוטים, פרקי אבות, ה'אזהרות' של אבן גבירול, דרוש, מעשיות ופיוטים בעלי זיקה לציון והפנקס אף עבר מדור לדור. כך הוא הכיר ואף ידע בעל-פה פיוטים עבריים שהדגישו את זיקתם לציון שאותם שרו במדרש, בבית-הכנסת, באירועים ציבוריים ומשפחתיים ובבית. לבד מן הפיוטים בעברית נוספו גם תרגומים לפרסית-יהודית שחלקם תורגמו בתרגום חופשי.[66]

דסתכ שלמה בצלאל

[66] חנוכה: 'אם אפס' ו'נתנה תוקף'.

דסתכ אק'אג'אן עמנואל יקותיאל

אמנות ההעתקה והקליגרפית הגיעה לרמה אמנותית ממש באיורי הכתובה האפגנית.[67] למרבה הצער עולי הרגל קנו בירושלים טופסי כתובה ריקים ומילאו אותם בעיר הראת. כך נגוזה אמנות האיורים של הכתובה האפגנית.

[67] דוידוביץ, הכתובה בעיטורים, עמ' 30, 74-75. האמנות

כתובה אמנותית מאוירת מהעיר הראת מיום חמישי, י"ב בכסלו תקע"ג (16.11.1812)[68] –
החתן ראובן בן חנניא; הכלה: שרה בת דוד תקע"ג (1813)

כתובה מודפסת בירושלים שפרטיה מולאו בעיר הראת
החתן: שמואל בן מ' דאדאש ראובן , הכלה: ידידה בת מ' יוסף נ"ע. ד' בתשרי
תרצ"ד (24.9.1933)

בשבוע החופה החתן היה מלווה בשושבינים – סאקְדוּש (ساقدوش) ששרו משירי ציון לכבודם של החתן והכלה ולכבוד הקהל מתוך ה'דַסְתַכּ' (دستک) . הפיוט האהוב מכל הוא 'אל רם חסין יה', אקרוסטיכון שלמ"ה חזק, שאותו מרבים לשיר עד היום יהודי אפגניסטן:

אֵל רָם חָסִין יָהּ, שׁוֹכֵן עֲלִיָּה, מַהֵרָה גּוֹאֵל לְעַם שִׁבְטֵי יָהּ
אֵל נִשָּׂא וָרָם, גַּלֵּה קֵץ נֶעְלָם, לִבְנֵי אַבְרָהָם, עַם בָּחַר לוֹ יָהּ
שׁוֹכֵן בַּשַּׁחַק מֵהֶם אַל תִּרְחַק, לְזֶרַע יִצְחָק הוֹצֵא לִרְוָיָה
לְעִיר תִּפְאַרְתֶּךָ, קַבֵּץ עֲדָתֶךָ, לִבְנֵי יַעֲקֹב שְׁלַח אֵלִיָּה

מִקְדַּשׁ הֲדוֹמֶךָ, יָשִׁיר בּוֹ עַמֶּךָ, בְּשִׁירַת מֹשֶׁה, נָבִיא בָּחִיר יָהּ

הָרֵם עַם אֶבְיוֹן, וּבְנֵה אַפְרְיוֹן, לְגֶזַע אַהֲרֹן, יַקְרִיבוּ לְיָהּ

חַזֵּק וְאַסֵּף לְבֵית יוֹסֵף, יִרְבּוּ וְיִפְרוּ כְּגֶפֶן פּוֹרְיָה

[68] 27 שנים לפני הפוגרום והאינוס של יהודי משהד (1839) וההגירה להראת של כ-1,500 אנוסים שחזרו בגלוי ליהדותם (1840)

אַמֵּץ בֶּן דָּוִד, וְיִשְׁפּט תָּמִיד, כָּל צַר תַּשְׁמִיד, גָּרֵשׁ מֵעִיר יָהּ

בפיוט 'אל רם חסין יה' מובאת תפילה לקץ הגלות, לקיבוץ גלויות, לביאת המשיח, לבניית המקדש ולחידוש הקרבנות. בני ישראל יתרבו מאוד וישמידו או יסלקו כל אויב מעיר ה', הלוא היא ירושלים עיר הקודש.

הגולה, העבדות, רדיפות היהודים ובקשת הנקמה והשיבה לציון מובאים בשיר 'מתי יבושר עם' ("רם אתה על רמים, קבץ נפוצותינו לציון. וגם תהיה כטל לישראל"). פיוט רדף פיוט, תפילה נשקה לתפילה ותמיד שרו וביקשו לנטוש את הגולה ולעלות לירושלים, הלא היא ארץ ישראל, ולחדש ימים כקדם.

לבד מן הפיוטים בעברית הובאו גם תרגומים מעברית לפרסית-יהודית, כמה מהם בתרגום חופשי. הקהל הכיר וידע בעל-פה פיוטים עבריים שאותם שרו במדרש, בבית-החתן היה מלווה בשושבינים – סאקְדוּש (ساقدوش) ששרו מתוך ה'דַסְתַכ' שירי ציון לכבודם של החתן והכלה ולכבוד הקהל. הפיוטים גם הולחנו על-ידי בני הקהילה ולוו על-ידי נגנים שרובם היו מוסלמים.

מקורות:

אברהמוף: שנתיים באפגניסטן, בתוך: יהושע-רז: מאחורי מסך המשי, עמ' 238-270. לנגד עיניי עמדו הפרקים שראו אור ב'*הירדן*' , גליונות: 234 (14.2.35); 236 (17.2.35); 238 (19.2.35); 240 (21.2.35), 244 (26.22.35); 247 (1.3.35); 255 (11.3.35); 259 (15.3.35); 284 (15.4.35). תודה מיוחדת לבתו ליאורה שהעמידה לרשותי גם את כתב-היד שאותו התכוון אברהמוף לפרסם בדפוס והצנזורה המנדטורית מנעה בעדו.

גרג'י: חנוכת ציון – יחזקאל גרג'י, *חנוכת צי"ן* [בגימטריה: יחזקאל], ירושלים תרע"ד, נז דף.

גרג'י: מנחת שמואל – שמואל גרג'י, *מנחת שמואל*, בהוצאת שמעון חכם, ירושלים תרס"ב, עותק לא שלם: קעו דף + 4 עמ' הקדמה.

גרג'י: מסעות – ר' קשאני, מסעות הרב מולא מתתיה גרג'י מאפגאניסתאן לארץ ישראל בתרנ"ו (1855) ובתרס"ח (1908), *שבט ועם* , ט (תשמ"א), עמ' 263-289.
גרג'י: עדות ביהוסף – יוסף מלמד גרג'י, ספר תהלים *עדות ביהוסף*, ירושלים תרפ"ו, תשל"ב, תשל"ה, 28 עמ' + מבוא + רטז דף.
גרג'י: עונג לשבת – מתתיה גרג'י, שלושה חלקים: *עונג לשבת, תהלות לדוד, בית המקדש*, ירושלים תרע"ג, 246 דף + 82 עמ'.
גרג'י: קורות זמנים – ר' קשאני, 'קורות זמנים להרב מתתיה גרג'י מאפגאניסטאן', *שבט ועם*, א (תשל"א), עמ' 136-159.
דוידוביץ: הכתובה בעיטורים – דוד דוידוביץ, *הכתובה בעיטורים*. מבוא: פרופ' בצלאל ס' רות, בת-ים 1968. 118 עמ' (פורמט אלבומי).
חנוכה: חנוכה בן אגא ג'אני שמש *תפסיר אם אפס*, פיוט נאה על עקידת יצחק, דפוס לונץ, ירושלים תר"ס; *תפסיר ונתנה תוקף*, דפוס לונץ, ירושלים תרס"ב.
יהושע: פרקים ביצירתם – בן-ציון יהושע, 'פרקים ביצירתם של יהודי אפגאניסתאן בשלהי המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים', *שבט ועם*, סדרה שניה ד (ט), עמ' 290-315. ירושלים תשמ"א.
יהושע: צוואת אב – בן-ציון יהושע, צוואת אב (י"ג סיפורי-עם מאפגניסטן מפי רפאל יהושע-רז). הקדימה מבוא והוסיפה הערות צפורה כגן, חיפה, ארכיון הסיפור העממי, תשכ"ט (1969), 105 +XV עמ'.
יהושע-רז: מאחורי מסך המשי – בן-ציון יהושע-רז, *מאחורי מסך המשי - עמים ויהודים במרחב האיראני: פרס-איראן, אפגניסטן, בוכרה*. ירושלים תשע"ג – 2013, 624 עמ' + לוחות.
יהושע-רז: מנדחי ישראל – ב"צ יהושע-רז, *מנדחי ישראל באפגאניסתאן לאנוסי משהד באיראן*, ירושלים תשנ"ב, 579 + יד + לוחות.
ניימרק: מסע – א' ניימרק, *מסע בארץ הקדם* (מהדורת יערי), ירושלים תש"ז. קכ"ו עמ'.
קורט: עגות – זבולון קורט, מתוך ההווי של אפגניסטן (יזדי או משהדי), *ידע עם*, יח (תשל"ז), עמ' 43-44.

מולא רפאל יהושע-רז

מספר הסיפורים האפגני של שכונת הבוכרים

כל שבת בין מנחה למעריב עמד אבי על בימת אבן גבוהה ממול לבית כנסת 'בבא תמא' בשכונת הבוכרים, כשסביבו עשרות מבני השכונה והוא תמיד ממשיך סיפור משבוע קודם. המאזינים היו שותפים פעילים – הם שאלו שאלות וקיבלו תשובות במהלך היגוד הסיפור. הסיפור דמה לעץ גדול, שיש לו שרשים, גזע, בדים, ענפים, עלים, פרחים ופירות. הגזע – הוא תמצית הסיפור, השורשים – הם המקור ממנו ינק המספר את סיפורו והבדים והענפים – היו השלוחות של הסיפור. במילים פשוטות: סיפור המודפס בספר משתרע על עמוד או שניים וסיפור מפי מספר מיומן נמשך על פני שבועות. סיפור מתח בהמשכים המשאיר את המאזינים פעורי פה.

הסיפור העממי, שבמקורו הוא תורה שבעל-פה, עבר מדור לדור – מאב לבנו או ממספר עממי אחד למשנהו. אבי היה מספר יוצר, שבכל פעם שסיפר את סיפורו הוסיף עליו וגרע ממנו כיד הדמיון הטובה עליו. הטלנובלה היא המצאה של דור האבות. שעה לפני שמולא רפאל סיים את מצוות שב"ת – שינה בשבת תענוג, כבר התקהלו בוכרים, פרסים וקווקזים עם חופנים של גרעיני אבטיח ומלון קלויים וחיכו למולא רפאל. משהגיע, גבוה משכמו ומעלה וכרס מתעגלת הולכת לפניו, פילסו לו דרך בקריאות 'בכבוד מולא רפאל, בכבוד!' מאזיניו בוכים וצוחקים ומקשים קושיות והוא חורג לרגע מן הסיפור ומדגים את נושא הסיפור לפי מאורעות הזמן. עוסק קצת בפוליטיקה, קצת בתנ"ך, קצת בחז"ל, קצת בהיסטוריה, נכנס לסיפור אחר או משל שמתאים לנסיבות המקרה ושב ושואל 'ואיפה אחזנו?' ושוב הוא חוזר לגזע הסיפור. וכך הוא ממשיך וממשיך והקהל מרותק עד כלות הנשימה. משירד הערב, שלף אבי את שעון הכיס העשוי כסף ששכן כבוד בכיס החזייה הגברית, שהשתפלה על הכרס הגדולה, הציץ בו וקבע: 'הגיע זמן תפילת ערבית של מוצאי שבת'. תחינות המאזינים שביקשו לדעת מה היה המשכו של הסיפור? האם הגיבור התחתן בסופו של דבר עם הנסיכה? האם

הגיבור ניצל ממוות בנסיבות מיוחדות של הסיפור? ומולא רפאל, אומר למאזיניו בקור רוח: 'בשבוע הבא באותו מקום ובאותה שעה'. התחינות לא עזרו והסיפור בהמשכים סופר בשבת הבאה, כשההמונים מצפים בקוצר רוח להמשכו של הסיפור. בבחרותו הגיעו עולי רגל בוכרים שיצאו ל'זיאהרה' על קברי קדושים בגליל. הוא שכר סוסים ופרידות והוביל את המסע שנמשך כמה ימים לצפון הארץ. שודדי דרכים שמילאו אז את דרכי הארץ לא התעסקו איתו והוא הצליח להוביל את נוסעיו ללא פגע.בשלהי אלול הביאו ערביי חברון לשכונת הבוכרים מאות רבות של ארגזי ענבים משובחים ולא היה בית שלא הפיקו בו יין וערק ביתי. במאזניים הגדולים שהיו בפתח חנותו הוא שקל כל ארגז, לקח מעשר ודמי שקילה בסך חצי גרוש, וקבע את מחיר הארגז מבלי שמישהו יערער. כדי שהמשטרה הבריטית לא תזהה את תעשיית האלכוהול הביתית נהגו הבוכרים לשרוף באותו זמן סמרטוטים. שוטר המקוף הערבי היה מריח את הסמרטוטים השרופים, צוחק ואומר: 'הבוכרים שוב עושים ערק!' והולך לאסוף שוחד – כוסית ערק מהיבול של שנה שעברה ושיפוד של כבד עוף שצלו למענו על הפרימוס.בכל פעם שבוכרים עשירים ירדו מן הארץ, והיו כאלה, היו מביאים לפתח חנותו את כל תכולת הדירה והוא ששלט בשפות רבות ערך מכירה פומבית ['מא-זאד' – כל המוסיף] וכשהכריז בקול הבס שלו: 'אונה, דוס, תרס' – העסקה הושלמה. השכונה הגיעה בהמוניה למכירה הפומבית שהייתה בידור בפני עצמו. מי שהיה לו כסף ביקש לקנות חפצים בעלי ערך והעניים פשוט רצו 'לשטוף את העיניים' ולהתפוצץ מקינאה ובעיקר לצחוק. אבא הגברתן אהב ספרים. בתוך ספרייתו, בצד ה'תפסיר' וספר שיר השירים עמד ספר מיוחד במינו שנקרא 'סיפור אמנון ותמר'. היה זה ספרו של אברהם מאפו 'אהבת ציון', שתורגם לפרסית-יהודית באותיות עבריות על-ידי שמעון חכם, בנו של חכם אליהו מבגדאד, שתירגם את הספר והוסיף גם שירים מפרי רוחו. בערבי הקיץ, ליד כוס לימונדה קרה ומרווה, התקהלו ב'חוולי של שלמה מוסא' [הלא היא חצר ביתו של שלמה מוסיוף] השכנים ואבא דקלם ושר את 'אהבת ציון' למאפו בעגה בוכרית. בהקדמתו כותב שמעון חכם: "מי שקרא את הספר-הסיפור הזה פעם אחת, לא יריח ריחו; ומי שיקראהו פעמיים, אך מקצת ריחו

יריח; אבל מי שיקראהו מאה פעמים...יקראהו מאה פעמים ואחת" . ההתרגשות בחצר הייתה עצומה. היו שכנות שבכו בדמעות שליש על גורל הגיבורים או צחקו בקול גדול. אני הילד האמנתי שסיפור אמנון ותמר הוא עוד ספר בסדרת 'שיר השירים' הנמצא בספרייתו של אבא. השפעתו של הספר הזה על הבוכרים הייתה כל כך גדולה עד שבכל משפחה בוכרית היו כמה ילדים שנקראו אמנון או תמר והנחילו שמות אלה גם לנכדיהם. אבל חשוב מכול, הוא השפיע עליהם עד כדי כך, שהם ארזו את חפציהם ועלו לארץ ישראל כפי שתוארה בדמיונו של אברהם מאפו. אבא היה איש עליז, שחקן מבטן ומלידה שידע לשיר ולרקוד. לא הייתה חתונה בשכונת הבוכרים שהוא לא הוזמן אליה ולמרות ממדיו רקד כאקרובט ושר. אודה ואתוודה, כילד התביישתי באבי, הבדרן של השכונה. הכול נראה לי בתמימותי "מיושן ולא מתאים לארץ ישראל הנבנית". כשסיפר את סיפוריו פחדתי שיזהו אותי כבנו ועל כן הלכתי סביב סביב ובלבד שלא יצביעו עליי כבנו. מולא רפאל נפצע אנושות במלחמת העצמאות כשהלך להביא ממאפיית 'ברמן' לחם כדי לחלק בקיצוב לתושבי השכונה. בפתח החנות נפל פגז שהרג כמה מלקוחותיו. זמן קצר לאחר פציעתו נפטר. בני השכונה באו בהמוניהם לנחם אותנו וסיפרו את סיפוריו תוך הקפדה על כל פרט ופרט והרי אבי היה מאלתר ויוצר ומחדש אבל הם הקפידו על כל מילה שיצאה מפיו כהלכה למשה מסיני. רק אז הבנתי את הטעות הגדולה שלי וכילד טוב ירושלים לקחתי מחברת עבה והתחלתי לרשום בימי ה'שבעה' סיפור אחר סיפור, שסופר על ידי מאזיניו של אבא. כאן גיליתי לראשונה את אבי. הסיפורים כפי שהובאו בספר עברו תפנית עצומה. כל הרקע שמסביב לסיפור נשמט ומה שנותר היה רק גזע הסיפור. כל סיפור שסופר במשך שעות על ידי אבא תפס לא יותר משניים שלושה עמודים בספר ומילה שנכתבת בספר היא כבר סוף פסוק ולא ניתן להוסיף עליה או לגרוע ממנה. ככה יצאו חמישים מסיפורי אבא בספרים 'צוואת אב' ו'תפוח מעץ הדעת' והיו נר לנשמתו. אבא נפטר ביום שישי בצהריים והשכונה התגייסה להביאו לקבורה עוד לפני כניסת השבת. אמרו בשכונה: למולא רפאל עמדה הזכות להיקבר ערב שבת לפני הדלקת הנרות בזכות זה ששימח חתן וכלה

אגדת יעקב רז – חלל האצ"ל הראשון שנפל בקרב

הלוחם יעקב
הראת
שנפל בקרב

רז הי"ד
1919– ירושלים 1938. ראשון חללי האצ"ל

מאמרו של יוסי אחימאיר מעל 'חדשות בן עזר' הזכיר לי שאב"א אחימאיר ממקום גלותו בביירות כתב על הכריכה הפנימית של התנ"ך שבידו כי הוא מבקש להנציח את יעקב רז ולקרוא לבנו שנולד באותו שבוע (1938) בשם 'יעקב', הלוא הוא מיודענו יעקב אחימאיר הי"ו.

שם משפחתנו עד 1938 היה 'רז' ובשל רדיפת הבריטים אחרי בני משפחת רז, השמיט אבי את השם 'רז' ונקראנו מאז על-שם סבי יהושע שנרצח על-ידי שודדי דרכים באפגניסטן. את כל מחקריי על יהודי אפגניסטן והיהודים במרחב האיראני אני מפרסם, ללא מורא מהבריטים, תחת השם 'בן-ציון יהושע-רז'. הנה סיפורו של יעקב רז ולצדו הפואמה שכתב עליו אורי צבי גרינברג:

אורי צבי גרינברג: אגדת יעקב רז

ב-26 ביולי 1938 נשלח יעקב רז, צעיר בן 19, יליד הראת שבאפגניסטן, לעיר העתיקה בירושלים בתחפושת של סבל ערבי חורני ונשא על גבו סל ירקות ובו פצצה רבת עוצמה. מפקדיו לא ידעו שבאותו יום הכריזו הערבים שביתה כללית בעקבות פצצה שהונחה יום קודם בשוק הערבי בחיפה וקטלה רבים. הסבלים החורנים ראו בו מפר שביתה, הפכו את הסל וגילו את הפצצה. ההמונים התנפלו

על הצעיר ודקרו אותו בכל חלקי גופו. המשטרה הבריטית שהוזעקה למקום, העבירה אותו לבית-חולים צבאי במגרש הרוסים והפקידו עליו שמירה כבדה בניסיון לדלות ממנו את שמות שולחיו. למרות מצבו הקשה, נחקר יעקב רז על-ידי הבולשת הבריטית במשך שבועיים שבהם נאבק על חייו. כאשר הרגיש יעקב כי כוחותיו הולכים וכלים וכדי לא להסגיר את שולחיו, שלח יד בנפשו למרות השמירה הכבדה, והיה לחלל האצ"ל הראשון שנפל בקרב. מעשי גבורתו עשוהו סמל, שעליו התחנכו לוחמי האצ"ל. אורי צבי גרינברג נתן ביטוי לגבורתו בפואמה 'אגדת יעקב רז' המופיעה בכתביו, שנכתבה בראשונה ביידיש בלבוב שבפולין ותורגמה על-ידו לעברית:

ציון הלוחמת, צווי ללוחמיך: עמוד
כמו חיילים בשפתיים סגורות, כפי חוק
לטקס האבל לנפש חייל בר כבוד.
אנוכי בפולין עומד ומספר מרחוק:

באדמת מלכנו דוד טמנו גווייַת
הנוקם יעקב רז, המנותח לנתחים.
אין גלעד משיש בהר הזיתים על בורו,
אין בנות ירושלים עולות להציע פרחים. - - -

בבוקר השכים יעקב רז מקודש
לשליחות הנקם, השליחות היחידה:
בזו כבתכריך, הוא יצא מלובש
לא ציווה לביתו, לא נשק לפרידה.

מי יידע זיו פניו אז בשחרית ירושלים?
אני יודע פניו, אני מָזרַח מפניו:
כמי שבא מלכיש, מביתר, בשליחות
אחד הוא דורך באלפי משנאיו: - - -

עת סבוהו אויבים – ראה אלוהים
וראתה ירושלים את בנה היחיד,
ואלוהים וירושלים שתקו בסודם
ובנם השתפך חמת דם ולפיד - - -

ובנקמת כל הדם גם דמו ינוקם

לבוב א' מרחשון תרצ"ט [1939]

חדשות בן עזר, גיליון 1411 17 בינואר 2019

מנהגי חתונה אצל יהודי אפגניסטן

עד עלייתם לארץ ישראל

הנישואים בגיל צעיר נבעו בעיקר מן הרצון לשמור על טהרת המשפחה. נישואי קטינים נחשבו סגולה בדוקה להארכת חייהם של הילדים וזאת בקהילה שבה שיעור התמותה של ילדים ונערים היה גבוה במיוחד. אנוסי משהד, שהיוו את עיקר הקהילה באפגניסטן, נהגו לארס תינוקות בני יומם, וזאת כדי להבטיח שמוסלמים לא יבקשו את ידם של ילדיהם בהתבגרם. הבנים נישאו בגיל 18-20 והבנות נישאו עם קבלת המחזור הראשון (בגיל 12-13). נערה בת 15-16 נחשבה ל-Khoneh Mondeh, בתולה זקנה' שייעדו אותה כאישה שנייה או שלישית, או השיאו אותה לזקן, לאלמן או לבעל מום. הנישואים נערכו בעיקר בין קרובים, כדי להבטיח שהרכוש לא יעבור מחוץ למשפחה.

מהאירוסין לחופה

בקרב היהודים לא היו שדכנים מקצועיים. משפחת החתן משגרת משלחת של כמה נשים כבודות לדבר על לב הורי הכלה. הורים שסירבו לתת את בתם לאותו מועמד היו פוטרים את עצמם בתירוץ 'הילדה קטנה עדיין' או 'עלינו לשאול את פלוני המצוי בארץ רחוקה'. אם הסכים אבי הכלה היה מגיש למשלחת הנשים חתיכת 'נאבאט' [Nabat –גביש סוכר' ושולח לחתן, באמצעותן, 'ראש סוכר' (קונוס סוכר). לאחר

ההסכמה הראשונית יצאה משלחת ממשפחת החתן כדי לקבל את הסכמת הכלה, קביעת התנאים ומועד טקס האירוסין העתיד להיערך בבית הורי הכלה. האירוסין נערכו בפומבי כדי להודיע ברבים שבתו של פלוני התארסה ואין לחזר אחריה. בטקס לקחו חלק כמאה אורחים, גברים לחוד ונשים לחוד. המוזמנים ישבו על שטיחים והסֵבוּ על כריות. ה'סוֹפְרֶה' [SOFREH - מפה או שולחן נמוך] הונח על השטיח ועליו העמיסו פירות טריים, אגוזים וערק. בפני כל שני אורחים הונחה צלחת אליפטית ובה פיסות עוף להפגת הלגימה. מקדשים את הארוסה במטפחת: 'את מאורסת לי במטפחת זאת'. האירוסין נחשבים לנדר שאין מפרים אותו לעולם, כשם שאין מבטלים את הנישואין בהיעדר מוסד הגירושין. לאירועי האירוסין והנישואין הוזמנו נגנים מוסלמים, כי לא נאה ליהודים לשמש נגנים. הם ליוו את שירתם בכלי נגינה אוטנטיים

הגברים שרו 'צָ'אהר בֵּיתי' [chahar beiti חרוזים בני ארבע שורות]. הנשים, שהתכנסו בחדר מיוחד, שרו ורקדו לצלילי ה'דָיֶרֶה'. לקראת האירוסין שלחו הורי החתן לכלה 'ח'וֹנצָ'ה' [Khoncheh - טבלה בגודל שולחן גדול] ומעליה שבעה מגשים גדושים מלבושים, תכשיטים ודברי מזון וממתקים. לאחר הטקס נשאר החתן ללון בבית הורי הכלה. כל אותו זמן הכלה מסתתרת בבית השכנים.

בין האירוסין לחופה אין מאפשרים לחתן לפגוש את ארוסתו ואפילו לראותה. חודש עד חודשיים לפני החופה שילם החתן לאבי הכלה מוהַר, שניתן ברוב שמחה וריקודים. אבי הכלה השתמש בכסף לקניית הנדוניה לבתו ולכיסוי חלק מהוצאות האירוסין והחתונה. עד החתונה הקדישו את הזמן לקניית בדים, לתפירת בגדים ומצעים ותפרו בגדים לכל בני המשפחה. כמו כן אוגרים אורז, ענבים וצמוקים להכנת יין והפקת ערק.

החופה התקיימה בכל אחד מימות החול, כפי שמעידות כתובּוֹת מאפגניסטן. אין מסדרים חופה בימי ספירת העומר וימי אבל שבין י"ז בתמוז לט' באב. שמונה ימים לפני מועד החופה מתחילים האירועים, לפי הסדר הבא:

1. יום הזמנת הכלה לחופתה,
2. יום ניקוי האורז,
3. יום קליית ה'פיצוחים',
4. יום הכשרת דירת הזוג,
5. יום שחיטת הכבשים והעופות,
6. יום נטילת פלומות שיער מהפנים וסידור הגבות. באותו יום נערכו גם מסיבות הרווקים לכל אחד מבני הזוג בנפרד.
7. יום בית המרחץ והטבילה במקווה, טקס קשירת החינה על כפות הידיים, שקדמה לו תהלוכה חגיגית ולווָיה על-ידי נגנים ושושבינים.

בשבת שלפני החופה מוזמן הארוס אל הורי כלתו ולן שם, מבלי שיוכל לראות את ארוסתו. בבוקר הוא מופתע למצוא ממתקים בין קפלי בגדיו. בבית הכנסת יושב החתן במקום מכובד, משליכים עליו סוכריות ומזליפים על הקהל מי ורדים.

ביום החופה בבוקר מובל החתן לבית מרחץ, שם מגלחים ורוחצים אותו. ביום זה שבה הכלה וטובלת. החתן לובש את החליפה שתפר לו אבי הכלה וחובש כובע מפרוות קאראקוּל. הכלה לובשת שמלת קטיפה רקומה בחוטי כסף וזהב. קולעים

את שערה לצמות דקיקות וכורכים סביבן ניירות כסף וזהב. על מצחה מדביקים דסקיות מתכת צבעוניות. הכלה מתקשטת בתכשיטים מהאוסף המשפחתי. בני הזוג צמים ביום החופה.

טקס הקידושין נערך בחשאי בבית הורי הכלה במעמד מניין של מקורבים מחשש לקשירת החתן . במהלך החופה ננקטו אמצעים מאגיים רבים: סגירה ופתיחה של מספריים, פתיחה ונעילה של מנעול, תפירה מדומה בחוט ומחט של בגדי בני הזוג כסימן לאיחודם זה לזה. מנפצים קטורת אֶסְפַּנְג' על מחתת גחלים לוחשות ומכריזים עם התנפצות הקטורת: "עיני השונאים יתפקעו".

הכתובה האפגנית היא מן המפוארות שבקהילות ישראל. עיצובה מושפע מסגנון הכתובה שרווח בקרב יהודי משהד קודם שנאנסו לאסלאם. הקידושין נעשים בטבעת ובצרור מטבעות שנכרכו בתוך מטפחת משי דקה. ארבעה גברים מחזיקים טלית מעל ראש הזוג בזמן החופה, הנערכת לרוב תחת קורת גג. עם גמר הסעודה מוליכים את החתן לביתו והכלה נשארת עד שיעריב היום. משהחשיך יוצאת תהלוכה ססגונית לבית החתן שבה צועדת הכלה לבית בעלה. התהלוכה רעשנית ומלווה ברעם תופים, אבוקות, מנורות וזיקוקי דינור. במסלול התהלוכה יוצאים התושבים היהודים מבתיהם ומוציאים לכלה שרפרף שעליו היא מתכבדת לשבת לרגע. בכל מקום חניה מזליפים עליה מי ורדים.

מבית החתן יוצאת לקראתם תהלוכה ובראשה החתן. שני המחנות ניצבים זה כנגד זה ומתנצחים ביניהם. המחזה מסתיים בכניעתה של הכלה . הזוג שנפגש על אם הדרך צועד למסיבת הכלולות. זה ביקורה הראשון של הכלה בבית בעלה. בפתח הבית שוחטים כבש או תרנגול לכפרתם של בני הזוג ואת דמו שופכים לפני המפתן והזוג צועד מעל פס הדם, שבא לתחום את שטח הביטחון של בני הזוג מפני כוחות הרע.

החתן יושב בחברת גברים והכלה בחברת הנשים ומנגנים מוסלמים מנעימים את שמחתם. צמד שושבינים מנהלים דיאלוג של שירה, אגב שמירה קפדנית על החתן.

בדרך לחדר הכלולות צעירים חוסמים את מעבר הזוג לחדרו, עד שהחתן יבטיח לקיים מסיבה מיוחדת לחבריו במהלך שבעת ימי החופה. בחדר הכלולות עצמו, שאליו נכנסו קרובי משפחה בלבד, מניחים גבישי סוכר על כף ידה של הכלה והחתן אוכל מכף ידה. הנוכחים אוכלים לאחר מכן מיד החתן והכלה גבישי סוכר מתוך מגש שבו מונח ראש סוכר טבול ביין ובפלחי תפוח עץ.

טקס ההתייחדות של הזוג מתחיל בהאכלת הכלה על-ידי החתן. אין זה הגון שהחתן יבוא על כלתו כבר בערב הראשון. הזיווג הראשון נערך בערב השלישי כשבני הזוג התרגלו זה לזה. למחרת בבוקר נשאל החתן בלשון נקייה: "האם הכלה אכלה את האוכל?". אם החתן משיב בחיוב, זקנות המשפחה בודקות את הסדין ומכריזות: "Arus boh murad resideh" הכלה זכתה למזל טוב". אֵם הכלה מניפה את הסדין לעיני הקהל המריע ולוקחת אותו למשמרת בביתה כדי להסיר חלילה לַעַז מבתה וממשפחתה.

מדי ערב בשבעת ימי החופה עורכים 'שבע ברכות', שאליו מוזמנים בכל פעם אורחים חדשים, לבד מקורבי המשפחה הנשארים בבית הורי החתן כל שבעת ימי

החופה. השושבינים מלווים את החתן בכל שבעת הימים. בבית הכנסת מקבלים את החתן בברכת 'ברוך אתה בבואך וברוך אתה בצאתך'. ביום הראשון שלאחר החופה עורכים Gohzi Bini [תצוגת הנדוניה שמביאה עמה הכלה] ותצוגת המתנות. באותה הזדמנות מגישים לאורחים אורז מהול בחומץ יין.

בשבת מתקבל החתן בכבוד מלכים בבית הכנסת ומתכבד ב'עלייה' לתורה. משליכים עליו שקדים מצופים בסוּכָּר ומפזרים מי ורדים. כל בני המשפחה מתכבדים בעלייה לתורה ובתום התפילה מובילים את החתן לביתו בפיוטים.

כמובטח בליל הכלולות, באחד הערבים נערכת מסיבה לחבריו הצעירים של החתן.

החיים לאחר החופה

בתום שבעת ימי החופה יוצא הצעיר לסחור בערי המסחר המרוחקות ומותיר אחריו את אשתו. הוא חוזר לביקור לקראת הימים הנוראים או לכבוד חג הפסח. הילד הראשון נולד כבר בשנה הראשונה. הכלה מתגוררת עם חמותה שתיקרא לכלתה ARUS [כלה]. הורי הכלה יפנו לחתנם בשם DAMAD [חתן]. הכלה פונה בלשון כבוד להורי בעלה וקוראת להם: 'אבא' ו'אמא'.

לא היו גירושין בקרב יהודי אפגניסטן הן באירוסין והן בנישואין . חרם דרבנו גרשום לא היה מקובל באפגניסטן והיו גברים שנשאו אישה נוספת. אלמנות אינן מתחתנות עד יום מותן, ללא קשר לגילן בזמן פטירתו של הבעל. אלמנות אינן עוברות ייבום ויוצאות בחליצה. לעומת זאת, בעל שהתאלמן נושא אישה חדשה תוך חודשים אחדים.

המנהגים שפירטנו כבר אינם קיימים בקרב יהודי אפגניסטן והם חיים לפי המקובל בארץ ישראל או בחוץ לארץ.

מי ייתן ויהיה לזוג הצעיר, בן ונעמי יהושע, מזל טוב וסימן טוב ויקוים בכם: "בניך כשתילי זיתים סביב לשולחנך' - THY CHILDREN LIKE OLIVE PLANTS ROUND ABOUT THY TABLE

כתובה אמנותית שניתנה בהראת, אפגניסטן,

ביום חמישי, כ"ג באדר ב תרנ"א (2 באפריל 1891)

בין בוכרה ואפגניסטן לארץ ישראל
סמיכה לשחיטה שניתנה על תנאי בקנדהאר שבאפגניסטן

במאה העשרים לא נודע על התיישבות יהודית בקנדהאר (Qandahar), שבדרום אפגניסטן. לפנינו תעודת סמיכה לשחיטה, המספרת לראשונה על משפחה יהודית בקנדהאר בראשית שנות ה-30 של המאה ה-20.

התעודה המובאת כאן[69] מעידה גם על העזרה ההדדית של הקהילות היהודיות של מרכז אסיה שפתחו את ליבם ואת ביתם לפליטים קשי יום. יתר על כן, התעודה גם מלמדת על אישיותו של רבה של טשקנט, שהבין את צורך השעה והמקום והעניק בכורח הנסיבות סמיכה לשחיטה גם למי שלא הוכשר לכך.

התעודה נכתבה בקנדהאר על-ידי הרב יוסף חיים בן פנחס [פנחסוף טשקנטי], רבה של טשקנט, שנמלט מברית המועצות לאחר שנרדף על-ידי המשטר הקומוניסטי וביקש להגיע לארץ ישראל. בדרכו חנה הרב בקנדהאר, הנמצאת על אם הדרך להודו [פקיסטן בימינו] והתאכסן בביתה של משפחה יהודית שפתחה את ביתה ואת לבה לפליטים שנמלטו מברית המועצות[70].

התעודה מלמדת על אחד ממסלולי הנדודים של הפליטים בשנות ה-30 של המאה ה-20: גניבת הגבול לאפגניסטן באזור מאזר-י שאריף – הראת, קנדהאר, נמל קראצ'י [בהודו עד 1947 ופקיסטן בימינו], או נמל בומביי [כיום מומביי] בהודו ומשם דרך הים עלו לארץ ישראל[71].

סיפורה של משפחה יהודית יחידה בקנדהאר

בראש המשפחה היהודית בקנדהאר עמד מנשה בן מנשה בן מולא יוסף מולאיוף. הוא נולד יתום בשנת 1889 בעיר הראת שבמערב אפגניסטן ונשא את שם אביו שנפטר בזמן הריונה של אימו. המשפחה התייחסה לרב המקובל מולא אור שרגא מיזד, שיוחסו לו מעשי נסים, שהפליאו

---

[69] תודתי נתונה למר משה חי בן מנשה, שהמציא לי צילום של תעודת הסמיכה שניתנה לאביו ותצלום משפחתי והוסיף מידע על משפחתו בקנדהאר ובקראצ'י עד לעלייתם לארץ.

[70] לאחר חלוקתה של הודו בשנת 1947 מעבר הגבול היה לפקיסטן.

[71] מסלולים נוספים, שעליהם הצבעתי בספרי (ראה יהושע-רז-מנדחי ישראל באפגניסטן, עמ' 185):

א. בוכרה – צ'אהר-ג'ו – מארי, מרב (Mari, Marv)) – משהד – טהראן;

ב. אשחאבאד, בירת טורקמניסטן, משם דרך המדבר והרי קופט למשהד או לטהראן.

ג. סמרקנד - תרמז בדרום אוזבקיסטן (1,130 ק"מ), גניבת הגבול האפגני, משם למשהד, טהראן שבה קיבלו סרטיפיקטים ועלו לארץ;

ד. מעבר חוקי, כביכול, באמצעות דרכונים שהנפיקו קונסוליות זרות תמורת שלמונים.

אף את המוסלמים[72]. לפי המסורת, המשפחה עברה מיזד להראת שבאפגניסטן, בדומה לרבים מיהודי יזד. סבא רבא שלו מולא יוסף חיים היה תלמיד חכם ומלמד תינוקות של בית רבן ונאמר עליו שהיה שקוע כל הימים בקריאה ב"ספרים גדולים" (כנראה תלמוד). האם האלמנה פְרנסה את ילדיה כמיילדת וכמרפאה עממית אצל יהודים ולא יהודים בעיר הראת ובכפרים הסמוכים אליה. בהגיעו למצוות נשלח מנשה-הבן כ'שאגרד' [שוליית סוחרים] בערי המסחר, כמקובל אצל יהודי אפגניסטן[73]. כעבור שנים אירסו לו את קרובת המשפחה לאה, שהייתה אז בת תשע שנים. הוא נשא אותה לאישה בהגיעה לגיל שתים-עשרה[74].

המשפחה בקראצ'י לאחר הבריחה מקנדהאר (1935). משמאל - מנשה בן מנשה בן מולא יוסף מולאיוף, רעייתו לאה, שתי בנותיו שושנה (ימין) ומרים (שמאל) ובנו הפעוט מרדכי שנפטר בינקותו. טרם נולד אז בנו משה. עומדת: העוזרת זילפה.

---

[72] הרב אור שרגא נולד בעיר יזד ככל הנראה בראשית המאה ה-18 ונפטר בעיר יזד בשנת תקנ"ד (1794). נשארו ממנו שתי איגרות: האחת נכתבה בשנת תקמ"ב (1782) ובה פנייה ליהודי משהד לסייע לשד"ר (שלוחא דרבנן), שליח שנשלח לאסוף תרומות לטובת מוסדות בארץ ישראל, חכם אליהו מהעיר חברון; האיגרת השנייה נכתבה בשנת תקמ"ג (1783), גם היא ליהודי משהד. באיגרת בקשה לאלץ יהודי בשם יצחק בן יהודה כהן לדאוג לפרנסת אשתו שננטשה כעגונה ללא עזרה בעיר יזד. באיגרת זו הרב אור שרגא מבקש, שבמקרה שאין הסיוע אפשרי, ישלח הבעל גט לאשתו ראה בן-צבי-מחקרים ומקורות (תשכ"ו), עמ' 297, 305-308. על תולדות הרב אור שרגא וצאצאיו ראה 'מיזד לארץ הקודש', עמ' 141-200; מזרחי-בין ישראל לפרס, עמ' 138-140; 214. נצר-יהודי איראן, עמ 128. קברו של הרב אור שרגא נמצא בפאתי העיר יזד ונחשב למקום קדוש ליהודים ולמוסלמים.

[73] ראה יהושע-רז-מנדחי ישראל באפגניסטן, עמ' 347-350.

[74] על מנהגי חתונה בקרב יהודי אפגניסטן, ראה יהושע-רז-מנדחי ישראל באפגניסטן, עמ' 392-396.

בראשית שנות ה-30 של המאה ה-20 הגיע מנשה-הבן לעיר קנדהאר, שבה הקים סוכנות למכונות תפירה של חברת 'זינגר', שנחשבה לפאר הקִדמה באותם זמנים. כל עובר אורח יהודי, בדרכו להודו ומשם לארץ ישראל, התאכסן בביתו וסעד על שולחנו, כפי שמעיד בעל הסמיכה לשחיטה: "בראותי כי הוא איש ירא שמים ובעל גמילות חסדים ומכניס אורחים"[75].

הסמיכה לשחיטה במקום המבודד הזה הייתה חיונית ביותר כדי להזין את אורחיו שהגיעו לקנדהאר מותשים מן הדרך הקשה שעברו בה מהרפובליקות הקומוניסטיות של מרכז אסיה, שם גנבו את הגבול, ועד הגיעם לתחנתם בקנדהאר. הפליטים עברו מסלול של סכנות והיו קרבנות של שודדים, נוכלים מבריחי גבול ומעצרים בידי משמר הגבול הסובייטי ומשמר הגבול האפגאני[76]. המסמיך ר' יוסף חיים בן פינחס כותב על כך בתעודה: "מפני טורח הדרך הרחוקה ובפרט מפני החלשות [הגופנית] ומזג האויר ושרב ושמש[77]. יען כי כל הדרכים בחזקת סכנה, לכן באתי להקֵל עוֹל בא[ו]רחים עוברי דרך להשיב נפשם מפני טורח הדרך והרשיתי לאיש הנז"ל [-הנזכר לעיל] לשחוט עופות בשבילו ובשביל העִברים הא[ו]רחים עוברי דרך"[78].

בעל תעודת הסמיכה נהג בקולא במארח מנשה בן מנשה, אך הסמיכה שהעניק לו הייתה זמנית ובכפיפות לתנאי המקום. מנשה בן מנשה סח לתומו, שמעולם לא למד דיני שחיטה אלא הכשיר עצמו מתוך שראה שוחטים במלאכתם.

המסמיך לשחיטה – ר' יוסף חיים בן פינחס [פנחסוף-טשקנטי]

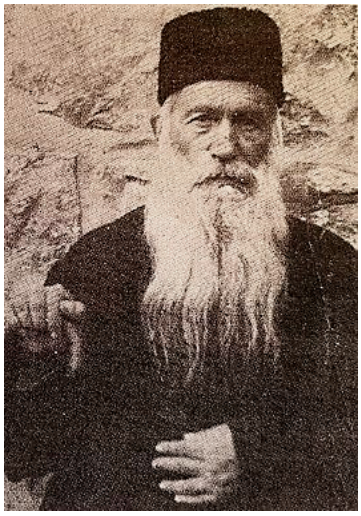
[75] על הסולידריות היהודית ועל הכנסת האורחים של יהודי אפגניסטן פליטים, ראה רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' ריא. על עזרתם של יהודי אפגניסטן לפליטים הבוכארים שגנבו את הגבול, ראה: יהושע-רז-מנדחי ישראל באפגניסטן (1992), עמ' 185-188. על עזרתם של אנוסי משהד לקהילות יהודיות אחרות בפעולות הצלה, בסיוע כלכלי ובמעשי חסד, ראה: יהושע-רז-מנדחי ישראל באפגניסטן (1992), עמ' 146-147.

[76] ראה יהושע-רז-מנדחי ישראל באפגניסטן (1992), עמ' 184-188.

[77] בחודשים יולי-ספטמבר משתוללות סופות חול בלתי פוסקות הקרויות: 'סופות 120 הימים' ('bad-i-sad-o-bist-roz') ומשתרעות מהראת בצפון מערב ועד לבלוצ'יסטן הפקיסטנית. הטמפרטורה מגיעה אז ל-45 מעלות ביום והמים קופאים בלילה. שמות המדבריות מעידים גם על תנאי החיים - 'דשט-י מארגו' ('מדבר המוות') ומדבריות האבן והחול. החורף הוא קשה ומגיע לנקודת הקיפאון ויורדים שלגים כבדים. ראה דופרי-אפגניסטן, עמ' 25-31.

[78] ראה מישאל-בין אפגניסטן לא"י, עמ' 68-72.

בריחתם ההמונית של יהודים מברית המועצות האסייתית בשנות ה-30 הייתה פועל יוצא של תוכנית הנא"פ – Новая экономическая политика, НЭП – מדיניות כלכלית חדשה שהונהגה ברוסיה על-ידי לנין בשנת 1921. המדיניות החדשה חזרה חלקית וזמנית לשיטה הקפיטליסטית כדי לשקם את הכלכלה הרוסית לאחר מלחמת האזרחים. במסגרת הנא"פ ברית המועצות החזיקה בבעלות על הקרקעות והתעשייה

הרב יוסף חיים פנחסוב
רבה של טשקנט

הכבדה, אך הרשתה להפעיל עסקים פרטיים קטנים. יהודים רבים חשפו, עד לעלייתו של סטלין, את רכושם במסגרת התוכנית הקפיטליסטית של לנין, אולם לאחר שסטלין נבחר למזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית (1924) הוא השליט דיקטטורה וזנח את "המדיניות הכלכלית החדשה" של לנין. סטלין הנהיג שורה של "תוכניות חומש" שבהם הולאמו מפעלים ואדמות לטובת מפעלי תעשייה ממשלתיים וקולחוזים[79]. רכושם של היהודים שנחשף בימי הנא"פ של לנין הוחרם ונגזרו גזירות קשות. בתי-כנסת נסגרו, ספרי-תורה ותשמישי קדושה אחרים הועברו למרתפי הקג"ב. יהודים נאסרו או הוגלו. כ-4,000 יהודים שרצו להגן על עצמם ועל רכושם ברחו לאיראן או

[79] בנדרה-נאפ; ריצ'מן-נאפ; קגנוביץ-בריחת יהודי בוכרה.

לאפגניסטן בדרכם לארץ ישראל, מסע שבמקרים מסוימים נמשך שנים. החל משנת תר"ץ (1930) מתחיל גל בריחה של יהודים מברית המועצות האסייתית. לא אחת הותירו הנמלטים מאחוריהם אישה עגונה ומשפחה ללא אמצעי מחיה. רבים מן הפליטים הגיעו לארץ בחוסר כול[80].

במקרה שלפנינו מדובר ביהודים בוכרים שגנבו את הגבול לאפגניסטן ובדרכם לארץ עברו את קנדהאר, שממנה הגיעו לבומביי (כיום מומבאי) או לקראצ'י (כיום בפקיסטן), שתיהן ערי נמל. שם עלו על אונייה שהסיעה אותם לפורט סעיד – בדרכם אליה שטו דרך הים הערבי, מפרץ עדן, ים סוף ותעלת סואץ. מנמל פורט סעיד המשיכו בים התיכון לנמל חיפה.

ר' יוסף חיים בן פנחס, הידוע בשמו פנחסוף טשקנטי, רבה של טשקנט בשנות ה-30 המוקדמות של המאה ה-20, נמנה על הפליטים שנמלטו מברית המועצות בעקבות הנא"פ. בטשקנט שימש כרב הקהילה, שוחט ומוהל, סופר סת"ם ועסק גם בקידושין ובגיטין. בדרכו לארץ ישראל חנה בקנדהאר ביום שישי, י"ב מנחם אב התרצ"ג – 4 באוגוסט 1933. בהגיעו לירושלים שימש כרב בשכונת הבוכרים בירושלים ובמקביל למד בישיבת 'פורת יוסף' בעיר העתיקה בירושלים[81]. בתעודה שלפנינו מתגלה ר' יוסף חיים כרב המבין את מצוקת השעה של הפליטים המגיעים לקנדהאר שבורים ורצוצים, כמו את בעייתה של המשפחה היהודית היחידה, החיה בעולם נוכרי ללא שוחט בעל סמיכה. לפי הגדרתו של ר' יוסף חיים: "מפני חסרון שוחט דמתא[82] , הוא שוחט עופות בעצמו ואוכל משחיטתו... רק יודע ה' [-חמישה] דברים המפסידין [-פוסלים] את השחיטה[83] והסכין והשחיטה כדת וכהלכה, גם קבל על

---

[80] רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' רלד נאמר: "בשנת תרצ"ה, עד הגיע מור אבי זצ"ל לארץ ישראל, היו בירושלים הרבה משפחות מנותקות, דהיינו: הנשים נשארו, והבעלים הגיעו ארצה וכן נשים אשר הגיעו לארץ ובעליהן נשארו בבוכרה. הללו פנו אל הרב [חזקיה הכהן רבין] שיפטור אותן מעגינותן".

[81] אני מודה לידידי ד"ר גיורא פוזיילוב, שלדבריו מדובר בתעודה שכתב הרב יוסף חי בן פנחס, פנחסוף טשקנטי. ממנו שמעתי על קורותיו של הרב בטשקנט ובירושלים. ראו: פוזיילוב-מבוכארה לירושלים (תשנ"ה); פוזיילוב-יהדות בוכארה (תשס"ח), עמ' 468-469.

[82] בעיר.

[83] "זביחה זו האמורה בתורה סתם צריך לפרש אותה ולידע באי זה מקום מן הבהמה שוחטין וכמה שיעור השחיטה ובאי זה דבר שוחטין ומתי שוחטין והיכן שוחטין וכיצד שוחטין ומה הן הדברים המפסידין את השחיטה ומי הוא השוחט ועל כל הדברים האלו צונו בתורה ואמר וזבחת מבקרך וגו' כאשר צויתיך ואכלת בשעריך וגו' שכל הדברים האלו על פה צוה בהן כשאר תורה שבעל פה שהיא הנקראת מצוה כמו שביארנו בתחלת חבור זה" (רמב"ם, הלכות שחיטה, פרק א, הלכה ה).

עצמו על איזו ריעותות[84] הן ריעותא הנמצא בעצמות והן איזה ריעותא הנמצא בקנה ובושט ובאיברים פנימיים, הכל מחמיר ומטריף מפני חסרון ידיעתו"

הרב בוחן את התנהגותו של המארח, הסח לתומו, ומגלה שלא למד מעולם דינים והלכות שחיטה. עם זאת הוא מתמצא בכמה דיני שחיטה ונוהג בחומרה, כדי כך שלעיתים מטריף גם במקרים ששוחט מיומן לא היה מטריף את העוף: "הוא יודע העמדת הסכין ומרגיש בפגימת הסכין ומשחיז היטב עד שיהיה ראוי לשחיטה. כאשר האיש בעצמו הראה לי סכינו ובדקתי כי הסכין ראוי לשחיטה והייתי עומד על גביו לראות את שחיטתו כי יפה שחט, רק יודע ה' [-חמישה] דברים המפסידין [-פוסלים] את השחיטה[85] והסכין והשחיטה כדת וכהלכה גם קבל על עצמו על איזו ריעותות[86] הן ריעותא הנמצא בעצמות והן איזה ריעותא הנמצא בקנה ובושט ובאיברים פנימיים, הכל מחמיר ומטריף מפני חסרון ידיעתו. על כן באתי להרשות ולסמוך על שחיטתו במקומות אשר לא נמצאים שו"ב"[87].

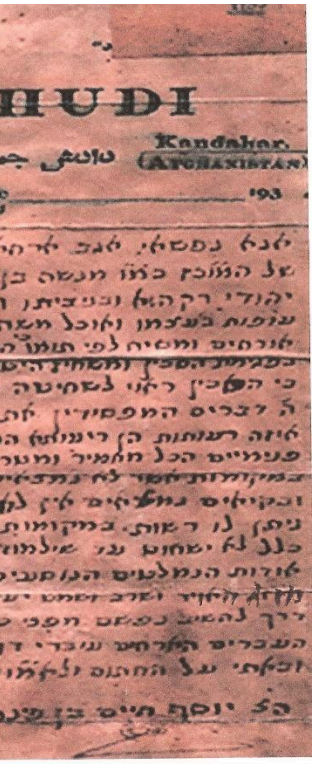
---

[84] ריבוי של רעותא, רעה שלילה צד חומרה בה, לפי אתיליד בה רעותא , נתגלה בשחיטה ספק טרפות (לפי חולין ט, א)

[85] "זביחה זו האמורה בתורה סתם צריך לפרש אותה ולידע באי זה מקום מן הבהמה שוחטין, וכמה שיעור השחיטה, ובאי זה דבר שוחטין, ומתי שוחטין, והיכן שוחטין, וכיצד שוחטין, ומה הן הדברים המפסידין את השחיטה, ומי הוא השוחט' על כל הדברים האלו צוונו בתורה ואמר וזבחת מבקרך וגו' כאשר צויתיך ואכלת בשעריך וגו"שכל הדברים האלו על פה צוה בהן כשאר תורה שבעל פה שהיא הנקראת מצוה כמו שביארנו בתחלת חבור זה" (רמב"ם, הלכות שחיטה, פרק א, הלכה ה).

[86] ריבוי של רעותא, רעה שלילה צד חומרה בה, לפי אתיליד בה רעותא , נתגלה בשחיטה ספק טרפות (לפי חולין ט, א)

[87] על מידת הקפדנות וההחמרה של רבני בוכרה אנו לומדים מנוסח סמיכת שחיטה הנהוג בבוכרה והמובא ברבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' קב.

כתב הסמיכה שניתן למנשה בן מנשה מולאיוף על-ידי הרב יוסף חיים בן פנחס [פנחסוף טשקנטי] ביום י"ב באב התרצ"ג (4 באוגוסט 1933)

תעתיק כתב הסמיכה ופירושו

D. Jamshid Yahudi

Merchant & Commission Agent, Kandahar, Afghanistan ,

בדארית באותיות ערביות נכתבה הפירמה: 'דאדש ג'משיד יהודי הראתי

תַגְ'ר וְ קָמִישֶׁן אִיגֶ'נְט הַמְל קַנדָה'.

כתב הסמיכה נכתב על נייר הפירמה' ובה צוין באנגלית ובדארית:

'קנדאהר, אפגניסטן'.

מספרו של המסמך: 514.

מועד כתיבת המכתב הוא: 12 אב יעני מנחם התרצ"ג [- יום שישי, י"ב במנחם-אב התרצ"ג – 4 באוגוסט 1933].

וזה נוסח המסמך:

אנא נפשאי[88] אגב ארחאי[89] דרך קנדהאר הייתי נוסע לירושת"ו בב"א[90] ונתארחתי באכסניא של המוכ"ז[91] כ'מ"ו[92] מנשה בן מ"ו[93] מנשה בן יוסף חיים מולאיוף[94] וראיתי כי אין זולתו תושב יהודי[95] רק הוא ובני ביתו והוא מתעסק בפרקמטא[96] , אך מפני חסרון שוחט דמתא[97] , הוא שוחט עופות בעצמו ואוכל משחיטתו. בראותי כי הוא איש ירא שמים ובעל גמילות חסדים ומכניס אורחים ומשיח לפי תומו, כי הוא לא למד דינים והלכות שחיטה. רק הוא יודע העמדת הסכין ומרגיש בפגימת הסכין ומשחיז היטב עד שיהיה ראוי לשחיטה. כאשר האיש בעצמו הראה לי סכינו ובדקתי כי הסכין ראוי לשחיטה והייתי עומד על גביו לראות את שחיטתו כי יפה שחט, רק יודע ה'[-חמישה] דברים המפסידין [-פוסלים] את השחיטה[98] והסכין והשחיטה כדת וכהלכה גם קבל על עצמו על איזו ריעותות[99] הן ריעותא הנמצא בעצמות והן איזה ריעותא הנמצא בקנה ובושט ובאיברים פנימיים, הכל מחמיר ומטריף מפני חסרון ידיעתו. על כן באתי להרשות ולסמוך על שחיטתו במקומות אשר לא נמצאים שו"ב[100] ובקיאים ומומחים. אך במקומות אשר שו"ב דמתא מומחים ובקיאים נמצאים אין לו רשות לשחוט אפילו לעצמו, אכן לשחוט עופות בינו לבין עצמו ניתן לו רשות במקומות אשר אין נמצאים שו"ב מומחים

---

[88] על-פי מסכת ברכות נה, א: "שעשרת הדברות מתחילות ב"אנכי", והוא ראשי תיבות "אנא נפשאי כתיבת יהיבת", שפירושו: אני את עצמי כתבתי ונתתי

[89] אגב אורחא, בהזדמנות, תוך כדי, על פי ברכות ב, ב.

[90] לירושלים תיבנה ותיכונן במהרה בימינו אמן.

[91] המוסר כתב זה.

[92] כבוד מורנו ורבנו ואולי: כבוד מולא.

[93] מורנו ורבנו

[94] שם משפחתו המקורי היה מולא ובתקופה שבה שהה בבוכרה הוסיף לשמו סיומת 'יוף' [בן] שהייתה מקובלת בקרב יהודי בוכרה.

[95] בעיר קנדהאר, בירתה הקודמת של אפגניסטן החל משנת 1747 . קנדהאר הוקמה לפי המסורת בשנת 330 לפני הספירה על-ידי אלכסנדר הגדול. השם 'קנדהאר' (Gandhara) נגזר מהשם אלכסנדריה או Iskandriya. בשנת 1776 עברה הבירה לקאבול.

[96] פְּרַקְמַטְיָה – מסחר.

[97] בעיר.

[98] "זביחה זו האמורה בתורה סתם צריך לפרש אותה ולידע באי זה מקום מן הבהמה שוחטין, וכמה שיעור
השחיטה, ובאי זה דבר שוחטין, ומתי שוחטין, והיכן שוחטין, וכיצד שוחטין, ומה הן הדברים המפסידין את
השחיטה, ומי הוא השוחט, ועל כל הדברים האלו צונו בתורה ואמר וזבחת מבקרך וגו' כאשר צויתיך ואכלת
בשעריך וגו' שכל הדברים האלו על פה צוה בהן כשאר תורה שבעל פה שהיא הנקראת מצוה כמו שביארנו
בתחלת חבור זה" (רמב"ם, הלכות שחיטה, פרק א, הלכה ה).

[99] ריבוי של רעותא, רעה, שלילה שצד חומרה בה, לפי אתיליד בה רעותא , נתגלה בשחיטה ספק טרפות (לפי חולין ט, א)

[100] שוחטים ובודקים.

ומוחזקים ובקיאים אבל בה(י)מות כלל לא ישחוט עד שילמוד ויטול קבלה [-סמיכה] מחכם. [כדי] לא להכביד משא אשר לא יוכל אנוש לסבול אודות הנמלטים הנוסעים לירושת"ו[101] מפני טורח הדרך הרחוקה ובפרט מפני החלשות ומזג האויר ושרב ושמש יען כי כל הדרכים בחזקת סכנה לכן באתי להקל עול בא[ו]רחים עוברי דרך להשיב נפשם מפני טורח הדרך והרשיתי לאיש הנז"ל [-הנזכר לעיל] לשחוט עופות בשבילו ובשביל העברים הא[ו]רחים עוברי דרך וצור ישראל יצילנו מכל מכשול ועון ולא יבא תקלא ע"י ח"ו[102] .

ובאתי על החתום ולאמו"ץ [ולאמת וצדק] כתחז"ל [כתקנת חכמינו זכרונם לברכה] והכל שריר

ובריר וקים[103]

הצ'[-הצעיר] יוסף חיים בן פינחס

היהודי האפגאני בקנדהאר פתח את ביתו בפני יהודי מרכז אסיה הקומוניסטית, הגונבים את הגבול לאפגניסטן בדרך הייסורים לארץ ישראל. הם עוברים את קנדהאר ומשם ממשיכים לנמלי הים של הודו. הם מתאכסנים בביתו של המארח הנדיב ולדברי המסמיך: "בראותי כי הוא איש ירא שמים ובעל גמילות חסדים ומכניס אורחים", שפותח שערי ביתו לאכסון הפליטים, המבקשים לעלות לארץ ישראל, ומוצאים מרגוע זמני בקנדהאר לקראת המשך הדרך הקשה. הרב יוסף חיים בן פנחס, הרואה עין בעין את מצוקת הפליטים, והוא מקל בעניין הסמיכה לשחיטה מתוך הכרת המצב המיוחד, שהוא בבחינת פיקוח נפש: "יען כי כל הדרכים בחזקת סכנה לכן באתי להקל עול בא[ו]רחים עוברי דרך להשיב נפשם מפני טורח הדרך והרשיתי לאיש הנז"ל [-הנזכר לעיל] לשחוט עופות בשבילו ובשביל העברים הא[ו]רחים עוברי דרך".

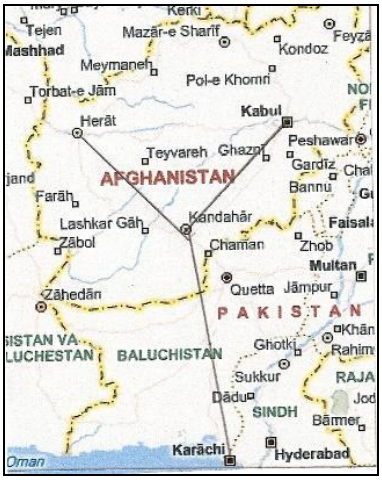
[101] הימים ימי הבריחה ההמונית של יהודים בוכרים בעקבות הנא"פ [התוכנית הכלכלית החדשה של לנין], שבעקבותיה הוחרם רכוש יהודי והחלו גזירות קשות. יהודים ברחו על נפשם כשלא אחת הותירו מאחוריהם משפחה שלימה. הם גנבו את הגבול לאפגניסטן או לאיראן. במקרה שלפנינו מדובר ביהודים בוכרים שגנבו את הגבול לאפגניסטן ובדרכם לארץ עוברים את העיר קנדהאר בדרכם לקאבול או למעבר הגבול הקרוב לקנדהאר. יהושע-רז-מנדחי ישראל באפגניסטן (1992).

[102] ולא תבוא תקלה על ידו חס ושלום.

[103] אלו מילות סיום בשטרות לפני החתימה ובעיקר בנוסח של כתובות בעדות ישראל השונות, שפירושו מאושר וקיים באופן ודאי. במקורו ממסכת בבא בתרא קסא, א ("ולא אמרו מחק פסול (בשטר) אלא במקום שריר וקים"). ובירושלמי, גיטין נ, ג ("קים שריר וברור").

סופה של הפרשה: הבריחה מקנדהאר לקראצ'י ומשם לארץ ישראל

משה חי בן מנשה, בנו של מנשה בן מנשה, המתגורר כיום בהוד השרון הוא צייר אמן ובעבר יהלומן, סיפר למחבר המאמר על קורות משפחתו, שנאלצה לברוח על נפשה מקנדהאר: "בשנת 1935 השלטונות בקאבול טפלו אשמת רצח על יהודי. הנאשם ברח על נפשו ומצא מקלט בביתו של אבי מנשה בן מנשה מולאיוף בקנדהאר. מפקד משטרת קנדהאר, שנהג לקבל דמי לא יחרץ ממנו, הודיע לאבי כי עליו לעזוב מייד את קנדהאר, שאם לא כן יאלץ לכבול אותו באזיקים ולהעבירו למשפט בבירה קאבול בעוון מתן מקלט לעבריין נמלט והוא עלול לשלם בחייו. ברשותו של אבי היו מאה לירות שטרלינג, סכום שווה ערך לכ-5,000 $ בימינו.

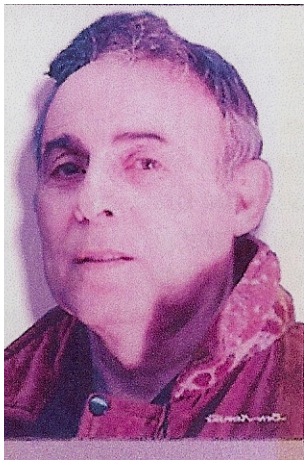
קנדהאר ממוקמת 482 ק"מ דרומית-מערבית לקאבול ו-550 ק"מ דרומית מזרחית להראת. 920 ק"מ בקו אווירי בין קנדהאר לקראצ'י בין הראת לקאבול כיום המעבר דרך כביש A77 כ-840 ק"מ

אבי נעל את החנות ואת ביתו והפקיד את המפתחות בידי ידיד. נטל עמו את אמי לאה, שתי אחיותיי שושנה בת השלוש ומרים בת השנה וחצי ואת העוזרת זילפה שעבדה בביתם. הם עלו על משאית שהביאה אותם לקראצ'י[104]. אמי סיפרה על תנאי

[104] קראצ'י היא העיר המאוכלסת ביותר בפקיסטן (בימינו כ-13 מיליון תושבים). הייתה בירת פקיסטן משנת עצמאותה 1947 ועד לשנת 1958, שאז הועברה הבירה לאסלאמאבאד. עד 1947 הייתה חלק מהודו עד הקמתה של פקיסטאן העצמאית. עד אז ישבו בה כ-2,500 יהודים. בשל גילויי איבה כלפיהם, עזבו רוב יהודי פקיסטאן את המדינה. היהודים הספורים שנותרו במדינה מרוכזים בעיקר בקראצ'י.

המחיה הקשים שעברו עליהם במסלול הבריחה: 'השמים היו לנו לשמיכה והארץ למזרן' ['אָסְמאָן לוֹף מָא בּוּד – וּ זְמִין דוֹשַׁכ"]. הם מצאו מקלט בבית הכנסת של יהודי עיראק בקראצ'י, שם למד אבא דיני שחיטה כהלכה ואף קיבל סמיכה מלאה כדת וכדין. לפרנסתו עסק בכל מלאכה מזדמנת: הוא שימש סופר סת"ם, שוחט וקצב בקראצ'י. בזמן היעדרו של החזן הקבוע עבר לפני התיבה והיה מפעילי הקהילה. בין לבין עבד גם כסַפָּר ובמקביל למד רפואה עממית וקיבל הסמכה של 'חכִּים', שהתיר לו לעסוק בריפוי. משלמד את שפת המקום – אוּרדוּ – זכה לאזרחות הודית ונתמנה על-ידי השלטונות כממונה אזורי על הספקה ממשלתית של כל סוגי הדגנים – שעורה, חיטה, דורה ועוד". מוסיף ומספר בן זקוניו משה חי:

בשנת 1939, בהיותו בן 50 שנה, נולדתי אני. במשך שנתיים – מגיל 6 עד 8 - למדתי בבית ספר אנגלי בקראצ'י. בשנת 1948, עם הקמת המדינה, שלח אותי, בן ה-8, אבי לארץ עם אחותי מרים, בת ה-17, שנטלה אחריות כבדה לשלומי ולחינוכי. למדנו בכמה מוסדות של עליית הנוער, קודם בכרכור ואח"כ בירושלים, ומשם הועברתי לתיכון החקלאי 'עליה פתח-תקוה" (כיום אמי"ת). בגיל 18 משה התגייסתי לנח"ל ולאחר שחרורי מן הצבא למדתי ציור בבצלאל ובבלגיה. לפרנסתי התמחיתי בענף יהלומים באפריקה ובישראל. אבי עלה ארצה מפקיסטן בשנת 1961, בהיותו בן 71 שנים. בשנת 1971 בהיותו בן 81 הלך לעולמו ונטמן בבית העלמין בחולון".

הבן משה חי בן מנשה,
צייר ויהלומן

הנה כי כן, לפנינו תעודה הלכתית והיסטורית כאחת, המספרת על קורותיהם של הפליטים הנמלטים ממרכז אסיה הסובייטית ועל הסיוע שזכו לו בשם הסולידאריות היהודית באפגניסטן ובאיראן. לא אחת המסייעים נאלצו לשלם מחיר כבד בגין הסיוע ההומאני שהגישו לאחיהם היהודים במצוקה. הפשרה ההלכתית של רבה של טשקנט בנסיבות המקום והזמן ראויה לעיון מעמיק.

ביבליוגרפיה

בנדרה-נאפ – V N. Bandera "New Economic Policy (NEP) as an Economic Policy." *The Journal of Political Economy* 71, no. 3 (1963).

בן-צבי-מחקרים ומקורות (תשכ"ו) – יצחק בן צבי, *מחקרים ומקורות*, יד בן-צבי, ירושלים תשכ"ו. 608 עמ'+ לא לוחות.

דופרי-אפגניסטן (1980) – Louis Dupree, *Afghanistan*, Princeton New Jersey, xxiv+778

יהושע-רז-מנדחי ישראל באפגניסטן (1992) – בן-ציון יהושע-רז, *מנדחי ישראל באפגניסטן לאנוסי משהד באיראן*, מוסד ביאליק, ירושלים 1992. 579 עמ'+48 לוחות.

יהושע-רז-מאחורי מסך המשי (2013) – בן-ציון יהושע-רז, *מאחורי מסך המשי – עמים ויהודים במרחב האיראני: פרס-איראן, אפגניסטן, בוכרה*, הוצאת כרמל, ירושלים 2013, 624 עמ'+XXXII לוחות.

מִיַּד לְאֶרֶץ הַקֹּדֶשׁ – *תולדות יהודי יַזְד שבפרס ועלייתם לארץ הקודש*. ליקט וערך יוסף שרגא, תפארת ירושלים, תשמ"ז. 354 עמ'.

מישאל-בין אפגניסטן לא"י – ישראל מישאל, *בין אפגניסטן לארץ-ישראל – מזכרונותיו של נשיא הקהילה בצפון אפגניסטן*. התקין והוסיף מבוא ואפילוג: בן-ציון יהושע. ועד עדת הספרדים. ירושלים תשמ"א. 211 עמ'.

מזרחי-בין ישראל לפרס – חנינא מזרחי – *יהודי פרס*, דביר, תל-אביב תשי"ט. 224 עמ'.

נצר-יהודי איראן-אמנון נצר (עורך), *יהודי איראן – עברם, מורשתם וזיקתם לארץ-ישראל*. חולון-תל-אביב תשמ"ח. ח+170 עמ'+ 16 לוחות.

פוזיילוב-יהדות בוכארה (תשס"ח) – גיורא פוזיילוב, *יהדות בוכארה, גדוליה ומנהיגיה* (מהדורה שנייה, מתוקנת ומעודכנת). ירושלם התשס"ח

פוזיילוב-מבוכרה לירושלים (תשנ"ו) – גיורא פוזיילוב, *מבוכרה לירושלים – עלייתם והתיישבותם של יהודי בוכרה בארץ ישראל תרכ"ח-תש"ח (1868-1948)*. משגב ירושלים, תשנ"ה. XI+436 עמ'.

קגנוביץ- בריחת יהודי בוכרה – אלברט קגנוביץ, הרקע המדיני והסוציו-אקונומי שגרם לבריחת יהודי בוכרה מאסיה התיכונה (1920-1930), העיתון הבוכרי, גיליון 194 (ינואר 2011 – טבת-שבט תשע"א), עמ' 12.

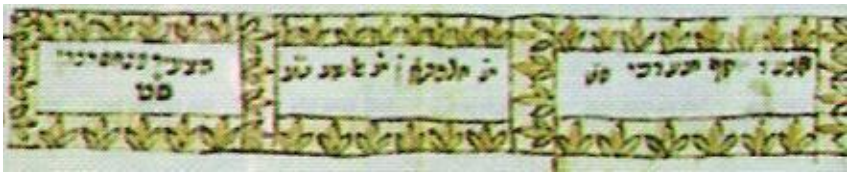
רבין-זרח כוכב מיעקב (תשמ"ט) – הרב יצחק הכהן רבין, *זרח כוכב מיעקב כמוהר"ר חזקיה הכהן רבין זצוק"ל – תולדותיהם והליכותיהם בקודש של רבני בוכרה*, ירושלים תשמ"ט.

ריצ'מן-נאפ – Sheldon L. Richman "War Communism to NEP: The Road from Serfdom", *The Journal of Libertarian Studies*, V, no. 1 (1981): 93, (accessed Mar 4, 2009).

חיים יהודיים בשלהי המשטר הקומוניסטי במרכז אסיה
תיעוד בכתב ובע"פ

המשטר הקומוניסטי שם קץ ל'תור הזהב' בחייהם של היהודים הבוכרים בתחומי הרוח והכלכלה והם נאלצו לפתח חיים יהודיים בתוך עולם של

מורא ופחד. הכלכלה שהם היו אדוניה נשמטה מידם והפולחן הדתי ולימוד התורה כבר לא היו גלויים כמקודם, אלא הצטמצמו וירדו למחתרת. הדת היהודית הלאומית הייתה לדת משפחתית המושתתת על המסורת[105].

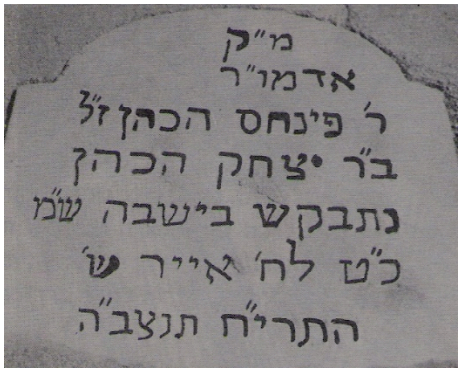

מימין: 'הצעיר יוסף מערבי ס"ט'; "מולא חלפתא בן מולא אלישע ס"ט"; "הצעיר פנחס הכהן ס"ט" .
עדים על כתובתו של ראובן בן בנימין עם בח"ל טובה בת משה,
שלישי בשבת, כז' בכסליו התקע"ז (1816) [רבין-זרח כוכב מיעקב]

ר' יוסף מערבי-ממאן בן משה, השד"ר מצפת [טטואן תק"א (1741) – בוכרה, תקפ"ג (1823)], הותיר אחריו תקופת זוהר בכל הקשור לחיים יהודיים. תלמידיו-יורשיו, שהמשיכו בדרכו היו מולא פנחס הכהן ("הגדול"), בן חכם ר' יצחק הכהן מבגדאד [בוכרה תקמ"ח-1788 – תרי"ח-1858] ומולא פנחס הקטן (מולא נייאז). לאחר פטירתו של ר' פנחס ("הגדול") הוכתר בנו ר' יצחק חיים [בוכרה, תר"ח-1848 – תרנ"ו-1896]. אחרון הרבנים בזמן הכיבוש הסובייטי (1920) היה ר' חזקיה הכהן רבין [בוכרה, תרל"ב-1872 – ירושלים תש"ה (1945)], נכדו של ר' פנחס הגדול, שכיהן בקודש עד לבריחתו לארץ בשנת

[105] בשנת 1992, מייד לאחר התפרקותה של ברית המועצות יצאתי למרכז אסיה הסובייטית בשליחות לשכת הקשר-נתיב כנספח תרבות למדינות מרכז אסיה, אך היקף התפקיד התרחב גם להצלת יהודים מערי מצוקה והעלאתם לארץ. בשנים 1992-1994 תיעדתי מצב נתון של היהודים הבוכרים, שיצאו זה עתה משעבוד לגאולה. במסעותיי במרחב מצאתי תעודות וכתובות ורשמתי מראי עיניים ומשמע אוזניים, שתיעדו את היהודים ערב עלייתם והגירתם. מקצת מאירועי הזמן בספרי 'אוק-יול – דרך לבנה – מסע במרכז אסיה', הוצאת משרד הביטחון, תל-אביב 1996, 204 עמ' + תצלומים. ובספרי: מאחורי מסך המשי – עמים ויהודים במרחב האיראני: איראן, אפגניסטן בוכרה, ירושלים הוצאת כרמל, תשע"ג, 624 עמ'. תעודות ותצלומים שלא הוזכר המקור הם מאוסף בן-ציון יהושע.

1930. הם עמדו בראש בית דין לגיטין ולהתרת עגונות, ובישיבה שעמדו בראשה הכשירו דורות של רבנים ומורי הלכה, מוהלים ושוחטים[106].

מצבת קברו של ר' פנחס הכהן ("הגדול") ז"ל בן רבי יצחק הכהן מבגדאד, עליה נכתב:
"מ"ק [מקום קבורת] אדמו"ר [אדוננו מורנו ורבנו] ר' פינחס הכהן ז"ל ב"ר [בן רבי] יצחק הכהן. נתבקש בישי(ב)בה ש"מ [של מעלה] כ"ט לח' [לחודש] אייר ש' [שנת] התרי"ח (1858)
תנצב"ה [תהיה נשמתו צרורה בצרור החיים] (פוזיילוב-מבוכארה לירושלים]

בעקבות הכיבוש הצארי של מרכז אסיה נדדו יהודים מן המרכז הגדול בבוכרה אל כל ערי מרכז אסיה [טורקסטן] והתבססו בחיי מסחר ומלאכה, שלחלקם הביאה עושר רב[107]. בכל מקומות יישובם הקימו בתי-כנסת, מקוואות ובתי עלמין ושמרו בדקדקנות על כל דפוסי הדת ומנהגי הקהילה כמקובל בעיר ואם בוכרה. מן המרכז הרוחני בבוכרה

[106] בצד היהודים הבוכרים חיו במרכז אסיה הסובייטית גם לא מעט יהודים אשכנזים שהיגרו לכאן עוד בתקופה הצארית. במפקד שנעשה בשנת 1939 (לפני גלי ההגירה של העקורים) נמנו באוזבקיסטן 50,800 יהודים, ורק 21,000 מהם היו יהודים בוכרים. כל היתר היו אשכנזים שהגיעו למרכז אסיה בתקופה הצארית בעיקר. ב-1959 נמצאו באוזבקיסטן קרוב ל-100,000 יהודים, שרובם היו אשכנזים. בשנת 1989 נמצאו במרכז אסיה כולה 36,568 יהודים בוכרים. לפי הערכות אחרות חיו במרחב האמור 40-45 אלף בוכרים ועוד כ-60,000 אשכנזים. מאז רובם עלו לארץ או היגרו למדינות אחרות, בעיקר ארצות הברית. כיום נותרו באזור אלפים לא רבים.

[107] ראה בן-דוד-יזמים כלכליים; בן-דוד- יהודי בוכארה בתאשכנת.

נשלחו מורי הוראה, חזנים, מוהלים ושוחטים לכל הקהילות שעמדו תחת מרותם.

הקומוניזם נלחם באמונה באלוהים

ב-1920 נכבשה בוכרה ובעלי הון ו'כלי קודש' הוגלו לסיביר או הוצאו להורג. רעב כבד שרר בכל רחבי ברית המועצות. רבים ברחו אל מעבר לגבול – אט אט נסגרו מוסדות הדת ובשנת 9-1928 לא נותרו תלמודי תורה וישיבות. עד שנת 1930 נסגרו כל בתי הכנסת, למעט שניים שבהם היו רשאים להתפלל רק גברים בגיל העמידה ואילך. 'יהודים-מטעם' הסיתו ודרשו לסגור בתי-כנסת ולהפכם למועדוני המפלגה. אחד מסימניו המובהקים של המשטר הקומוניסטי בברית המועצות הייתה המדיניות האנטי-דתית של השלטון. היהודים נפגעו במיוחד בשל הזיקה בין דת ישראל ללאום היהודי. התפיסה הקומוניסטית שללה את הדת, שהוגדרה כמאמרו של קרל מרקס כ'אופיום להמונים'. המפלגה חרטה על דגלה סיסמאות ששללו את הדת ודגלו באתאיזם. במקביל, המשיכו הקומוניסטים את מדיניות הרוסיפיקציה של האזורים האסייתיים, שהחלה עם הכיבוש הצארי של האזור[108]. בקרב המעמד המבוסס של היהודים היה זה תהליך מרצון. יהודים עשירים העדיפו לבנות את בתיהם המפוארים בשכונה הרוסית מחוץ ל'מחלה', תהליך שזירז את ההיטמעות

[108] רוסיפיקציה – תהליך שבו השלטון הרוסי רצה להפוך את היהודים ואת יתר המיעוטים הלאומיים לרוסים ע"י לימוד התרבות, השפה הרוסית והזדהות עם הממשל. ראה: Oliver Roy, *The New Central Asia – The Creation of* Nations, I.B. Tauris, London-New York 2000, 222 p ראה בן-דוד-יזמים כלכליים, עמ' 34, 35, 37.

בתי חימר ב'מחלה' – השכונה היהודית בבוכרה

שלהם בחברה הרוסית ובאורח חייה. מהר מאוד השילו מעליהם את הבגד המסורתי והעדיפו את הבגד האירופי. חלה התרופפות דתית, כגון אי הקפדה על כיסוי ראש ואי הקפדה על דיני ישראל מחוץ לבית. בדור השני והשלישי הייתה שכבה ששלטה בשפה הרוסית, תוך הכרה והזדהות עם הספרות והתרבות הרוסית. הילדים והנוער למדו בבית-ספר רוסי, אך חלק מילדי העשירים למדו במקביל בשעות אחר הצהריים גם לימודי קודש, שכללו הוראת הלשון העברית על-ידי מורים שהגיעו במיוחד מירושלים (חכם יהודה קסטל, חכם אהרון ואחרים)[109].
המהפכה הבולשוויקית פעלה ביתר שאת. היהודים חסרו מסגרות ארגוניות, למעט בתי כנסת בודדים, שעדיין נותרו פעילים חלקית, שבהם עוד נלמד בחשאי חינוך דתי תוך חירוף נפש. כוהני הדת של כל

[109] נתן דוידוף מספר בזיכרונותיו על לימודיו ב'גימנסיה' ובמקביל כאשר מלאו לו שלוש-עשרה שנים (1893) גמר קורס שחיטה. פעמיים בשבוע בשעות הערב למד סוגיות בתלמוד אצל חכם רחמים. ספקנותו עוררה אצלו קושיות ותמיהות, שהביאו לסילוקו מלימודי קודש. בגיל 14 נכנס לחיי מסחר בהם עשה חיל (בן-דוד-יזמים כלכליים, עמ' 55-56).

הדתות הוגלו לגולאגים או הומתו בשדה הריגה מחוץ לערים[110]. מסגדים, כנסיות ובתי-כנסת נסגרו או נהרסו. תשמישי קדושה וספרי קודש הוחרמו והועברו למרתפי הקג"ב. הכתב הערבי והכתב העברי הוסבו תחילה לכתב לטיני בימיו של לנין (1928-1932) ובימיו של סטלין (1932) הוסב הכתב מלטינית לקירילית[111]. כל זאת כדי לנתק מוסלמים ויהודים מכתבי הקודש שלהם ולקרבם לתרבות הרוסית ושפתה. בפרעות נהרסו בתי-כנסת רבים ובמעט בתי-כנסת שנותרו הצטמצם מניינם של המתפללים, כי רבים היו טרודים בבקשת מזון לבני משפחותיהם ולהצלתם מרעב לבד מן החשש שייעצרו. בשנת 1929 חל מפנה במדיניות הסובייטית כלפי הדת בכלל וכלפי היהדות בפרט. במקום תעמולה והסברה אנטי דתית נמסר הטיפול בענייני דת לשירותי הביטחון. בתי כנסת נסגרו בצווים מינהליים, רבנים נעצרו והוגלו לשנים ארוכות למחנות ריכוז שם רבים מהם מצאו את מותם.

השלטונות נהגו ביתר זהירות במרכז אסיה מאשר בחלק האירופי של ברית מועצות. רוב בתי הכנסת נסגרו כבר במחצית השנייה של שנות ה-20 ובראשית שנות ה-30. פרופ' מנשה הראל מביא מפי פרופ' מיכאל זנ"ד, כי שנות הטיהור בסוף שנות ה-30, הכו מכה קשה את התרבות היהודית הבוכרית. נאסרו אז אינטלקטואלים רבים. בתוכם הבלשן ועסקן התרבות אהרונוף, הסופר פינחס אברהמוף, המשורר מוחיב (מרדכי בצ'אייב) ורבים אחרים. חלקם מצאו את מותם במחנות ריכוז, וחלקם חזרו משם לשדה ריק. שנת 1940 הייתה עת סיום הכתיבה היהודית-בוכרית ומאז ראו אור רק ספרים בעלי אופי סובייטי

---

[110] גולאג (ברוסית: ГУЛАГ, ראשי תיבות של Главное Управление Исправительно— Трудовых Лагерей, "גלאבנוֹיֵה אופּרַבלָנִיֵה איספרָביטָלנו-טרוּדוֹביך לַגֶרֵיי", ובתרגום לעברית: "ההנהלה הראשית של מחנות עבודה לתיקון". היה זה ענף של שירותי ביטחון הפנים של ברית המועצות אשר עסק בהפעלת מערכת עונשין באמצעות מחנות עבודת כפייה. מחנות אלו יועדו לפושעים מכל הסוגים, אך בפועל נודעה מערכת הגולאגים בעיקר כאמצעי של דיכוי יריבים פוליטיים ומתנגדי המשטר הסובייטי. בטשקנט הוקם לא מכבר אתר הנצחה של 'חללי סטלין' לא הרחק ממגדל הטלוויזיה. אתר מושקע ומעוצב להפליא על גדת ה'אנכ'ור' ולצידו מוזיאון עם שמותיהם של החללים. האתר עמד בשעתו מחוץ לעיר, לשם הובאו ה'נאשמים' ונורו למוות במסגרת ה'טיהורים'.

[111] ראה יהושע-אוק-יול, עמ' 96.

סטליניסטי[112]. בימי המלחמה נפסקו הרדיפות לפרק זמן קצר עד תום המלחמה, אך הרדיפות התגברו ביתר שאת בשנות ה-40. רק בית-כנסת אחד הותר לו לפעול בקהילות הגדולות ובמרכזים הקטנים קוימו מניינים רק בדירות פרטיות. אף על פי כן הרוב המכריע של בני העדה הבוכרית ללא הבדל מעמד והשכלה ראו בדת מסורת משפחתית העוברת מדור לדור כאירועים במחזור השנה – שבת וחגי ישראל; ומחזור חיי אדם – ברית מילה, חופה ומנהגי קבורה. אולם רק קשישים ופשוטי-עם שמרו כשרות ושבת וביקרו בבית כנסת בשבת וחג, שמרו על חוקת הפסח, הקימו סוכות [לעתים מתחת קורת גג] וצמו בימי צום[113].

---

[112] ראה זנ"ד-יהודי בוכארה, עמ' 41-46; הראל-נחלת יעקב, עמ' 164. "בין עולי בוכארה היו חכמי לב ויודעי תורה...מהם שמו לב לאסוף ספרים וכתבי-יד ויסדו ספריות תורניות. ספרייתו של ר' שלמה מוסאיוף מכילה מאות כתבי-יד ואלפי ספרים, ביניהם אינקונאבולים [ספרים שהודפסו עם המצאת הדפוס, עד שנת 1500]. בשבעים שנה עד שנת תרצ"ט [1939] הדפיסו כ-170 ספר. רוב הספרים היו כמובן ספרי דת: תפילה ומנהגים, קבלה ותיקונים, מדרשים ופירושים. ביחוד חשובים הפירושים והמדרשים לכתבי הקודש בשפתם המדוברת ("תפסירים"). הם נכתבו בלשון פיוטית, בסגנון משוררי פרס, והאוצרים דרשות ממכמני האגדה התלמודית והמדרשים (שאהין תורה, הוצאת שמעון חכם, ועוד). נתפרסמו גם דברי ספרות יפה ממשוררי פרס, ותרגומים מעברית (כגון אהבת ציון לא. מאפו ועוד). כמו כן נדפסו ספרים שימושיים, כגון מלונים עבריים-פרסיים, להקל על מדברי פרסית רכישת העברית" (ראה בן-צבי-נדחי ישראל, עמ' 117-118). הרב חזקיה הכהן רבין הותיר אחריו בספרייתו מאות ספרים של חכמים ספרדים ואשכנזים, שכללו ספרים בתחומי הפרשנות המקראית (לרבות תפסיר בפרסית יהודית), ספרי הלכה, קבלה, מדרשים, אורח חיים, הרמב"ם, שו"ת, מוסר, מעשיות, משלים, קונקורדנציה. במיוחד רבים הספרים בענייני גיטין ושחיטה. ספרייתו מעידה על עולמו הרוחני (רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' של-שנ).

[113] ראה: מיכאל זנ"ד, 'בוכרה', צור-התפוצה, עמ' 151-152. גם לאחר המהפך בברית המועצות בשנת 1991 עדיין הגיעו לבית-הכנסת רק בני 40 שנה ומעלה. אפילו בנו של הרב עמנואל שמעונוב, בוכרי איש חב"ד ורב הקהילה בסמרקנד בשנות ה-90 הראשונות של המאה ה-20, הלך ביום שבת לבית הספר הממלכתי ולא הגיע לבית הכנסת. לזכותו של הרב הצעיר הזה יאמר, שלמרות קשריו עם חב"ד לא אפשר לשליחיו לשנות מנוסח התפילה ומהמסורות הבוכריות מדורי דורות.

סוכה בימי מלחמת האזרחים בדושנבה בתג'יקיסטן (חוץ ופנים).
הסוכה הוקמה מתחת לקורת גג משום מראית עין של נוכרים (סוכות תשנ"ג - 1992). צילם: בן-ציון יהושע

הפיקוח הממשלתי מנע מהקואופרטיבים לשבות בשבת. יהודים שנזקקו לשירותים דתיים, כגון קידושין, בשר כשר, מצות וכיו"ב נמנעו מכך מחשש שייענשו. עם זאת יהודים לא מעטים מצאו דרכים להימנע מעבודות בשבת וחג. היו יהודים שהתנזרו מאכילת בשר. בשנות ה-30 הדת מילאה תפקיד שולי בחיי היהודים. למרות האמור יהודים החלו לאלתר בתחומי דת שונים. יהודי בוכרה שהיו אמונים על כתובות מפוארות העשויות עור צבי החלו להעתיק כתובות על דפי מחברת, הוקמו סוכות בחצרות בתי-כנסת מתחת לקורת גג מחשש למראית עין.
בשנות המלחמה (1939-1945) התירו השלטונות את הרצועה ובכמה ערים התחדשה פעילותם של בתי כנסת, אולם אלה פעלו תחת פיקוח חמור של השלטונות. הרבנים, שהיו למודי ניסיון מתקופת מחנות הריכוז והדיכוי, לא ניסו לחרוג מן המסגרת המצומצמת שאיפשרה להם החוקה הסובייטית. משקלו של בית הכנסת בימי המלחמה לא היה רב. ביקרו בו מעטים, בעיקר גימלאים קשישים[114].
בסוף שנות ה-50 של המאה ה-20 גברה בברית המועצות המתקפה נגד היהדות – כדת, כתרבות וכחטיבה היסטורית. בספרות ובעיתונות הובלט האופי הבלתי-מוסרי של הדת היהודית הסוגדת לאל הממון.

[114] ראה: מר'דכי אלטשולר 'מן המהפכה עד לגמר מלחמת העולם השנייה', צור-התפוצה, עמ' 45-46

'יהודים מטעם' - כפל התנהגות

לאורך ימי המשטר הקומוניסטי לא מעט יהודים פעלו מטעם המפלגה או מטעם הקג"ב וה'יבסקציה[115] '. יהודים הסגירו יהודים, שכל עוונם היה יחסם החיובי לדת. הציבור הכיר את המלשינים ונזהר מפניהם. בשנת תרפ"ז (1927) הלשינו יהודים לקג"ב כי בקירות בית הכנסת של הרב הראשי הרב חזקיה הכהן רבין החביאו היהודים מטילי זהב רבים. ניסיונותיו של הרב לבטל את הגזירה לא צלחו. יהודי בוכרה הגיעו בהמוניהם וזעקו זעקות מרות למראה מקדש מעט הנחרב לנגד עיניהם. בקירות לא נמצא זהב אלא רק שרידי ספרי תורה גנוזים, שהועברו ללנינגרד. ביום שבת לאחר קריאת התורה קם הרב ודרש: 'אני יודע מיהו המלשין שבעטיו נהרסו כמה מקירות בית הכנסת...כשם שזמם המלשין לעשות ונחרב בית הכנסת, כך יעשו לו מן השמים, כי מידה נגד מידה לא בטלה'. בתוך חודש ימים העלילו על אותו מלשין, הוא נאסר והוצא להורג[116] .

פעילותם של הפרובקטורים והמלשינים מטעם הקג"ב והמפלגה הקומוניסטית לא פסקה מייד עם עצמאותן של חבר המדינות (1991). במידה מסוימת עולמם של אלה ושל אידיאולוגים מרקסיסטיים, פוליטרוקים או עיתונאים-מטעם נחרב. חלף זמן עד שהם הצליחו ליישר קו עם העולם החדש ולשנות את עורם. נפגשתי או נתקלתי עם לא אחד מהם. כשליח של מדינת ישראל נאמתי בפני הקהילות היהודיות במרכז אסיה (1992-1994) בענייני עלייה וקליטה. לא הייתה הרצאה שבה לא

---

[115] היבסקציה (ברוסית: ЕвСекция, קיצור של Еврейская секция) הייתה המחלקה היהודית של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית, שהוקמה כמתחרה למפלגות הציוניות ולבונד, במטרה לדכא את היהדות ו"הלאומניות הבורגנית" ולהחליף את התרבות היהודית המסורתית ב"תרבות פרולטרית" ובמטרה לכפות את רעיונות הדיקטטורה של הפרולטריון על מעמד הפועלים היהודי. יעד חשוב של היבסקציה היה להוריד את חשיבות העולם היהודי לטובת השלטון הקומוניסטי. הוועידה הראשונה של היבסקציה נערכה באוקטובר 1918.

[116] רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' קנג-קנד.

קם פרובוקטור ותקף בקולי קולות את מדינת ישראל ואת שליחיו. הם גם ניסו להכשיל את הנציג הישראלי בשאלות כגון: "מה אתה מציע לנו לעשות בדולרים שלנו?" הדברים היו למורת רוחו של הציבור, אך לא תמיד העזו להשתיק את הדובר הבוטה. דוגמה אופיינית לכך הייתה כפל התנהגותו של ראש הקהילה בבוכרה, שנשא תפקיד ממלכתי בכיר – המבקר הראשי של כל מחוז בוכרה ובמקביל גם היה ראש הקהילה בברכת השלטונות. לרשותו עמדה מכונית שרד ונהג אישי. הוא נחשב לאיש אמיד ובעל מעמד. במגמה לרצות את אדוניו זימן אותי לפגישה במשרדו הממשלתי ולא במשרדי הקהילה. לפי בקשתו, הגעתי לחדרו המרווח ושם מצאתי לצידו כמה מפקידי המשרד הבכירים, שהיו עדים לשיחתו (בתג'יקית) עם נציג ממלכתי של מדינת ישראל.

הנהגת הקהילה בבוכרה (1992). יושבים (מימין): פרופ' פיוטר פנחס ניאזוב (ראש הקהילה בטשקנט, שליווה
את המחבר במסעותיו בקהילות אוזבקיסטן), המחבר וראש הקהילה

בדבריו הוא שיבח את השלטונות האוזבקים על תמיכתם ועזרתם ליהודים בזמן המלחמה העולמית ולאחריה. הוא דיבר בסיסמאות והעלה על נס את "אדמת בוכרה הקדושה והאצילה". הוא מתח ביקורת על מדינת ישראל שמעלה יהודים לישראל ומבקשת לנתק אותם מן האדמה שעליה הם חיים אלפי שנים ונוהגת בהם אפליה. עמיתיו המוסלמים נראו מרוצים. אחר הצהריים הגעתי לבית-הכנסת, שהיה מלא מפה לפה. נכח שם גם ראש הקהילה שאיתו נפגשתי באותו בוקר

במשרדו. ראש הקהילה קידם את פניי בבית הכנסת בברכת 'ברוך הבא'. הקהל הקיף אותי, תהה על קנקני ונשאלתי שאלות בענייני עלייה וקליטה. מישהו לחש באוזניי כי בפינה יושב סוכן של הקג"ב שהגיע לבית הכנסת פעמים אחדות מאז הבוקר ושאל מתי אני אמור להגיע לבית הכנסת. לפי בקשת הקהל עברתי לפני התיבה לתפילת מנחה. בתום התפילה הזמין אותי ראש הקהילה לשבת לצידו ליד ארון הקודש הפונה מערבה לארץ ישראל. משניתנה לי רשות הדיבור סיפרתי על מדינת ישראל, תקוותיה ובעיותיה והשבתי לשאלות הקהל שהתייחסו לגבי גורלם של בית העלמין, בית הכנסת, ספרי התורה והרכוש הפרטי. ראש הקהילה שב ומתח ביקורת על דבריי בגין העלייה והקליטה במדינת ישראל. הוא הטיח קבל עם: "מדינת ישראל אינה נוהגת כבוד בעולים הבוכרים ומצבם בארץ קשה. מקומם של היהודים הוא כאן בבוכרה האצילה והקדושה". בליבי פנימה הרהרתי כיצד קיבלו ראשי הקהל מאה שנים קודם את פניו של שליח מעיר הקודש ירושלים. הם עצמם עלו לירושלים והקימו את רחובות הבוכרים. בתום דבריי, המונים הקיפו אותי וביקשו 'כרטיס ביקור'. היו שלחשו לאוזניי להתעלם מדבריו של ראש הקהילה. הם ציינו, כי הם אוהבים את ישראל וכי בקרוב יעלו ויבנו בה את ביתם. ראש הקהילה קיפל את הכיפה שלראשו כסימן לכך שהביקור בבית הכנסת הסתיים. הוא התלווה אליי לטיול ערב בסמטאות ה'מחלה'. נהגו האישי המוסלמי השתרך מאחורינו עם המכונית. לפתע, התבונן ראש הקהילה מסביבו ומשלא הבחין באיש הוא הניח את כף ידו על כתפי וביקש סליחה אם פגע בי או במדינת ישראל. לדבריו, בבית הכנסת יושבים שליחי הקג"ב ולכן דיבר כפי שדיבר. להפתעתי, הוסיף כי בניו מתגוררים בבאר שבע והם מאושרים. הוא הסביר כי איננו רוצה לנטוש את הקהילה ולעלות ארצה בשלב זה אלא בעוד שנה-שנתיים. כאשר לא ייוותרו יהודים רבים בבוכרה יעלה גם הוא לישראל.

בחורף 1993 נאמתי בבית הכנסת בנמנגן בעמק פרגנה. כמאה גברים וקומץ נשים באו במזג אוויר סוער מכל רחבי עמק פרגנה. הם ביקשו ממני שלא אשאיר אותם ללא מצות לחג הפסח ושאדאג למורים לעברית לקראת עלייתם ארצה. הם דאגו לגורל בית העלמין לאחר עלייתם.

יהודייה בוכרית בשאהר-י סבז מגישה למחבר מצות שאפתה בתנור חימר (פסח תשנ"ב-1992); שמאל: תנור חימר לאפיית מצות ולפניו מתקן ('דיק-י צ'ודן') להכנת פלוב. יהודים אפו מצות בחצר ביתם גם תחת המשטר הסובייטי [שאהר-י סבז 1992]

לפי בקשת הציבור, עברתי לפני התיבה לתפילת מנחה שלאחריה נאמתי בפניהם ועניתי על שאלותיהם הרבות בנושא עלייה וקליטה במדינת ישראל. גם כאן, נציג 'מטעם' פרץ בקריאות בגנותה של מדינת ישראל. הקהל קם להשתיקו וזקן אחד ונשוא פנים יצא להגנת מדינת ישראל, זעק ואמר בעברית ארכאית שלמד בילדותו, במבטא בוכרי: 'כל האומר מילה רעה בגנותה של ארץ-ישראל, ייסורים קשים יבואו עליו'. המלעיז השתתק.

הקלאנתר גרישה (גבריאל) קקזנוב,
ראש הקהילה בנמנגן (1992)

משתמו השאלות הכריזו על 'ישיבה' והוזמנתי לקרוא ב'זוהר' ולומר דרשה לעילוי נשמת הנפטר שאותו לא הכרתי. סיימתי בתפילת ערבית. הקלאנתר גרישה קקזנוב אירח אותי בביתו בכבוד מלכים כמנהג היהודים הבוכרים. הוא מהנדס אמיד. בחצר ביתו ('חוולי') המרווח היו ארבע מכוניות אחת לכל אחד מבני ביתו. החצר רחבת ידיים וסביבה מגורים גם לדור השני והשלישי. בחצר עצי פרי שונים ורפת. פעם היו כאן גם עזים וכבשים. ליד החלון הבחנתי בעץ אשוח מקושט והבעתי את פליאתי. גרישה קקזנוב הסביר כי בביתו מבדילים בין יופיו של עץ האשוח לבין החג הנוצרי. בלחש הסביר שזה גם רצון אשתו וכלתו הפרבוסלביות. הוא ציין שאשתו וכלתו נוהגות בקפידה רבה בענייני יהדות: הן מכשירות בשר ומדליקות נרות מדי ערב שבת. סיפורו של

ראש הקהילה מסביר את מצבם של היהודים ערב עלייתם ארצה או הגירתם לארה"ב[117].

נעילת בתי-כנסת ודיכוי חיי הדת

הדלדול הכלכלי של האוכלוסייה היהודית פגע גם בשרידי 'כלי הקודש' – רבנים וחזנים – כי לא היה ביכולתם של היהודים לתרום לבתי-הכנסת או לשלם שכר ל'מלמדים'. בעקבות השליטה הקומוניסטית במקום, בעיקר בשנות ה-30, נסגרו בסמרקנד חמישה-עשר מבתי-הכנסת שהיו בה. בבוכרה, שבה היו שנים-עשר בתי-כנסת, נותר בית-כנסת אחד על כמה אולמותיו. בן-צבי מביא עדות מפיהם של עולים שעלו מטשקנט בשנת 1933. הם סיפרו כי בטשקנט היו שלושה בתי-כנסת: אחד בעיר העתיקה, אחד באוקצ'י[118] ואחד בפיאן-בזאר. בשנים 6-1925 החרימה ה'יבסקציה' את בית הכנסת הגדול של האשכנזים, ונשאר רק בית-כנסת גדול אחד של הבוכרים בפיאן בזאר, ולשם עברו להתפלל גם האשכנזים. לאחר 3-4 שנים החרימה ה'יבסקציה' גם את בית הכנסת הבוכרי באוקצ'י. משהתלוננו הבוכרים על כך,

---

[117] שיעור הנישואים המעורבים בקרב הבוכרים היה אפס אחוזים בשנת 1926 ובשנת 1962 הגיע ל-7.7%. לעומת זאת, בקרב האשכנזים ההתבוללות הייתה רבה יותר – ב-1926 הגיע שיעור ההתבוללות ל-19.2% וב-1962 הגיעה ל-33.7% – שיעור דומה לרמת ההתבוללות בקרב שאר יהודי ברית המועצות לשעבר. במפקד 1959 הצהירו 19,300 יהודים בוכרים, כי הניב הטג'יקי-יהודי הוא שפת אמם, כלומר שני-שלישים שמרו עדיין על ייחודם. באותו זמן רק 20% – בעיקר זקנים – בשאר חלקי ברית המועצות ציינו כי שפת אמם היא יידיש. ראה יהושע- דרך לבנה, עמ' 21-22. ראה *מדריך האוכלוסיה היהודית ברחבי חמ"ע (ברית המועצות לשעבר)*, הסוכנות היהודית, מאי 1994, ירושלים וכן גור-גורביץ- אחרי גורבצ'וב.

[118] ראה בן-דוד-יזמים כלכליים, עמ' 31-36. השכונה נבנתה על-ידי משפחות דוידוף ואברהמוב ובשיאה גרו בה למעלה מ-500 יהודים. בית הכנסת נוסד בשנת 1890. לצד בית הכנסת היו משחטה, מקווה, מאפיה ותלמוד תורה. במקום היה בית הקדש שבו גרו שבע-עשרה משפחות עניות. אחרי המהפכה נטשו אותה רוב תושביה היהודים. בית הכנסת הוחרם על-ידי הקומוניסטים והפך לבית דפוס ומערכת של עיתון יהודי קומוניסטי 'בייראקי מיחנת'. אחר-כך שימש בית מלאכה לייצור מאזניים. בשנת 1966 נהרס בית הכנסת ברעידת האדמה שפקדה את טשקנט.

בית הכנסת באוקצ'י-טשקנט. המבנה נחרב ברעידת האדמה בשנת 1966

(ראה בן-דוד-יזמים כלכליים, עמ' 144)

הובהר להם כי היוזמה להחרמה באה לפי בקשתם של קומוניסטים מבני העדה הבוכרית. באתר בית-הכנסת הוקם בית דפוס. בבית הכנסת בשכונת אוקצ'י היה גם מקווה טהרה, שהוחרם אף הוא, והנשים נאלצו להרחיק עד לפיאן בזאר[119]. הקג"ב גם החרים עשרות ספרי תורה ולאחר הפרסטרויקה הוחזרו חלק מהם[120].

עם הנהגת ה-НЭП-נא"פ[121] (1926-1924) חל שיפור זמני במצבם הכלכלי של היהודים והתרחבה גם הפעילות הדתית, אך דווקא באותן שנים (1923-1921) פתח השלטון במסע לדיכוי חיי הדת. חלק פעיל נטלה בו ה'יבסקציה', שראתה בחיסול הדת אמצעי להשלטת

---

[119] בן-צבי-נדחי ישראל, עמ' 115-116.

[120] בזמן ביקורי הראשון בבוכרה בשנת 1992, זמן קצר לאחר עצמאותן של חבר המדינות, נותרו בקהילה 33 ספרי תורה והיו מספיק מניינים לתפילה, אך המתפללים התפללו מתוך סידורים הכתובים באותיות קיריליות מבלי שרוב המתפללים הבינו את תוכן התפילה.

[121] НЭП – Новая экономическая политика (נא"פ) - התוכנית הכלכלית החדשה, שהתירה פתיחת עסקי מסחר ומלאכה פרטיים. הפסקת הנא"פ הייתה האות להשתלטות על רכושם של היהודים, שהיה כבר גלוי לכול. בעקבותיו מתחילה בריחה של יהודים בוכרים מעבר לגבול האפגאני והאיראני בניסיון לעלות לארץ. בעקבות הנא"פ רכוש יהודי רב הוחרם ובתים מפוארים הפכו למשרדים או למתקנים ממלכתיים. ארמונות בבעלות יהודית ניתנו לנוער המפלגה הקומוניסטית – ה'פיונירים' וה'קומוסומול'. כאלפיים יהודים מבוכרה, טשקנט וסמרקנד וערי טורקיסטן האחרות גנבו את הגבול לאפגניסטן ולאיראן. ראה: זנ"ד-בוכרה, עמ' 151-152; יהושע-אוק-יול, עמ' 121; יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 184-188; מישאל-אפגניסטן, עמ' 68-118.

הדיקטטורה הפרולטרית בציבור היהודי. המסע התעמולתי כוון במיוחד נגד מנוחת השבת, נגד מועדי ישראל, נגד ה'חדר' והישיבה ובית הכנסת, אך הצלחת המסע לא הייתה מלאה. במקומות יישוב קטנים ונידחים הוסיפו יהודים להימנע מעבודה במועדי ישראל. רק בתי הכנסת הגדולים הוחרמו בעוד שבתי הכנסת הקטנים וה'מניינים' הוסיפו להתקיים ומשכו מתפללים. הישיבות הוסיפו לפעול כמקודם ורק 'חדרים' רבים נסגרו לתקופת מה. כבר בשנת 1924 חלה הרפיה במאבק האנטי-דתי. קואופרטיבים של בעלי מלאכה יהודים לא עבדו בשבת ובעיירות היה יום השבת יום המנוחה.

היהדות הוצגה כלאומנות המציגה עצמה כ'עם נבחר'. הודגש הקשר בין היהדות למדינת ישראל 'הציונית-אימפריאליסטית'. בעקבות המסע נסגרו בתי כנסת רבים בשל היותם מוקדי התקהלות. שני טקסים יהודיים הותקפו במיוחד בשל משמעותם הלאומית המובהקת – ברית מילה וחג הפסח.[122]

בכל שנות השליטה הקומוניסטית חיו יהודים באשח'באד בירת טורקמניסטן תחת זהות רוסית ולא קיימו בגלוי חיים יהודיים, ונמנע מהם להקים בית כנסת. אפילו בשנת 1992 היה ניסיון להתכנס לתפילה בבית פרטי אולם אנשי הקג"ב פיזרו את ההתכנסות. בשל הסתרת מוצאם אין לדעת מה מניינם המדויק של היהודים. מניחים שחיו כאן כאלף נפש. אחת לחודש הגיע מסמרקנד שוחט ולעתים הגיע לכאן גם מוהל ומל כמה ילדים.

כ-8,000 יהודים מצאו מקלט בקזחסטן. כ-2,000 מיהודי קזחסטן היו בוכרים ויהודים הרריים מן הקווקז. בתי-כנסת פעלו באלמא-אטי ובערים אסטנה ופאבלדור. בקזחסטן פועלים כיום כ-20 אירגונים יהודיים, ביניהם: חב"ד-לובביץ, 'אור אבנר', 'מצווה', הג'וינט, הסוכנות היהודית והקונגרס הכל-קזחי ועוד. כ-700 תלמידים לומדים ב-14 מוסדות חינוך יהודיים.

למרות יחס זה של השלטונות וההלשנות הבלתי פוסקות, בית הכנסת היה מרכז החיים היהודיים. בחגים הגיעו רבים והזדהו לא רק דתית

[122] ראה: יעקב רואי, 'מגמר מלחמת-העולם השנייה עד להתעוררות היהודית', צור-התפוצה, עמ' 78-79.

אלא גם לאומית. היחס לדת היה יותר משפחתי מאשר לאומי או אוניברסלי.

תלמידי הח'אמלא [ה'חדר'] בבוכרה בשנת 1880. התלמידים מגודלי פיאות בסגנון תימני. האם סגנון זה נשמר עדיין בהשפעתו של השד"ר הצפתי ממוצא תימני ר' זכריה בן מצליח משלהי המאה ה-18? האם בנות למדו לצד בנים או צורפו לתמונת המחזור?

החינוך היהודי והוראת הלשון העברית

בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 התקדמו יהודי בוכרה מבחינה חומרית. המסחר והתעשייה התפתחו. רבים צברו הון[123], אולם מבחינה רוחנית לא חלה התקדמות ניכרת. רוב הילדים התחנכו ב'ח'אמלא' (החדר הבוכרי) בהם הורו מלמדים בוכרים. רק מעט בנות זכו לחינוך מסוג זה. לימים נוסדו מעט 'חדרים' מתוקנים שבהם לימדו

[123] ראה בן-דוד-יזמים כלכליים; בן-צבי-נדחי ישראל, עמ' 105.

מלמדים מארץ ישראל, שהוזמנו במיוחד לשם כך[124]. תרומתם של המלמדים להקניית הלשון העברית הייתה רבה. בתקופה הראשונה לאחר המהפכה נמשך תהליך הוראת העברית. נפתחו בתי ספר לילידי טורקסטן שבהם העברית שימשה שפת הוראה. בלחץ ה'יבסקציה' הומרה בשנת 1921 הלשון העברית בטג'יקית. תחילה כתבו וקראו באותיות עבריות ואחר-כך באותיות לטיניות וזמן קצר לאחר מכן באותיות קיריליות. המגמה הייתה ברורה – ניתוק עמי מרכז אסיה מן המורשת הדתית שלהם[125].

השלטונות הטיפו לנוער לאמץ את האידאלים הקומוניסטיים וכפו עליהם לימודים במוסדות ממשלתיים שפעלו גם בשבת. בשנת 1933, כשמונה שנים לפני גלי העקורים ממזרח אירופה, היו בטשקנט כ-6,000 בוכרים ו-4,000 אשכנזים. האיגוד הארצי 'תרבות', שפעל בסמרקנד, בוכרה ובעמק פרגנה, היה לו סניף גם בטשקנט שייסד בית-ספר טכני ובו למדו כ-200-300 ילדים בוכרים. הלימודים התנהלו בעברית בין השנים 1921-1926. עד 1926 האוכל שהוגש לתלמידים היה כשר ולא התקיימו לימודים ביום השבת. בשנת 1926 הלשינו קומוניסטים בוכרים בפני השלטונות ואז באה פקודה להנהיג לימודים גם ביום שבת והחופשה השבועית נקבעה ליום שישי, יום השבתון המוסלמי. המנגנון

---

[124] בשכונת אוקצ'י בטשקנט היה חדר לילדי עניים וחדר לילדי עשירים, שרמתם הייתה שונה. ב'חדר' לעשירים לימדו מורים – שליחים מירושלים: חכם בכור, חכם יעקוב וחכם יהודה קאשטיל (קסטל). בני עניים למדו אצל ה'דומלו' הבוכרי בשפה התאג'יקית-יהודית לפי הנוסח הישן. משפחות עשירות לימדו את ילדיהם בחדר מתוקן שבו למדו גם רוסית וחשבון. בודדים למדו בבתי-ספר תיכוניים ועל-תיכוניים רוסיים. ראה לעיל הערה 5. בשנת 1898 הזמין הסוחר חזקיה יששכרוב את הרב שלמה טאג'יר [ירושלים 1866 – דמשק 1932] כדי ללמד את ילדיו עברית ולימודי קודש. טאג'יר לימד את ילדי העשירים. עד מהרה נתמנה כרבה של ט שקנט. תרומתו להפצת הלשון העברית הייתה רבה. כך גם פעילותו למניעת גירושם של יהודים שהיגרו מבוכרה לטורקסטן. פעילותו הביאה להלשנות ולדרישה לגירושו . עם פרוץ מלחמת העולם גורש מטורקסטן ונתמנה כרבה של ביירות ולאחר מכן של דמשק, שם נפטר בשנת 1933. ראה קגנוביץ-טאג'יר.

[125] בן-צבי-נדחי ישראל, עמ' 105-106.

הפדגוגי והמינהלי של המוסד הוחלף ושפת הלימודים הוחלפה מעברית לטג'יקית[126].

במקביל ללימודיהם בבית-הספר הכללי למדו ילדי היהודים גם לימודי קודש באמצעות חסידי חב"ד, לימודים שאסרו השלטונות[127]. לאורך כל שנות המשטר הקומוניסטי למדו ילדי היהודים במוסדות החינוך הכלליים מגיל 7 עד גיל 19 ובסך הכול 11 שנות לימוד לפני שיכלו ללמוד באינסטיטוט מקצועות אקדמאים. בבוכרה ובסמרקנד בתי הספר הסמוכים ל'מחלה' נוהלו לעתים קרובות על-ידי מנהלים פדגוגים יהודים וגם חלק ניכר מן המורים היו יהודים. בסמרקנד למד נוער יהודי בבית ספר הסמוך לבאזאר הגדול. חברם לספסל הלימודים היה לא אחר מאשר אסלאם קרימוב, לימים נשיא המדינה. בשנת 1992 למדו בסמרקנד כל הילדים היהודים בבתי ספר כלליים ואחר הצהריים למדו כ-250 ילדים וילדות בני 9-15 בבית הספר היהודי ב'מחלה'. תוכנית הלימודים כללה: תפילה, חומש, דינים וזמרה (שירי מולדת)[128].

[126] בן-צבי-נדחי ישראל, עמ' 116. לב לבייב, שסבו זבולון הוגלה לסיביר, סיפר בריאיון לביטאון חב"ד באינטרנט על לימודיו בטשקנט בתנאי מחתרת בתקופה הקומוניסטית. שבת אחת נעדר מלימודיו בבית הספר הכללי. המורה עצמה באה לביתו כדי לעמוד על סיבת היעדרו מהלימודים ומצאה אותו שוכב במיטה. 'כאחד שלא חש בטוב לא הספקת להסיר את נעליך', נזפה בו המורה.

[127] לשכת הקשר-נתיב ובעקבותיה הסוכנות היהודית הקימו מרכזי לימוד של הלשון העברית ואלפי יהודים, נוער ומבוגרים, למדו עברית ולקחו חלק בפעילויות תרבות מגוונות במחזור השנה, שהכשירו את היהודים לקראת עלייתם ארצה. במימונו של לב לבייב פועלת כיום רשת 'אור אבנר' לחינוך יהודי ברחבי מרכז אסיה ובערים אחרות של ברית המועצות לשעבר.

[128] ראה יהושע-דרך לבנה, עמ' 99.

1993: כמאה נערים בוכרים נפשו באווירה דתית במחנה קיץ בהרי צ'ימגַן (ליד טשקנט), שמעו משגריר ישראל ומן המחבר על עלייה, על ירושלים בירת ישראל ועל שכונת הבוכרים שהוקמה על-ידי אבות אבותיהם. נתקבלנו בשירת 'התקוה'. במהלך השנה למדו הנערים בבתי-ספר ממלכתיים ואחר-הצהריים למדו עברית ויהדות

חופה וקידושין בקרב יהודי בוכרה בצל המשטר הקומוניסטי

בימי המשטר הקומוניסטי נערכו נישואין אזרחיים ברחבי ברית המועצות, לרבות המדינות המוסלמיות של מרכז אסיה. הנישואין נערכו במשרדי ה'זַאגְס' – המשרד הממשלתי לרישום נישואין וגירושין או שהקומיסר (או הקומיסרית) לענייני נישואין לקח חלק בטקס האזרחי שנערך ברוב עם ונתן שם את חתימתו. תמורת תשלום אגרה נמוכה בוצעו בתהליך מזורז הנישואין והגירושין.

יום ארוך ומפרך מצפה לזוג הצעיר. הוא בן 18 והיא בת 16. בשעה 10 בבוקר התייצבו במשרד לרישום נישואין. מנהלת הטקס, פקידה אוזבקית, הציצה בניירות ואישרה את שמות בני הזוג. תקליט שחוק ניגן ברקע את מארש החתונה למנדלסון. בני הזוג חתמו על הניירת והקומיסרית הודיעה להם: "ברגע זה הפכתם לזוג. אתם תבנו את הרפובליקה האוזבקית באושר ובשמחה". החתן והכלה ענדו זה לזה טבעות זהב ומנהלת הטקס ציוותה עליהם: "ועכשיו תתנשקו". הם התנשקו לפי הפרוטוקול והקרואים פצחו בצהלולים. הם קנו במזנון סמוך שמפניה אוזבקית והרימו כוסות לחיים. בתקופת השלטון הקומוניסטי הניחו הזוגות זר פרחים ליד פסלו של לנין. מאז הושלך פסלו של לנין ובמקומו הוצב גלובוס ענק ובו תבליט של מדינה אחת – אוזבקיסטן. מאז אסון רעידת האדמה ב-26 באפריל 1966 הזוגות מניחים את הזרים על המזבח שלמרגלות פסל מונומנטלי וזר נוסף מניחים למרגלות פסלו של המשורר הלאומי עַלִי-שֵׁר נָבוֹאִי (נולד ומת בעיר הראת באפגניסטן) ומצטטים בתי שיר משירתו.

היהודים הבוכרים נישאו גם בחופה יהודית כדת משה וישראל לפני הטקס האזרחי או לאחריו[129]. בן-צבי הביא עדויות מאמצע שנות ה-30 של עולים, שדיווחו לו כי כל הנישואים הם אזרחיים, אולם לאחר מכן מקדשים אישה בבית כדת משה וישראל. אמר לו האינפורמנט שאפילו כמה קומוניסטים נוהגים כך, תחת לחץ משפחותיהם.

בביקורי הראשון בשנת 1992 בקהילת קרמינה-נבואי[130], שישבה אז על המזוודות בדרכה לעלייה או להגירה. הוזמנתי להיות אורח כבוד בחתונה שנערכה להפתעתי בליל שבת. קומיסרית ממוצא אוזבקי חיתנה את הזוג בנישואים אזרחיים במעמד כ-300 מוזמנים יהודים ולא יהודים עם תזמורת רעשנית. באירוע נכחו ראש הקהילה גבריאל זבורוב והשוחט ציון קוקוב. כשהבעתי בפניהם את הפתעתי שהם עורכים את הטקס בליל שבת ואין הם עורכים חופה יהודית כהלכתה, לחש לי השוחט כי ערב קודם ערכו בחשאי, במעמד מניין מקורבים, חופה כדת משה וישראל. בשבת בבוקר שלמחרת נכחו בבית הכנסת כ-50 מתפללים. החזן סלסל מנגינות בוכריות עתיקות יומין וקרא בתורה. ניכר היה שהשתנו הזמנים ואין בקרבם חזנים מיומנים. באותו זמן הסתובבו בחצר בית הכנסת צעירי העדה כשהם עטופים בטלית ועישנו מבלי שמישהו העיר להם על כך. הגבאי רשם בפנקס שבידו בעיצומו של יום שבת את גודל התרומות. שאלתי אותו איך אוכל לתרום ביום שבת. הוא הרגיע אותי ואמר: 'בבית הכנסת אנחנו לא גובים בשבת אולם בחצר תוכל לשלם לי'. ברור היה לי כי הקהילה שנודעה כקהילה שורשית חסרה בזמן ביקורי הנהגה דתית.

לפני גל ההגירות גרו בקרמינה-נבואי כ-3,000 יהודים בוכרים. בזמן ביקורי הראשון בשנת 1992 נותרו בה כ-300 נפש (89 בתי אב). לפי עדותו של היסטוריון הקהילה אשר טוקוב (1992) שסיפר כי עד לפני

---

[129] על מנהגי החתונה קודם המהפכה, ראה פוזיילוב יהדות בוכארה, עמ' 222-229.

[130] Karmana או Karmina נמצאת 268 ק"מ מזרחית לבוכרה על אם הדרך לסמרקנד. בצמוד לה הוקמה עיר המכרות נבואי (Navoii), הנקראת על שמו של המשורר הלאומי של אוזבקיסטן ניזאם אל-דין עלי-שֵר הראווי, המוכר בכינויו הספרותי אלישר נבואי (הראת שבאפגניסטן 1441-1501). בעיר נבואי מפעלים פטרוכימיים ואזורי מכרות, שבהם מפיקים זהב, אורניום, פחם מלט ונפט. באזור מגדלים כמיליון וחצי ראשי צאן מזן קרקול..

פחות מ-165 שנה קברו את מתיהם בבית העלמין היהודי ('סַרִי-ח'וֹק') בבוכרה ורק ברבע הראשון של המאה ה-19 הקימו בית עלמין מטופח משלהם[131].

כתובות מאולתרות בימי המשטר הקומוניסטי

יהודי בוכרה שהיו אמונים על כתובות מפוארות עד שנת 1920, שנכתבו בידי סופר סת"ם על קלף עשוי עור צבי, נאלצו לאלתר בימי המשטר הקומוניסטי כתובות צנועות ביותר שנכתבו על דפי מחברת. הנוסח הועתק מכתובות קדומות. לצורך השוואה נציג תחילה כתובה מימי הזוהר הכתובה על קלף עשוי עור צבי:

כתובה מס' 1

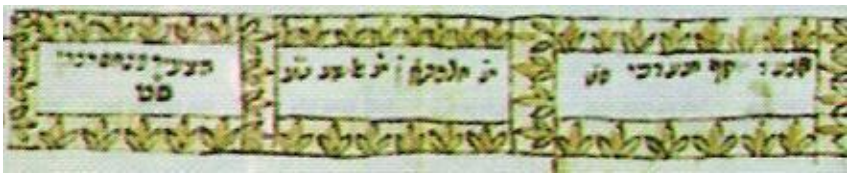
[131] סיפר לי אשר טוקוב, ההיסטוריון ונציג הסוכנות במקום, כי בימים 1-2 במאי 1918 נכבשה קרמינה על-ידי הצבא האדום. חילותיו של הגנרל פרונזה ערכו פוגרום ביהודי קרמינה. בתי יהודים הועלו באש ויהודים ברחו מקרמינה והתפזרו במקומות שונים. רק לאחר חצי שנה שבו אט אט לבתיהם ושיקמו את ההריסות. בשנת 1942 נסוג הגנרל אנדרס הפולני עם חילותיו לעבר ארץ ישראל. אחד החיילים היה מנחם בגין. בדרכם עברו בקרמינה. בגין שהיה רעב ללחם הידפק על חנותו של יצחק ברוכוב וביקש לחם בעברית. ברוכוב השיב לבגין הנפעם בעברית תנ"כית. בזמן שהייתם של החיילים הפולנים הם נתקבלו במאור פנים על ידי הקהילה. לימים יהודי קרמינה לא שכחו את ביקורו של מנחם בגין והיו גאים בהישגיו כמפקד האצ"ל, כראש תנועת החרות וכראש ממשלת ישראל. סופר לי כי לאחר מותו אמרה הקהילה 'קדיש' במשך כל שנת האבל (ראה 'אוק יול – דרך לבנה – מסע במרכז אסיה', הוצאת משרד הביטחון, עמ' 130-133. תל-אביב 1996).

כתובה מימי הזוהר כתובה על קלף מעור צבי. בוכרה, יום רביעי בשבת, ב' בניסן תרמ"ח (14 במארס 1888). החתן: ציון בן דוד [בחתימה הוסיף: 'סופר בבלי'] הכלה: מרים בת מו' סולימאן. עדים: צעיר יעקב שו"ב [שוחט ובודק] ס"ט [סימנא טבא]; צעיר משה הכהן בן מלה הכהן. האם התוספת בחתימתו: 'סופר בבלי' מצביעה על שורשיו וזאת משום הנוסח המיוחד בראש הכתובה המאזכר את 'ראש הישיבה של גולה' וזהו נוסח הפתיח: בנהורא טבא ובסימנא מעליא אורה וצהלה יהא סימן טוב וסימן גאולה לחתן ולכלה ולעדת הסגולה ולאדוננו ראש הישיבה של גולה בנין ומצליחין אמן סלה. מאוסף המחבר.

נוסח זהה לפתיח של כתובה מס' 1 מצאנו גם בכתובה משנת תקע"ז (1816)[132] עליה חתומים ר' יוסף ממן מערבי ותלמידו ר' פנחס הכהן ור' חלפתא בן אלישע.

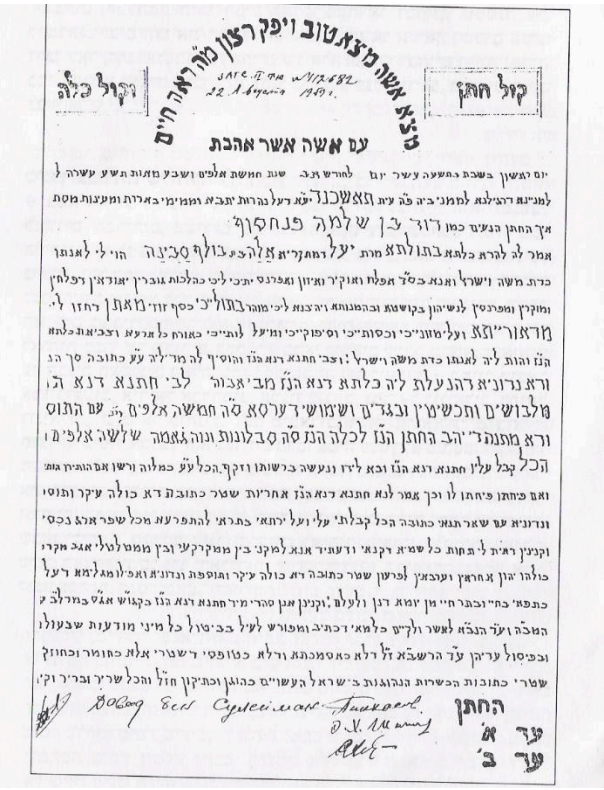

עדים על כתובתו של ראובן בן בנימין עם בח"ל טובה בת משה,
מימין: 'הצעיר יוסף מערבי ס"ט'; "מולא חלפתא בן מולא אלישע ס"ט"; "הצעיר פנחס הכהן ס"ט" .
שלישי בשבת, כז' בכסליו התקע"ז (1816) [רבין-זרח כוכב מיעקב]

ראה גב העטיפה אצל רבין-זרח כוכב מיעקב. הנוסח המיוחד הזה 'ולאדוננו ראש הישיבה של גולה' מעורר את השאלה אם הנוסח הובא על-ידי חכמים בבליים שהשתקעו בבוכרה [חכם אליהו מבגדאד?] או שמדובר בשריד של נוסח בבל שרווח במרחב הזה קודם שהתאזרח הנוסח הספרדי ביוזמת השד"רים. ואולי זו עדות לקשר הקדום שבין ישיבות בבל ליהודי המרחב שהיו סמוכים על שולחן של ישיבות סורא ופומבדיתא.

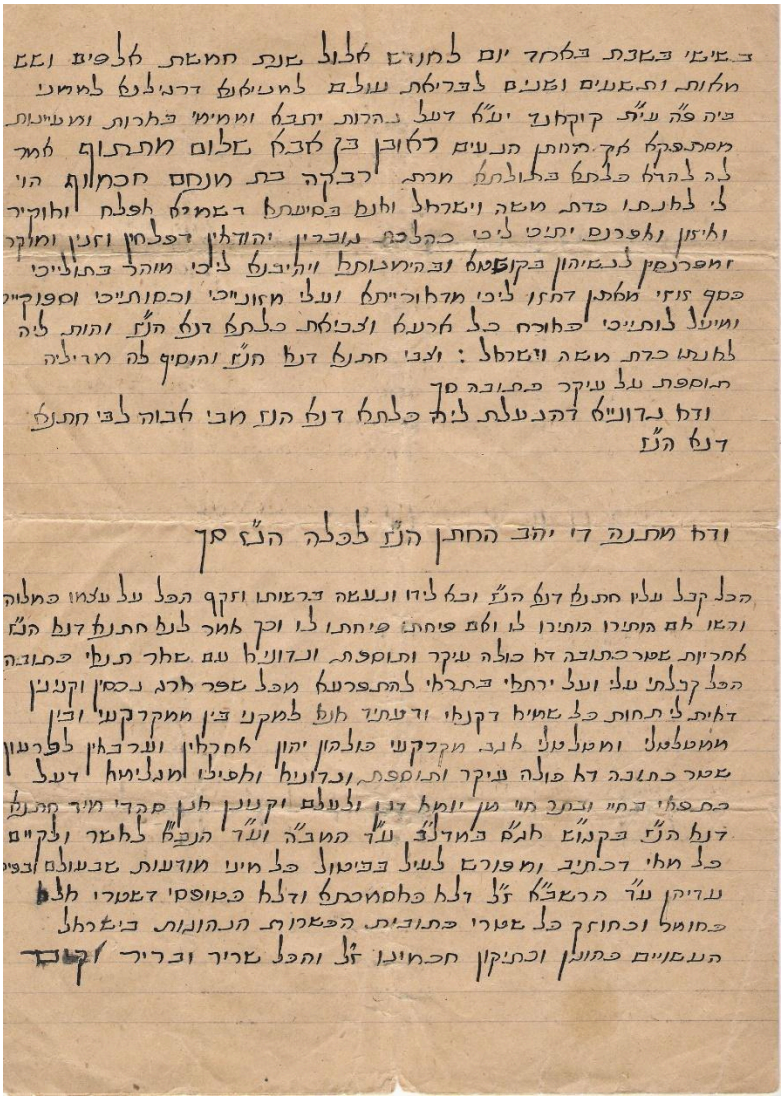
[132] ראה גב העטיפה: רבין-זרח כוכב מיעקב.

כתובה מס' 2

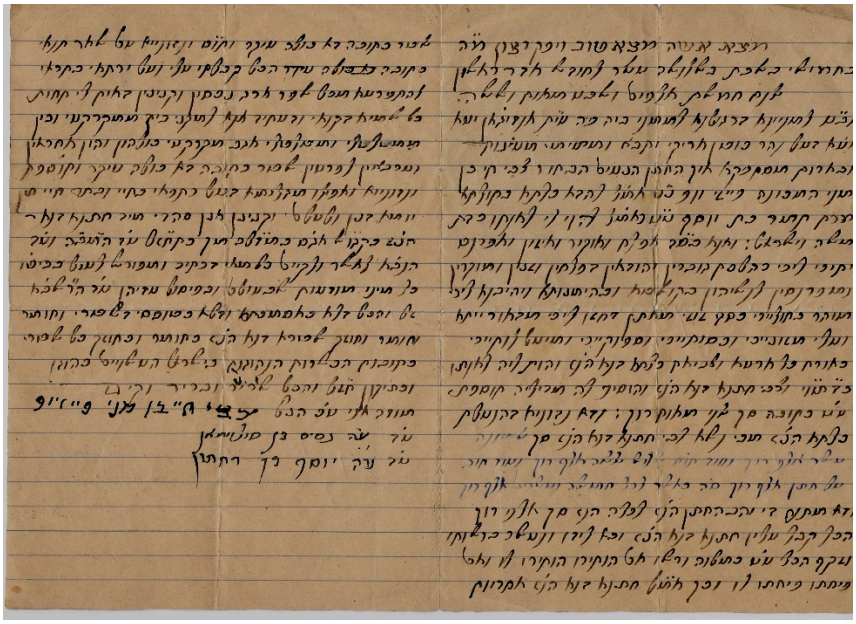
כתובה בנוסח מסורתי, נכתבה בדיו על דף נייר. החתן דוד בן שלמה פנחסוף עם בחירת לבו יעל בת בולף סבינה (טשקנט, יום ראשון בשבת י"ט באב התשי"ט, 23 באוגוסט 1959). על התעודה מופיע גם התאריך הלועזי 22 באוגוסט 1959, שהוא יום שבת. נראה שהאירוע התקיים במוצאי שבת או שביום שבת נערכו הנישואים האזרחיים לפי המקובל בחברה הסובייטית. החתן התחייב על 5,000 רובל, כנראה כסגולה נגד עין רעה. החתן והעדים חתמו באותיות קיריליות.

כתובה מס' 3

טיוטת כתובה [לא חתומה. סכום הכתובה והמתנות של החתן נותרו ריקים] מקוקנד בעמק פרגאנה. נכתב על דפי מחברת באותיות עבריות מזרחיות. הכתובה מיום שישי, א' באלול תרצ"ב (2.9.1932). החתן: ראובן בן אבא שלום מתתוף; הכלה: רבקה בת מנחם חכמוף. איני יודע אם החופה בין השניים התקיימה או שהוכן עותק חדש של הכתובה. מאוסף המחבר.

כתובה מס' 4

הכתובה נכתבה על דפי מחברת בכתב עברי מזרחי מאנדיז'ן (עמק פרגאנה) מיום חמישי, י"ג באדר א התש"ו (14.2.1946). החתן צבי חי בן מני פייזיוף. הכלה תמר בת יוסף כאמל. העדים נסים בן סולימאן ויוסף בן רחמן. מאוסף המחבר.

גיטין והתרת עגונות

הדאגה לנשים עגונות שבעליהן נטשו אותן ללא גט והותירו אותן ללא מפרנס לצד הסכנה שאשת איש תינשא לאחר מבלי שיש לה גט כהלכה ויבואו לעולם ילדים עם חשש ממזרות, הביאו את ר' חזקיה הכהן רבין (חיימוף), רבה הראשי של יהדות בוכרה בימי הכיבוש הסובייטי של בוכרה), להקדיש את עיקר חייו למתן גיטין ולהתרת עגונות[133]. עשר שנים (1920-1930) פעל תחת משטר רודני ואנטי דתי.

[133] ר' חזקיה הכהן רבין (חיימוף) [בוכרה תרל"ב (1872)- ירושלים תש"ה (1944)], בנו של ר' יצחק חיים ונכדו של ר' פנחס 'הגדול', שניהם כיהנו בקודש כרבניה הראשיים של יהדות בוכרה. כהונת הרבנות עברה גם לנכד הרב חזקיה הכהן רבין-חיימוף. ראש השושלת היה ר' יצחק הכהן שוחט, שהגיע מבגדאד לבוכרה למטרות מסחר והתיישב בה. לאחר פטירת אביו ר' יצחק חיים, שכיהן בקודש שלושים שנה, עלה על כס הרבנות בנו ר' חזקיה בהיותו בן 24 שנים בלבד. בשל גילו הצעיר קמו

שני אחיו – פינחס ורחמים הוצאו להורג במסגרת ה'טיהורים', שערכו הקומוניסטים לאנשי הדת והוא הושלך לבור כלא למשך שנה[134]. הרב כהן-רבין עמד בצומת דרכים היסטורי בין אבותיו הרבנים, שהגדילו תורה והאדירו אותה, לבין המתקפה הקומוניסטית על קדושי האומה. הוא גילה אומץ לב נדיר ומנהיגות מול השלטונות העוינים ומול הקהל שנתקף חרדה מאימת ה'יהודים מטעם', שהלשינו על אחיהם והביאו להגלייתם או להריגתם של חפים מפשע. בקיאותו בענייני גיטין והתרת עגונות נודעה מעבר לקהילות בוכרה. בוכרה הייתה, בראשותו, לבית הדין לענייני גיטין לכל מרכז אסיה. לבית הדין שלו בבוכרה הגיעו מבקשי גיטין מכל המרחב

הרב חזקיה הכהן רבין-חיימוף, חתימתו וחותמו (ראה רבין-זרח כוכב מיעקב)

מתנגדים למינויו כרב ראשי, אך הנהגתו ביד רמה הקנתה לו עד מהרה תמיכה כללית. ר' חזקיה גדל בבית רבני, שבו התאכסנו לעתים מזומנות שד"רים שגם מפיהם למד תורה. הוא שאב ממקורות ראשונים בספרייה התורנית העניפה שהייתה בבית אביו. למרות גילו הצעיר קיים התכתבות תורנית עם ר' חזקיה מדיני, שישב אז בחצי האי קרים. שאלה ששאל מוזכרת בספר 'שדי חמ"ד'. בשנת 1930 ברח מאוזבקיסטן וגנב את הגבול לאפגניסטן. כעבור חודשים אחדים נתקבל אישור-מעבר, שאיפשר לו להגיע לעיר משהד באיראן, שם המתין שלוש שנים עד לקבלת סרטיפיקט שאיפשר את עלייתו לארץ. בחודש ניסן התרצ"ה (1935) הרב ומשפחתו נחתו בשכונת הבוכרים בירושלים. מכאן ואילך טיפל בגיטין ובהתרת עגונות ושקע בלימודי קבלה בישיבת המקובלים 'רחובות הנהר' עם המקובל ר' יעקב מונסה. רבה האחרון של בוכרה הלך לעולמו, לאחר ששירת ארבעים שנה כרב ראשי, ראש אבות בתי דין ומורה צדק, ונקבר בהר הזיתים בירושלים ביום ט' בטבת תש"ה (25.12.1944).

[134] ראה פוזיילוב-מבוכארה לירושלים, עמ' 46-62; רבין-זרח כוכב מיעקב.

וביניהם: *אוזבקיסטן* – בוכרה, סמרקנד, טשקנט, כ'טירג'י, קרמינה-נבואי, שאהר-י סבז, מרגילאן, נמנגן, אנדיג'ן, כיתאב; *טורקמניסטן* – צ'אהר-ג'ו, מרוו (מארי); *טג'יקיסטן* – דושמבה, ח'וג'נד, פנג'שנבה (כיום פנג'יקנט); *קזחסטן* – צ'ימקנט; *אפגניסטן* – הראת, באלח', קורגאן, מאזאר-י שאריף, יולתאן, אנדכ'וי; *איראן* – משהד; *קווקז*.

כבר בשנת 1925 נדרש הרב חזקיה הכהן רבין-חיימוף להפסיק את פעילותו הדתית. משלא נענה הושלך לכלא למשך שנה וכשנשקפה סכנה לחייו נמלט בשנת 1930 מבוכרה לאפגניסטן[135]. הוא המשיך במפעל הגיטין והתרת העגונות במסלול בריחתו בדרכו לארץ – בהראת שבאפגניסטן[136] ואחר כך במשהד ובטהראן שבאיראן[137].

בביקורי בשנת 1992 בבוכרה הקיפה אותי קבוצת נשים עגונות, שבני הזוג שלהן נטשו אותן ללא גט, בדרישה שנקים בית דין שיסדיר להן גט וישחרר אותן מעגינותן. הן סיפרו כי שנה קודם לכן ביקר במקום הרב אשר ארנטרוי וחבריו, שהקימו בית-דין ארעי למתן גיטין, ומאז אין להן תקווה. בריחתם של רבים מאלה שנטשו את ברית המועצות בשנות ה-30 בעקבות הנא"פ או שנטשו את ברית המועצות עם פתיחת השערים בשנות ה-70 הותירו אחריהם הורים, אחים ואחיות, נשים וילדים וכן רכוש. חלק מהם נשאו בארץ נשים חדשות והקימו משפחות בעוד נשיהם וילדיהם חיים מעבר למסך הברזל. הילדים שנולדו מהזיווג החדש בארץ לא תמיד ידעו כי יש להם אחים ואחיות מאם אחרת. הגילוי היה מפתיע ומרגש.

ברית מילה ושחיטה כשרה

בארכיון משרד הפנים בסמרקנד מצויים שני כרכים של מרשם התושבים היהודים מן הרבע האחרון של המאה ה-19 ושל ראשית המאה ה-20 (החל משנת תרל"ז – 1877) ובהם רשימת הנימולים היהודים בסמרקנד הרשומים בלשון העברית באותיות רש"י מזרחיות ובהם שם הרך הנולד, שם אביו, שם משפחתו ותאריך הולדתו העברי. בכרך השני ניכרת כבר השפעה רוסית ולצד התאריך העברי הוסיפו תאריך לועזי (1910) ותרגום הרישום לרוסית.

---

[135] על מפעליו של הרב, ראה: רבין-זרח כוכב מיעקב.

[136] בזמן שהותו בהראת (תרצ"א-1931) באו אליו כמה נשים שבעליהן התאסלמו וסרבו לתת גט לנשיהם. במתק לשונו הצליח לשכנע אותם מומרים לתת גט ולשחרר את הנשים מעגינותן, שנמשכה שנים רבות (ראה רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' ריג-ריד).

[137] ראה רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' שכט-של.

המהפכה הקומוניסטית גרמה לכך שיהודים רבים בברית המועצות לא מלו את ילדיהם. הבוכרים והקווקזים מלו את ילדיהם אך לא הקפידו על מילה ביום השמיני. מוהלים נודדים עברו ממקום למקום ומלו ביום אחד כמה ילדים. בשנת 1992 הייתי עד לברית מילה בשעת בוקר מוקדמת כדי לקיים 'וישכם אברהם בבוקר'. עשרות יהודים התכנסו בבית הכנסת העתיק בבוכרה. הופתעתי לגלות מוהל שהכרתיו בדושנבה אלא ששם הוא היה שוחט עופות. הוא ברח מדושנבה בימי הקרבות והתחזה למוהל בבוכרה. לתדהמתי הוא מל את הילד בתער גלבים חלוד ובמגן עשוי קרטון במקום מגן כסף. התינוק היה בן שלושה-ארבעה חודשים לפחות. הוא הולבש בגדי מלכות ששזורים בהם חוטי זהב. המוהל ניסה לחתוך בתער הקהה את העורלה. התינוק פרץ בזעקות אימה. נדהמתי לנוכח אדישותו של הקהל למראה הדם הרב שניתז ולשמע בכיו הנואש של התינוק. כשעף ממקומו מגן הפין, העשוי קרטון, המוהל נזף קשות בסנדק. הובהר לי כי הקהל רגיל למחזות מעין אלה. עוד הוסבר לי כי מלים את הילד בהיותו בן כמה חודשים וזאת משום שהוא חייב להיות חזק דיו כדי שלא ישלם בחייו כפי שקרה בעבר. בביקורי הראשון בארץ רכשתי ערכה משוכללת של חלף, אבן משחזת, מגן פין עשוי כסף וערכת חיטוי. הענקתי אותה לרבה של סמרקנד ר' עמנואל שמעונוב, שהיה מוהל מיומן, כדי שיכשיר מוהל ראוי ליהודי העיר בוכרה ויעניק לו את ערכת המילה[138].

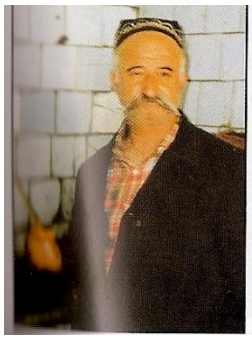
בשנת 1993 פגשתי את הרב אברך קטנוב, ששימש שוחט, מוהל וחזן לקהילות בעמק פרגנה. עברתי איתו בכל הקהילות בעמק. הוא התחנן שאשלח לו חלף לשחיטה וזוג תפילין במקום אלה שאבדו לו. הוא למד בישיבה במוסקבה ולאחר מכן בקוטאיסי שבגיאורגיה. במשך שמונה חודשים למד הלכות שחיטה ומילה וקיבל הסמכה. כשהצטברו נימולים באחת הקהילות הוא נסע לשם ומל כמה ילדים בבת אחת ללא קשר לגילם. לדבריו, האשכנזים לרוב אינם מלים את ילדיהם ואלה שמלים עושים זאת באמצעות כירורג. לפי דרישה הוא הגיע ושחט עופות, צאן ובקר. הוא קבל בפניי כי רק 15% מן היהודים בקוקנד (1993) הקפידו על שחיטה כשרה. במרגלן, הידועה ביחסה החיובי לקיום מצוות, הקפידו כולם על שחיטה כשרה ובפרגנה רק 40% אכלו משחיטה כשרה[139].

---

[138] ראה יהושע-דרך לבנה, עמ' 106.

[139] בן-צבי-מנדחי ישראל, עמ' 116, מביא עדות מפיו של עולה שהגיע ארצה בשנת 1933: הקומוניסטים בטשקנט לא היו בדרך כלל מלים את בניהם וידוע לי מקרה , לאחר שעברו את מועד המילה הזמינו, לדרישת האישה, רופא מנתח למול את הילד. בשנת 1994 התבקשתי לשמש סנדק בברית מילה המוני שנערך בדירת מגורים בטשקנט, בחסות חב"ד. הנימולים היו ילדים, נערים ואף קשישים. המוהל היה ד"ר שקרוב, רופא שיניים בוכרי שעבר הכשרה. הכלים עברו חיטוי בסגנון הישן. המזרקים לא היו חד-פעמיים וגם שאר הכלים עברו חיטוי על-ידי הרתחה בלבד. הסדינים היו מוכתמים בדם. בתום המילה נזקקו הנימולים ל-15-20 תפרים. כדי להסתיר מפניהם

בבוכרה פגשתי בשנת 1992 את הרב אמנון ח', שנראה שונה מכל רב שהכרתי עד אז. הוא שלט היטב בעברית. במשך שנתיים וחצי למד תורה אצל הרב קוברסקי מחב"ד ולאחר מכן למד אצל הרב שווייצר בבודפשט וקיבל הסמכה לרבנות[140].

שוחט בקהילה בבוכרה (1992)

בשאהר-י סבז מצאתי בשנת 1992 כי ראש הקהילה הוא לא רק פקיד בבנק מקומי אלא הוא גם מוהל, שוחט וחזן[141].

למרות הסכנות שוחטים ומוהלים חרפו נפשם והכשירו דור המשך של שוחטים ומוהלים ואף נתנו בידם כתב הסמכה[142]. לפנינו תעודת הסמכה מיום ו' באייר התשל"ג (8 במאי 1973) מהעיר קרמינה-נבואי. וזה נוסח התעודה:

זבחו זבחי צדק ובטחו אל ה' (תהלים ד, ו)

להגיד לשבטי ישורון[143] על התלמיד היקר משכיל ונבון וירא ה' מו'[מולא]/ שלום בן האיש הישר מו' [מולא] יצחק תכוף שלמד אצלי דיני חמישה [חמש] הלכות/ שחיטה ועסק אצלי במל[א]כת השחזת הסכין ושחט אצלי עופות והיה אומן/ יד וגם ברצונו הטוב נתן תקיעת כף[144] לחזור על כל הלכות שו"ב [שחיטה ובדיקה] בעיון והבנה/

את המראה הקשה הונח על פניהם של הנימולים 'ספר התניא' של מייסד החסידות חב"ד ר' שניאור זלמן מלאדי. וראה יהושע-דרך לבנה, עמ' 139.

[140] הרב אמנון נתגלה גם כאמן טק-ואנדו, קרטה ומקצועות שונים של הגנה עצמית והוא בעל חגורה שחורה דאן 5. הוא הצטרף למלחמה במוסלמים בבוסניה יחד עם שכירי חרב הונגריים וקיבל משכורת של 2,500 דולר לחודש. ראה יהושע-דרך לבנה, עמ' 108-109.

[141] ראה יהושע-דרך לבנה, עמ' 130.

[142] בימי מלחמת האזרחים בדושנבה 1992-1993 נשמעו טענות קשות מפיו של יצחק דניאלוב במועצת 'חברים' כלפי רב הקהילה הרב אלעושה עבד אל-רחמנוב, שנטש את קהילתו עם פרוץ הקרבות מבלי להכשיר יורש שייתן גיטין, שיערוך בריתות וחופה. כמו כן אין שוחט וחזן ראויים.

[143] להודיע לקהילות ישראל באשר הן. ישורון – כינוי חיבה לעם ישראל.

[144] נתן תקיעת כף – שם כפו בכף יד אחר לאות התחייבות, הבטחה בנדר או שבועה לקיים את הדבר. על-פי משלי יז, יח: "אדם חסר-לב תּקֵע כף"

בכדי שיהיו שגורים בפיו שלא ישכחם וגם שיתמיד בהשחזת הסכין אפילו/ בימים שאינו עוסק בשחיטה וגם קבל על עצמו כיראת ה' על פניו להיות מתון/ וזהיר ומדקדק במעשיו כדת מה לעשות[145] וגם יתנהג בכל המדות הראויות לשו"ב [שוחט ובודק]/ כשר והגון. יאכלו ענוים וישבעו[146]. י"ר [יהי רצון] שלא תצא דבר תקלה מתחת ידו וחפץ ה'/ בידו יצלח[147]. והכל שריר ובריר וקים[148] .

בשלישי בשבת בששה לח' [חודש] אייר שנת חמשת אלפים שבע מאות/ שלושה ושלושים לבריאת העולם[149] . למתא[150] כרמינה דמתקרי נוואיי[151] חתמתי שמי בן-ציון בן מו' [מולא] משה איגלנוף שו"ב [שוחט ובודק] ס"ט [סימנא טבא-סימן טוב]

---

[145] על-פי מגילת אסתר א,טו: 'כדת מה לעשות במלכה ושתי'.

[146] עפ"י תהלים כב, כז, כלומר: יראי ה' ייהנו מכל הטוב שייתן להם ה' (פירוש הרטום).

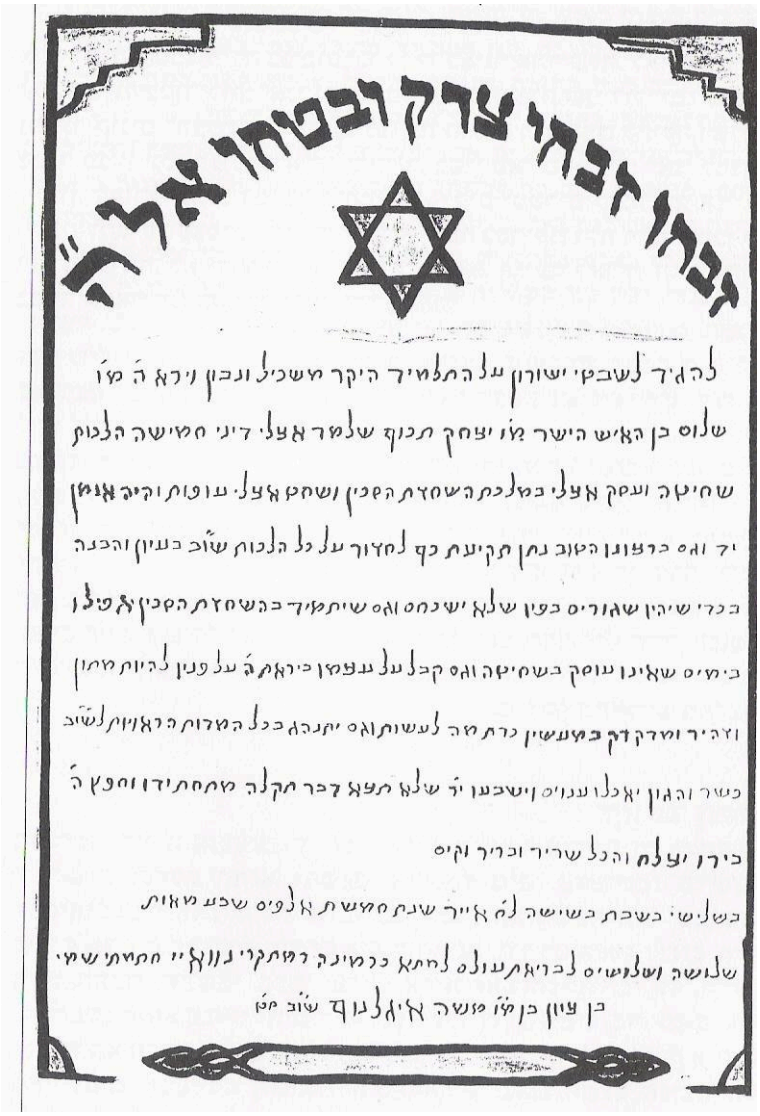
[147] עפ"י ישעיה נג, י.

[148] לפי בבא בתרא קסא, א; ירושלמי גיטין ג, נ. נוסח זה מקובל בסיומן של כתובות, ראה דוד דוידוביץ, הכתובה בעיטורים, תל-אביב, עמ' 68 כתובה מהמדאן 1874, עמ' 72 אצפהן 1890; עמ 74 הראת 1813; עמ' 76 הראת (1899). כאן נאמר והכל שריר ובריר ויציב וקיים

[149] ו' באייר התשל"ג – 8 במאי 1973.

[150] למתא – למקום (ארמית).

[151] Karmana או Karmina נמצאת כ-120 ק"מ מזרחית לבוכרה על אם הדרך לסמרקנד. בצמוד לה הוקמה עיר המכרות נבואי (Navoii), הנקראת על שמו של המשורר הלאומי של אוזבקיסטן ניזאם אל-דין עלי-שֵר הראווי, המוכר בכינויו הספרותי עלי-שר נבואי (הראת אפגניסטן 1441-1501). בעיר נבואי מפעלים פטרוכימיים ואזורי מכרות. לפני גל ההגירות גרו כאן כ-3,000 יהודים בוכרים, בשנת 1992 נותרו בה כ-300 נפש (89 בתי אב). לפי עדותו בעל-פה של היסטוריון הקהילה אשר טוקוב (1992) עד לפני פחות מ-165 שנה קברו את מתיהם בבוכרה ורק ברבע הראשון של המאה ה-19 הקימו בית עלמין. בשנת 1992 השוחט היה ציון קוקוב וראש הקהילה גבריאל זבורוב.

לפנינו הסמכה לשחיטה שניתנה בשנת תשל"ג (1973) בקרמינה-נבואי. המסמיך הוא השוחט בן-ציון בן מו' משה איגלנוף ומקבל הסמיכות הוא שלום בן יצחק תכוף. נוסח ההסמכה הוא ברוח ההלכה, אך אינו מחמיר כפי שנהג להחמיר, לפני התקופה הקומוניסטית, רבה הראשי של בוכרה עם השוחטים שהיה עליהם ללמוד לא פחות משלוש שנים דיני שחיטה "ולימדתי אותו הלכות שחיטה וטריפות מראש ועד סוף, עד שמצאתיו בקי ויודע הלכותיהן בעל פה". ההסמכה הייתה על תנאי והשוחט נדרש לחדש את הסמיכה מדי שלוש שנים. הסמיכה בוטלה כאשר נהג השוחט שלא כהלכה[152]. כתב ההסמכה הוא מיום ו' באייר תשל"ג (8 במאי 1973) כתוב על נייר קרטון בכתב עברי מזרחי. התעודה אפשרה למקבלה לשחוט אך ורק עופות ולא צאן ובקר. ייתכן שהכותב השתמש בנוסח מקובל של כתב הסמכה. מן התעודה אנו למדים כי הכותב שולט בעברית מקראית והטקסט מלווה מובאות מן המקרא וציטוט אחד מן התלמוד.

ההלוויה וה'ישיבה' – יארצייט – יום זיכרון לנפטרים

[152] רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' קב. כתב ההסמכה מאוסף בן-ציון יהושע.

כשהלך לעולמו מנהיג הקהילה בטשקנט יצחק שמעונוב, הוזמנתי לשאת דברים בהלוויה ההמונית שנערכה לכבודו. הנפטר הונח בארון מתכת שכוסה בפרוכת קטיפה הדורה ומעליה הונחה תמונתו של הנפטר. הנואמים שליוו את מסע ההלוויה לא אמרו אפילו פסוק יהודי אחד אלא הסתפקו בציטטות מכתבי המשורר הרוסי פושקין והמשורר הפרסי סעדי. המקוננות הזקנות קוננו בקולות גבוהים ויפים וסיפרו על מפעלותיו של הנפטר. נשאתי דברי הספד על איש יקר ורב פעלים. ציפיתי לאשכבה ולקדיש אך אלה לא באו. הגענו לבית ההלוויות בבית הקברות המפואר של טשקנט, הנראה כפנתיאון מרהיב. בחדר ההלוויות בבית העלמין התקיים הטקס הדתי המסורתי. הסתובבו מסביב לנפטר שבע פעמים[153], החזן אמר אשכבה ובניו קראו 'קדיש' מדף באותיות קיריליות. עד מהרה הוצבה על קברו מצבת שחם שחורה ועליה חרטו את דיוקנו של הנפטר כמעט בגודל טבעי.

בתום שנת האבל הוזמנתי לסעודת מצווה ('ישיבה'), המלווה בקריאת קטעי 'זוהר' במנגינות קדומות ובאמירת אשכבה ו'קדיש' מטקסט מודפס באותיות קיריליות.

היהודי הבוכרי הקפיד מאוד על קיום ה'ישיבה' – יארצייט – יום זיכרון לנפטרים שהלכו לעולמם אפילו לפני הרבה עשרות שנים. ב'מחלה' תמיד נמצאה 'חוולי' [חצר] שבה התקיימה 'ישיבה', שבה דיברו בשבחו של הנפטר, שוררו בעל-פה פרקי 'זוהר', במנגינות עתיקות יומין, אכלו כיד המלך אוכל מסורתי והרימו כוסיות ערק לנשמת הנפטר[154]. ה'ישיבה' הייתה הדבק המלכד של בני המשפחה ושל הקהילה, גם בימי המשטר הקומוניסטי.

[153] על מנהגי אבלות בקרב יהודי בוכרה, לרבות מנהג ההקפות, שהוא מנהג המקובלים, ראה פוזיילוב-יהדות בוכארה, עמ' 232-235.

[154] בכל 'ישיבה' הוגשו כד ואגן העשויים נחושת ('תַשְתַפ') לנטילת ידיים, פתחו בברכת 'נותן' והוגשו המאכלים המיוחדים ליהודי בוכרה: 'מָהִי בְּרָיוֹן' [דגים מטוגנים במי שום], 'צַ'לַפַּק' [רקיק מטוגן וטבול במי שום ופטרוסיליה], 'יַכְנִי' [פרוסות בשר קר], 'בוג'ון סיר' [חציל קלוי בשום כתוש], 'סמבוסה' [כיסוני בשר מטוגנים ובהם בצל או דלעת] ופלוב [אורז שבושל באליית כבשים עם גזר צהוב, כישמיש, פיסות בשר ו'זירה' [תבלין] וקינחו ב'כ'וּשְקִילִיק' קונכיות מטוגנות שפוזרה עליהן אבקת סוכר וכמובן 'צ'אהי קַבּוּט' [תה ירוק ששבו ומזגו לספלים]. לאורך כל הערב מרימים כוסיות ארק לנשמת הנפטר.

הצום שעליו הקפידו כל בני הקהילה היה צום תשעה באב, שאז התכנסו בהמוניהם בבתי העלמין הבוכרים וקיימו בהם טקס מרכזי לציון הבנים שנפלו בשדות הקרב באירופה במלחמה בנאצים ולא נודע מקום קבורתם. רק אז ניקו את קברי הוריהם, הניחו זרי פרחים והתאבלו על הנפטרים. בהרבה מן המצבות בבתי העלמין הבוכריים ניצבת תמונת הבן שנפל בחזיתות אירופה לצד תמונת ההורים שהלכו לעולמם בשברון לב[155].

ט' באב יום צום וזיכרון חללי המלחמה – חלק מפינת הנצחה בבית העלמין הבוכרי של טשקנט

מקורות:

בן-דוד-יזמים כלכליים – בנימין בן-דוד, *יזמים כלכליים בקרב יהודי בוכארה – זכרונות נתן דוידוף*, בני ברק 1997. 174 עמ'.

בן-דוד-יהודי בוכארה בתאשכנת – בנימין בן-דוד, פעמים (79), אביב תשנ"ט (1999), עמ' 169-177.

בן-צבי-נדחי ישראל – י' בן-צבי, *נדחי ישראל*, מהדורה שלישית, תל-אביב תשכ"ג.

הראל-נחלת יעקב – מנשה הראל (בבאיוף), *נחלת יעקב*, תל-אביב תשמ"ג

[155] יום 9 במאי הוא יום הניצחון הכללי בברית המועצות לשעבר שבו העלו על נס את גבורתם של מיליוני הנופלים בסטלינגרד, לנינגרד, אוקראינה, פולין ועד לברלין הגיעו. אלפי בנים נפלו. רבים שימשו קצינים וזכו לאותות כבוד של גיבורים. בטקסי 9 במאי קוראים שירה פרסית ופושקין ונושאים נאומים על הבנים האמיצים. בוריס יצחקוב, מלוחמי מלחמת העולם השנייה, פירסם בשנת 1991 בדושנבה את ספרו 'דאלירון', שבו תיאר את עלילות הגבורה של כמה מבניה של דושנבה: המאיור מיכאל אבדורחמנוב, אוריאל אברהמוב, אמנון בנגייב, גבריאל דוניאלוב, רפואל דוניאלוב, שומיאל כוהנוב, זאב מיכאלוב, חנניו פוזאילוב, מיכואילי תוצ'יק . ראה יהושע-אוק יול, עמ' 23.

גור-גורביץ' – Baruch Gur-Gurevitz, *After Gorbachev (History in the Making: Its Effects on the Jews in the former Soviet Union (1989-1994),* Jerusalem 1995. 186 pp.+ Plates.

זנד-תרבות יהדות בוכארה – מ' זנד, 'תרבות יהודי בוכארה בתקופה הסוביטית', *יהדות בוכארה*, תשל"ד (1973), עמ' 41-46.

זנד-בוכרה - מיכאל זנד, 'בוכרה', *התפוצה: מזרח אירופה*, בעריכת יעקב צור, ירושלים 1976, עמ' 143-156.

יהושע-אוק יול – ב"צ יהושע, *אוק יול – דרך לבנה – מסע במרכז אסיה*, תל-אביב 1996.

יהושע- מסך המשי – בן-ציון יהושע-רז, מאחורי מסך המשי – עמים ויהודים במרחב האיראני: פרס-איראן, אפגניסטן, בוכרה, ירושלים תשע"ג. 624 עמ'.

יהושע-מנדחי ישראל – בן-ציון יהושע-רז, *מנדחי ישראל באפגאניסתאן לאנוסי משהד באיראן*, ירושלים תשנ"ב-1992, יד+579 עמ'+לוחות.

פוזיילוב-יהדות בוכארה – גיורא פוזיילוב, יהדות בוכארה – גדוליה ומנהיגיה, ירושלים התשנ"ג. 248 עמ'.

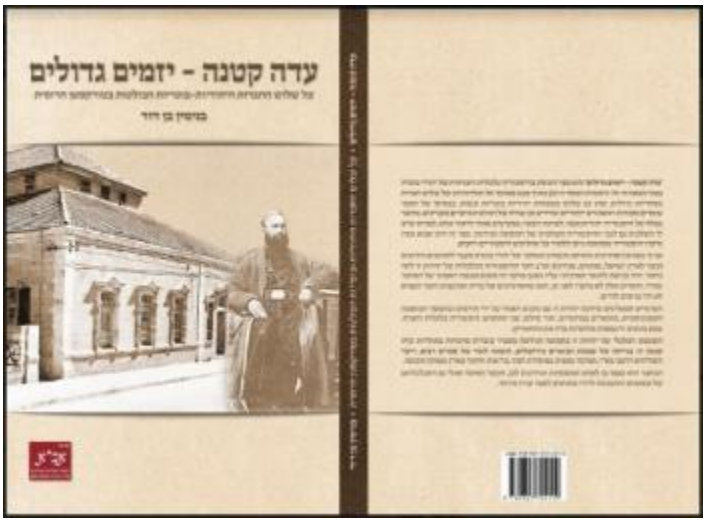
פוזיילוב-מבוכארה לירושלים – גיורא פוזיילוב, מבוכארה לירושלים (עלייתם והתיישבותם של יהודי בוכארה בארץ ישראל תרכ"ח-תש"ח (1868-1948), ירושלים התשנ"ה. 436+XI עמ'.

צור-התפוצה – *התפוצה: -: מזרח אירופה*, בעריכת יעקב צור, ירושלים 1976, עמ' 143-156.

קגנוביץ-טאג'יר – אלברט קגנוביץ, 'שלמה טאג'יר – רב ראשי ליהודי בוכארה בתורכסתאן', *פעמים* (79), אביב תשנ"ט (1999), עמ' 41-55 .

רבין-זרח כוכב מיעקב – הרב יהודה הכהן רבין, *זרח כוכב מיעקב כמוהר"ר חזקיה הכהן רבין זצוק"ל – תולדותיהם והליכותיהם בקודש של רבני בוכארה*, ירושלים התשמ"ט, שנב עמ'.

יהודי בוכרה במבחן העושר הכלכלי

בנימין בן דוד, עדה קטנה – יזמים גדולים – על שלוש החברות היהודיות-בוכריות הבולטות בטורקסטן הרוסית, ירושלים תשע"ח. בהוצאת מרכז אב"א לחקר תולדות קהילות איראן, בוכרה ואפגניסטן, 181 עמ'

ההקלות שניתנו ברוסיה הצארית לסוחרים היהודים מבוכרה סייעו להתפשטות הדעה כי מצב היהודים בממלכה הרוסית טוב יותר ממצבם באמירות הבוכרית. כאשר כבש הצאר את מרכז אסיה בשנים 1864-1884 קידמו היהודים בברכה את בואם של הרוסים ואפילו סייעו להם. אמירות בוכרה הייתה לווסל של רוסיה הצארית וחלקים גדולים משטחה של האמירות עברו לשליטה רוסית ונכללו בחבל טורקסטן.

יהודים יכלו לסחור בחופשיות, לרכוש נדל"ן. יהודי בוכרה זכו למעמד נכבד הן בתחומי רוסיה, הן בתחומי טורקסטן הרוסית. יזמים יהודים הקימו חברות ובתי-חרושת לעיבוד כותנה ומשי והעושר זרם. הכיבוש הרוסי בכללו סייע ליצירת מעמד סוחרים ותעשיינים בקרב יהודי בוכרה, שהיו מעטים יחסית במספרם אך בעלי עוצמה כלכלית וכושר תחרות ניכר. השגשוג הכלכלי

של חלק מיהודי בוכרה לא נוצר יש מאין. כבר בשנת 1825 החלו יהודים בוכרים לסחור עם רוסיה. הם ייצאו לרוסים כותנה גולמית בסיטונות וייבאו טקסטיל ומוצרים אחרים.

השלטונות לא פגעו באוטונומיה היהודית, למעט מינוי של 'הרב מטעם' בדומה לשאר הפלכים של הממלכה הצארית. היהודים היו פטורים מלשלם דמי חסות (ה'ג'זיה') שגבה מהם אמיר בוכרה. הם גם נחלצו מהדרישה לשלם שלושה רבעים מגודל הפיצויים שנדרשו הנסיכויות הכבושות לשלם לצאר הרוסי. רבים מבני ה'צָ'לָה' (יהודים שאולצו להתאסלם באמירות בוכרה וחיו כאנוסים) חזרו ליהדות שלמה בתחומי הממשל הרוסי.

העושר הביא את עשירי העדה הבוכרית להיאחז בארץ ישראל ובעיקר בירושלים שבה בנו את שכונת הפאר 'רחובות הבוכרים', ארמון המשיח בסגנון ארמונות איטליה ואדריכל גרמני תכנן את רחובות השכונה בסגנון שתי וערב. היו עשירים שבנו בירושלים מעונות קיץ מפוארים, כדי לנוס מחום הקיץ המעיק של מרכז אסיה. ירושלים הייתה מרכז של דפוס והוצאה לאור של הקהילות הבוכריות והבולט בין המתרגמים והמוציאים לאור היה הרב שמעון חכם. שד"רים (שלוחי ארץ ישראל), שהגיעו בהמוניהם ל'ארץ הזהב' כדי לאסוף כספים לעניי הארץ ולתמוך כספית במוסדות חסד, בתי יתומים, בתי-חולים ומוסדות חינוך בארץ ישראל.

אמיר בוכרה רתח מזעם על תבוסתו לרוסים וראה ביהודים שעיר לעזאזל. הוא התנכל ליהודים וגזר עליהם גזירות כלכליות שהיו בגדר סחיטה ובהמשך לניסיון להעביר יהודים על דתם. החלה הגירה המונית של יהודים מאמירות בוכרה לחבל טורקיסטן הרוסית, שנחשבה בטוחה לעומת אמירות בוכרה.

הסוחרים הרוסיים, שנפגעו כלכלית מההתחזקות היהודית ומהשגשוג הכלכלי של היהודים, גרמו לכך שהממשל הרוסי ביקש להגן על התעשייה הרוסית והוציא צווי גירוש למי שלא

נולד בשטחים הרוסיים ונחשב לאזרח חוץ. הצרת צעדיהם של היהודים הבוכרים הביאו לכך שהתעשייה הרוסית התחילה לייצר ולייצא באמצעים טכניים מתקדמים אריגי כותנה ומשי והתעשייה המקומית היהודית של ייצור בדים וצביעת בדים התדלדלה. יהודים חיפשו לעצמם מקורות פרנסה אחרים. כספי שוחד בלמו את גירוש היהודים ואפשרו ליהודים לפעול בעיקר בערים קוקנד, מרגלאן (בעמק פרגאנה) ובסמרקנד.

מחבר הספר בנימין בן-דוד, חבר קיבוץ חניתה וצאצא של משפחת דוידוב, אחת מתוך שלוש משפחות בוכריות ענפות ועשירות, שבהן מתמקד ספרו 'עדה קטנה – יזמים גדולים'. תוך שימוש במקורות ייחודיים ונדירים מארכיונים של ברית המועצות וחבר העמים, שלא היו נגישים עד לאחרונה, התאפשר למחבר לעסוק בהיסטוריה הכלכלית-חברתית של יהודי בוכרה בשלהי המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים.

ספרו של בן דוד מתמקד בשלוש משפחות עשירות: דוידוב, ועדיאייב, פותילאחוב. הן עשו את עושרן הרב על-ידי שליטה נרחבת על שדות כותנה ומנפטות רבות. למשפחת דוידוב היו אלפי דונמים של מטעי נשירים, כרמים ושדות כותנה לאורך מסילת הברזל טשקנט-סמרקנד ובנוסף לזה היו להם נדל"ן רב בטשקנט ובמקומות נוספים. היה להם גם מפעל בירה ומכרות פחם. למשפחות ועדיאייב ופותילאחוב היו מפעלים לייצור סבון, שמן, מנפטות כותנה ושטחי אדמה נרחבים. העושר הרב היה מרוכז בתוך המשפחה כדי למנוע זליגתו לזרים.

עם השתלטות הבולשביקים על טורקיסטן (1 בנובמבר 1917) החברות הכלכליות העצומות של שלוש המשפחות התפרקו. גם סכסוכים בקרב הדור השני תרמו לנפילתן של החברות הללו. המשפחות העשירות נטמעו תרבותית בחברה הרוסית וחיו את חיי הבורגנות הרוסית בלבוש, במזון ובחינוך הילדים. חרף זאת, הזיקה לשורשים היהודיים הייתה חזקה. הם הקימו בתי-כנסת

משפחתיים והעלו את ירושלים על ראש שמחתם ובראשה שכונת הבוכרים, שבימי תפארתה הייתה היפה בשכונות ירושלים ואולי של ארץ ישראל כולה. ראוי לציון את מפעלו רב החשיבות של בנימין בן-דוד, שפתח בפנינו את עולמם הכלכלי-חברתי של עשירי העדה הבוכרית בספר המבוסס על מקורות הרואים אור לראשונה.

רחובות הבוכרים בראי הספרות העברית

שכונת הבוכרים, שנוסדה בין השנים 1890-1914, זכתה לאזכורים לא מעטים בספרות העברית. השכונה ותושביה משכו את תשומת לבם של סופרים ובעלי רשומות והם תוארו לפי

ראות עיניו של כל כותב וכותב. בין הכותבים: ש"י עגנון, חיים הזז, יהודה בורלא, חיים וייצמן, המדפיס ומורה-דרך אברהם משה לונץ, יהודה האזרחי, דן בניה-סרי ובן-ציון יהושע. כל סופר תיאר לפי מראה עיניו ולפי השקפת עולמו. יש שתיארו את הבוכרים בהכללה גורפת – כל הנשים יפות וחסודות, כל הגברים עבי כרס וישבן. בדבר אחד מאוחדים כולם – שכונת רחובות (לפי פרשת אותו שבוע, בראשית כו, כב), ובשמה המוכר 'שכונת הבוכרים', הייתה השכונה היפה לא רק בירושלים אלא כנראה בכל ארץ ישראל דאז.

ספר תקנות
חברת
חובבי ציון
לבנין בתים בער אנשי בוכארא
וסמרקנד ותאשכנד ואנשיהם
בירושלם הובב"א על מקום הנקרא
רחובות
כי אלהים יושיע ציון ויבנה ערי יהודה וישבו שם
וירשוה: וזרע עבדיו ינחלוה ואהבי שמו ישכנו בה:
(תהלים ס"ט)
נדפס
פעה"ק ירושלם תוב"א
בשנת תרנ"א לפ"ק
ברשות ר"ש חלוי צוקערמאן וחותניו

ספר התקנות של השכונה ((תרנ"א-1891

יופייה של השכונה היה לשם דבר. היא תוכננה על-ידי האדריכל הגרמני קונרד שיק, שכמה מן הבתים היפים בירושלים נזקפים לזכותו. עד אז השכונות נבנו כסמטאות צרות (נחלת שבעה, מאה שערים). התכנון בשכונת הבוכרים היה חדשני. הרחובות נסללו שְׁתֵי וָעֵרֶב עם כבישים ומדרכות רחבי-ידיים. כמה מבתיה של השכונה נבנו בסגנון ארמונות רומא ופירנצה מתקופת

הרנסנס. אפילו ארמון מפואר ורחב ידיים למשיח צדקנו בנו עשירי הבוכרים.

לאורך הרחובות ובחצרות נטעו איקליפטוסים וברושים ועצי נוי, אך גם הרבה עצי פרי: אגס, רימון, שקד, חרוב ועוד. בטבור כל חצר נחצב בור מים, שקיבל את מימיו מהמרזבים שבשולי גגות הרעפים.

בשכונה נותרו כיום עצי איקליפטוס בודדים. הטורקים כרתו את מרבית העצים והסיקו בהם את קטרי הרכבת, שקישרו בין ירושלים ליפו אחד העצים הבודדים, בן למעלה ממאה שנה, נמצא בפתחו של בית-כנסת בית מנחם ברחוב יחזקאל 35. סגנון הבנייה שילב סגנון אסייתי מזרחי עם גגות רעפים ומרפסות בסגנון איטלקי, תקרות עץ טורקיות, חלונות בסגנון ניאו-רנסאנסי וניאו-גותי, קשתות ניאו-מאוריות, הרבה מגיני דויד, חלונות זוגיים מקומרים מזרחיים, עם זכוכית צבעונית במקור, וטכנולוגיית בנייה מקומית. קירות הבתים נבנו בעובי של 50-60 ס"מ. כלפי חוץ הבנייה הייתה באבני גזית ומאחוריהן היו קירות עשויים עפר, סיד ותבן. במרכז השכונה נבנו עשרות בתי-כנסת על-ידי משפחות אמידות, לצדם נבנו תלמודי-תורה וישיבה וחצרות הֶקדֵש, שהציעו מגורים חינם אין כסף לעניי העדה הבוכרית [בתי הֶקְדֵש לעניי העדה הבוכרית, שעליהם נכתב: "לא יימכר ולא ייגאל עד בוא גואל", הפכו בימינו לנכסי נדל"ן ויועדו לאוכלוסייה חרדית אשכנזית], נבנו חנויות, חמאם, שוק עם דוכנים ושוק פתוח לפלחים שהגיעו מכפרי הסביבה הערביים מדי בוקר. לשימושם הוקם חניון לסוסים וחמורים.

"אהבת ציון" לאברהם מאפו דרבנה יהודים לעלות לארץ

מימין: המתרגם שמעון חכם (1843-1910); אברהם מאפו (1867-1897).

בבתיהם של הבוכרים, הפרסים והאפגנים, עמד תרגום לפרסית-יהודית של "אהבת ציון" מאת אברהם מאפו. התרגום באותיות עבריות, בתרגומו של ר' שמעון חכם, בנו של חכם אליהו מבגדאד, שנמנה על מייסדי שכונת הבוכרים. 'אהבת ציון' היה ספר אהוב ונדפס בכמה מהדורות והיה נפוץ באיראן, בוכרה ואפגניסטן. ר' שמעון תירגם את הספר והוסיף בו גם שירים מפרי רוחו. בהקדמתו הוא כותב: "מי שקרא את הספר-הסיפור הזה פעם אחת, לא יריח ריחו; ומי שיקראהו פעמיים, אך מקצת ריחו יריח; אבל מי שיקראהו מאה פעמים... יקראהו מאה פעמים ואחת". השפעתו של הספר הזה, במיוחד על הבוכרים, הייתה גדולה עד שכמעט בכל משפחה בוכרית היה ילד שנקרא 'אמנון' וילדה שנקראה 'תמר'. אלו הנחילו שמות אלה גם לנכדיהם בדילוג של דור. חשוב מכל, הספר של מאפו השפיע עד כדי כך, שהם ארזו חפציהם ועלו לארץ ישראל, כפי שתוארה בדמיונו של אברהם מאפו .בנימין גול-שאולוף נולד באפגניסטן ועלה לירושלים בשנת 1894. באותם ימים ירושלים הייתה למרכז דפוס לעולם היהודי. בנימין ואחיו מקימים בירושלים בית הוצאה לאור בלשון הפרסית-יהודית. שבו ראו אור תרגומים מן הלשון העברית וכן פורסמו כתבי-יד שהובאו על-ידי עולי-רגל מפרס, בוכרה ואפגניסטן. עולי הרגל לקחו חזרה למקום מושבם את הספרים

המודפסים בירושלים (נקרולוג עליו ועל פועלו פורסם ב'דאר היום' מ-25.11.1929).

ארמונים נשגבים וביצורים משוכללים

אברהם משה לונץ (1854-1918), המדפיס, מורה הדרך העיוור, הסופר והחוקר, תיאר את בניינה של השכונה במילים הבאות:"עוד תגדל שמחתנו בתרס"ה (1905) עלו אלינו עשירי ונכבדי ויקירי עדתנו ילידי בוכארא אשר גם להם חלק בחברה הזאת... והוסיפו עוד נופך...ונתנו כל אחד אבן פנה היסוד בחלק ארצו הרחבה ובעזרת השם יתנוססו עוד ארמונים נשגבים וביצורים משוכללים ברוב פאר! בשכונת רחובות, השכונה היותר יפה בעירנו, החלו לבנות רחוב חדש, ובינה ובין השכונות אשר סביבותיה נבנו בתים גדולים (השקפה, ד' באייר תרס"ב, שנה 3, גיליון 65, עמ' 3; 'דרכי נועם' – חוברת שהוצאה ע"י תלמוד התורה הבוכארי, תרס"ה, בהקדמה. לונץ לוח לתרס"ו, עמ' 223).

סעודות מלכים – יונים, ברווזים וכבשים צלויים

היו שמתחו ביקורת על בזבזנותם של הבוכרים, בעוד שירושלים עניים מרודים ותושביה חיים מכספי ה'חלוקה', הבוכרים האמידים אכלו לשובע ושתו לרוויה כמו אין מחר. הם ערכו סעודות דשנות באירועים משמחים ובאזכרות ("ישיבה" – Yeshuvo). זאב לייבוביץ שהוזמן לחגיגה בוכרית, כתב את רשמיו: "כעבור זמן מה נוכחנו בעת האכילה המופרזת של הבוכרים. בחתונתו של בן יחיד, מעשירי הבוכרים ונכבדיהם, הסבנו על-יד עשרות בוכרים אל שולחנות ערוכים... קיבלנו סחרחורת למראה האכילה-לשמה של המסובים, שנמשכה בלי הרף כשלוש שעות, בשאון ובהמולה. בתחילה הוגשו כל מיני דגים שונים, אחר כך המשיכו ביונים וברווזים צלויים ואחר כך בכבשים צלויים, כשהם ממולאים באורז. הבשר נישא במוטות על-ידי מספר עוזרים... במשך שבועיים אחרי זה לא היינו

מסוגלים לגעת באוכל." (זאב לייבוביץ, בעלייה ובבנייה, ירושלים תשי"ג, עמ' 75).

ש"י עגנון וארמון המשיח

שבה במיוחד את ליבו של עגנון ארמון המשיח, הנמצא ברחוב עזרא בשכונת הבוכרים. חזית הארמון, שהקימה משפחת חפץ-יהודיוף נבנה בסגנון ניאו-רנסנסי והוא דומה לחזית מוזיאון קפיטולינה ברומא מהמאה ה-17 והמדרגות דומות למדרגות שבגני בּוֹבּוֹלִי בפירנצה. הארמון נבנה בין השנים 1905-1914. השיש והמרצפות הובאו מאיטליה. גם האדריכל היה איטלקי.

קטע מ'ארמון המשיח' של משפחת 'חפץ-יהודיוף'

וכך כותב עגנון: "מטיילים היינו בשמחות ובימים טובים בשכונת הבוכרים. גדולה ורחבה הייתה מכל שכונות ירושלים וכל בתיה גדולים וטובים היו. גדול שבכולם הבית המפואר שנבנה לשם המלך המשיח, שכשיבוא משיח צדקנו יבוא לירושלים תחילה ויבואו האבות והזקנים והנביאים והמלכים והשרים ואנשי כנסת

הגדולה להקביל פניו ועמהם צדיקים רבים ונכבדים, והכינו להם אחינו עולי בוכרה בית גדול וטוב" ('שירה', עמ' 86).

בזמן מלחמת העולם הראשונה שימש הבית מפקדה טורקית. עם הכיבוש הצבאי הבריטי, נערכה בבניין קבלת פנים על-ידי מוסדות היישוב לגנרל אלנבי ולנציב העליון הרברט סמואל. קיבל את פניהם חיים וייצמן. לחיילים היהודים בגדודים העבריים נערך במקום סדר פסח. בתום המלחמה שכן כאן בית היתומים בלומנטל. בשנת 1923 עזב בית היתומים את הבניין ובמקומו נכנס בית ספר לבנות בהנהלתה של אשת החינוך חנה שפיצר. בית הספר הפך למוסד מיתולוגי בירושלים ורבות מילדות העיר למדו בו. שושנה, בתה של גב' שפיצר, הייתה נשואה לדוד רזיאל, מפקד האצ"ל בירושלים, וכך הוא התוודע למקום. בשנות הארבעים, כאשר אף אחד מבני משפחת יהודיוף לא גר כבר בבית, שימש הבניין בשעות הערב והלילה כמרכז פעילות האצ"ל בירושלים, והוכנו בו סליק גדול ודרך מילוט. בהפגזות על השכונה במלחמת העצמאות הבניין שימש מקלט. לימים, השתכנו בארמון שני בתי ספר חרדיים: בית חנה לבנות ובית יעקב לבנים. כל אחד מחדרי הבית המרווחים נחצה וחולק לשתי כיתות.

ילדים ממטירים פרחים בשכונת הבוכרים

הרברט סמואל הנציב העליון התפעל מן הארמון ואמר: "רק אצל מלכים ראיתי ארמון שכזה". וייצמן כתב לוֶרה אשתו: "קיבלנו את פניו של אלנבי ברובע הבוכרי היהודי. הוא בא ועמו בני לווייתו. במרכבה הראשונה נסעו אלנבי, מושל ירושלים סטורס ואנוכי; אחרינו באו האחרים. ברחובות הסתדרו שורות של ילדים שהמטירו עלינו פרחים. הסדר היה מופתי וההמון באלפיו התנהג להפליא. לא הייתה כל משטרה ועל הסדר שמרו חברי ה'מכבי'. הוא נתקבל בשירים עבריים, אחר כך ברכוהו תחת כיפת השמיים שניים מזקני הרבנים ואני בשם ועד הצירים, והגשתי לו ספר תורה קטן. הוא היה נרגש ונפעם עד

כדי דמעות ממש והשיב בנאום לבבי ביותר. הייתה זאת הפגנה נהדרת בירושלים" (חיים וייצמן, איגרות, ח, עמ' 222) '

בית הפקידים'

בית משהיוף – 'בית הפקידים' (נבנה בשנת 1906 בסגנון מנזר סנט מרקו)

חצר משהיוף – המוּכָּר במקורות העבריים כ'בית הפקידים' היא החצר הגדולה ביותר בשכונה, שנבנתה בשנת 1906 על-ידי שמחה משהיוף, נשיא יהודי טורקיסטן. סגנון החצר מזכיר את מנזר סנט מרקו בפירנצה במאה ה-15. בשלהי השלטון הטורקי היה זה בית סוהר לעריקים מהצבא הטורקי. בתום המלחמה התגוררו כאן ראשי היישוב בירושלים וביניהם יצחק בן-צבי עם רעייתו רחל ינאית, משה שרתוק, אלתר דרויינוב, יוסף קלוזנר. לאחר הקמתן של בית הכרם, רחביה ותלפיות מנהיגי היישוב נטשו את השכונה.

יהודה האזרחי על בית דוידוף: "הבניין נמלך בדעתו"

בית דוידוף, בעל הגג הכפול, נבנה בסגנון בתי-הכנסת בפולין. הוא מן הבתים היפים ביותר בשכונת הבוכרים. הבית נבנה ערב מלחמת העולם ראשונה [1914] על-ידי יוסף דוידוף. בשנות ה-20 של המאה ה-20 שכנה בבניין הגימנסיה העברית

עד להעברתה לרחביה. לימים שכן כאן בית הספר המקצועי 'עמל' ובמלחמת העצמאות הלחימו חניכי בית-ספר 'עמל' את לוחות הפלדה על רכבי השיירות לירושלים. יהודי דרום אפריקה שיפצו את הבניין והוא שימש כבית 'הכוזרי' לעבודות יד אתניות. פעילות 'הכוזרי' חדלה והבית הוצע כנדל"ן. כתב עליו הסופר יהודה האזרחי-בריסקר :(1974–1920) "היה זה בית נאה...אף כי משונה במקצת במראהו: בניין אבן, שכל אחד מחלונותיו ומדלתותיו – מכותר בתבליט הדור... והבניין הוא מעיקרו בן דיוטה אחת, מחופה גג רעפים אדומים; אלא שלפתע כאילו נמלך בדעתו והצמיח מתוך הגג דיוטה נוספת, כעין עליה מרכזית, אף כי מחופה בגג רעפים משלה, גבוה יותר" (יהודה האזרחי, עיר אבן ושמים, עמ' 115).

עלילות הכלב בלק ב'תמול שלשום' התרחשו בשכונת הבוכרים

אחת הדמויות הבולטות ב'תמול שלשום' של עגנון הוא יצחק קומר ולצדו הכלב בלק – כלב חוצות – שנוצר בשכונת הבוכרים דווקא. וכך כותב עגנון: "פעם אחת עשה יצחק בשכונת רחובות, שנקראת שכונת הבוכרים. בעל בית עשיר מעשירי בוכרא עלה מעירו לירושלים להתפלל לפני ה' במקומות הקדושים ולהשתטח על קברי האבות והאימהות אהובי השם חמודי עליון... ריחמו עליו מן השמים ונתנו בלבו לעשות לו זכירה לפני ה'. ולפי שהקדוש ברוך הוא אוהב

לוח הקדש על בית צופיוף ברחוב שלמה מוסיוף. לוחות דומים מצויים על בתים רבים בשכונה והם מסתדרים היטב עם סיפורו של עגנון. (ראו: דוד קרויאנקר, אדריכלות בירושלים – תקופות וסגנונות, ירושלים 1983, עמ' 270).

עניים נתן בלבו לבנות בית לעניים [בית הֶקְדֵש – חוולי ג'ומעתי']. בנה בית אבנים וקבע בו טבלא של שיש, כי הבית לעניים לא ימכר ולא יגאל, עד ביאת הגואל. ולפי שיצחק קומר נתפרסם לאומן מומחה וסממניו אינם נמחקין לעולם, זימן אותו לצבוע את הטבלא בצבעים משובחים ונאים. ולא עמד עמו על המקח, כדי שיעשה את מלאכתו נאה ולא יקמץ בצבעים. נטל יצחק את מכחוליו וקישט את הטבלא בסממניו. את שמו של הנדיב צבע בזהב ואת דברי החרם באדום ואת העניים בשחור, ושאר כל התיבות, תיבה תיבה וצבעה, עד שששה הטבלה בגווניה. וכטוב לבו בצביעה הוא מקנח את המכחולים על עורו של כלב חוצות וכותב עליו 'כלב משוגע'. הכלב רץ בחוצות ירושלים ובמאה שערים אחזה בהלה. התושבים נסים מפני הכלב המשוגע ומסתגרים בביתם. החנויות נשארו פתוחות והחנוונים נסו על נפשם והיללה הולכת מסוף מאה שערים ועד סופה. ואז הכלב המשוגע חוזר לשכונת הבוכרים שכולה סלעים

ועליהם: "יושבים זוגות זוגות של בחורים ובתולות, כדרך שיושבים שם בלילי קיץ ואמרו זה לזה דברים שאפילו אדם הראשון לא אמרם לחוה בגן עדן... שמעו הנאהבים והנעימים, ושבועתם שאפילו המוות לא יפריד ביניהם נשתכחה. אצבעות של בחור שהיו קלועות באצבעותיה של בחורה נשתמטו, ואף הם נשתמטו וברחו, שכבר נשמעה שמועה שכלב שוטה מהלך בעיר (תמול שלשום עמ' 274).

הֶקְדֵּש יוצא דופן נמצא בבניין פינתי ובו 21 חדרים ובית כנסת. לאורך החזית החיצונית מצד רחוב אדוניהו הכהן ורחוב פישל, קבועים 18 חלונות ובתחתית מסגרת האבן שלהם בקומה העליונה כתובת הקדשה: אני עבד ה' יתברך שמו/ הקדשתי כל הבתים/ וזה הבית הישיבה שלי/ אני עבד ה' יתברך שמו/ הקדשתי כל הבתים/ וזה הבית הישיבה שלי/חאג'י יחזקאל בן יעקב הלוי היו/ התנהגות (השימוש) אלו ההקדשות שעשיתי/ נתתי לאבי ולבני ביתי /שיתנהגו כפי הצורך העת והזמן./ רק לא ימכר ולא יגאל ולא יתמשכן לעולם./ רק יקרא על שמי בנין יחזקאל/ עד יבוא גואל צדק בבוא הזמן.(קרויאנקר, עמ' 256).

בנות בוכרה בעיני עגנון: "חטיבות של ברכה"

בספרו 'שירה' מונה ש"י עגנון את מידת יופיין של בנות ישראל מעדות שונות. ילדות תימן דומות היו לילדות וכבר היו אימהות. אתמול יונקות שדיים והיום חולצות שד. נערות מארצה של אסתר המלכה, הלא היא פרס, עיניהן מתוקות כצימוקים שמעמידים מהם יין לארבע כוסות ושערן רך כשער של ציפור רננות. מרוב שמלות שעליהן לא נראו איבריהן ואיך נראו בנות בוכרה בעיני עגנון?: "פניהן מלאות היו ובגדיהן שלל צבעים רקמה, שהיו מפָארים את רחובות הבוכרים. עגולות עגולות היו, כחטיבות של ברכה היו. מטיילים היינו ברחובות השכונה ועינינו נשואות היו לבתים הסגורים לדלתות הנעולות, עכשיו יֵצאו

הבנות היפות, עכשיו יָראו עצמן בחוץ ואנו נראה אותן. וכשיצאו לא עלתה על לבנו שאפשר לבחורים שכמותנו להתקרב אצלן. גדול היה כוחה של צניעות שבאותו הדור, שאפילו בחורים שמילאו כרסם בסיפורי אהבים וכתבו סיפורי אהבים לא נשא לבם אותם להתקרב אצל נערה שלא הוכיח אותה אלוקים לו לאשה" (שירה, עמ' 87).

רק התימנים יצאו טוב מקולמוסו של הזז

חיים הזז ב'היושבת בגנים' הכליל את בני ובנות כל עדה כאילו כולם נולדו בתבנית אחת. הוא מהלל ומשבח את יהודי תימן וממעיט בערכן של עדות אחרות. יהודי תימן: "ניכרים יפה [התימנים] ומסוימים נאה ולעולם אי אתה מחליף אותם באחת ממשפחות ישראל. הללו זריזים הם וחריפים, ממולחים ומפולפלים" וכמובן קטנים וצנומים ברוח אותם ימים. האשכנזים בעלי מחלוקת ובעלי מהומה וכל הארץ בידם והכול בידם...הכורדים בעיניו הם הדיוטות שבישראל ורוחב קומתם כמכתשת של אבן, הפרסים מתונים וזהירים, האורפלים רתחנים ובעלי קטטה, המוגרבים בעלי לחשים ובעלי כשפים והגברים הבוכרים בעלי בשר ובעלי מיסב רחב (ישבנים), ואיבריהם מתעצלים להם, ואין להם בעולמם אלא מצוות קלות ובשר שמן ותענוגות בני אדם". חוץ מן התימנים כל יהודי ירושלים לא יוצאים טוב מקולמוסו של הזז (היושבת בגנים, עמ' 5)

.מולא עובדיה מתאהב בלונה ביצירתו של יהודה בורלא

עלילה סיפורית ראשונה על רקע שכונת הבוכרים מביא יהודה בורלא בנובלה 'לונה', מביכורי יצירתו, שנחשבת לפנינה ביצירתו. זהו סיפורו של מולא עובדיה עטליוף, בוכרי עשיר ובעל חצר בשכונת הבוכרים בירושלים, גבר כבד-בשר בן ארבעים

המבקש לשאת את הנערה לונה, נכדתה היתומה של בוליסה בלנקה. בורלא הצעיר מתגלה ב'לונה' כיוצר נועז לתקופתו בתיאור הארוטי שלו: "יום יום בצאתו מבית-התפילה נכנס הוא אל הגן. אוכל פת שחרית ושותה במנוחה ובהסבה על הדרגש, וכשהחום מתגבר הוא בא ויושב שעות ארוכות אצל המעון הקטן, ששם לונה מתהלכת. כלפי הבריות יושב הוא כמשגיח בעבודת הגן שתיעשה כראוי, וכלפי עצמו, - מסתכל הוא בלונה, בקומה ובשבתה, בעבודתה ובכל הליכותיה. והרבה יש לו להסתכל ולראות בלונה:

"הנה היא יושבת בקרבתו, בד' אמותיו כמעט, כפופת גב על קבוצת כלים שהיא שוטפת וממרקת במים, וזרועותיה החשופות, שצבע עורן לבן-ורדי, מתמלאות ונמתחות מתוכן עד המרפק... והנה בשעה אחרת, פורסת לונה כלי כבסים אחדים על החבל הגבוה, כשהיא לבושה בחולצה האדומה והדקה...[שקופה] והוא משרה את מבטיו על חזה זה המתרומם ויורד בשעת מלאכה – כאילו מצפה הוא לנס, לרוח שאינה מצויה, שתבוא ותרים פעם חולצה דקה זו עוד במשהו. וכששוטפת לונה את הרצפה בכפיפת גוף, יקרה שיבהיק וייגלה לרגע מתחת שמלתה פס לבן-ורדי מירכה – וזרם דם חם עובר אז בגופו של מולא עובדיה, לבו רוטט רגעים אחדים מדפיקות קלות ונוחות המביאות אחריהן מורך ועייפות בכל אבריו... ויש שמתוך עבודה נופלות שתי צמותיה על חזה – הצמות הצהובות הללו הקלועות תמיד באופן רשלני, ודומות אז לשרשרות זהב עבות הנתונות במסגרת על פתח לבה – אז, רואה את עצמו מולא עובדיה כעני עומד פתח זה, ולבו וכל קרביו דוחים ודוחפים אותו ממקומו לקום ולשלוח יד... "

ברגע הקריטי יודע בורלא להפעיל את הבלמים המוסריים וגיבוריו אינם מממשים את יצריהם. העלילה מתרחשת בשכונת הבוכרים של ראשית המאה ה-20.

דן בניה-סרי: מנשה יששכרוף משיא את בתו לשמואל מורדוף

דן בניה-סרי (יליד 1935), שנולד ב'בית ישראל', הסמוכה לשכונת הבוכרים, מביא ביצירתו דמויות ועלילות משכונת הבוכרים. בנובלה 'חתונה בוכרית' האישה הבוכרית מתוארת בכיעורה, שלא כעגנון שהתרשם מיופיין של הבנות הבוכריות. מנשה יששכרוף מבקש להשיא את בתו זילפה לשמואל מורדוף. וכך הוא כותב: "אין לך הלוויה כהלוויה בירושלים, כפי שאין לך חופה כחופה בירושלים. אלא שלא באלה בא הכתוב לספר, אלא בשמואל מורדוף, בחור בוכרי ממוצע קומה, ואף פושר למראה, שזה כשנתיים מתאווה דודו, מנשה יששכרוף, להשיאו לבתו, זלפה. אמנם אותה בתולה לא נודעה בפנים נאות, ואף גופה לא יצא לתלפיות. מין לביבה עיסתית שנאפתה למעלה מן המידה, שאלמלא עינה הימנית, לא היית יודע שגם השמאלית פוזלת. אלא שכל אותן זוטות מפוקפקות שנשתבחה בהן אותה ריבה נתבטלו בעיני הבריות כלא היו שעה שנודע בשערים שאביה, בעל חנות כלי הנחושת שבשכונת הבוכרים, מתעתד להוריש את מחצית חנותו למי שעתיד להיות חתנו. אך שמחה וקוץ בה. אותו חתן, שמואל מורדוף, ככל שנתקנאו בו הבחורים בשכונה, מיאן להיכנס לעסקי דודו. 'יש לה גם אוזניים גדולות,' אמר. אולם לא איש כמנשה יששכרוף יניח את בתו לבכות בהרים על בתוליה... החל לוחש בסתר על אוזן גיסו שבתו כבר קצה בבתוליה ומתאווה לאבדם במיטתו של בחור כשר והגון. אמנם לא נקב עדיין בשמו של בעל המיטה, אך מארשת פניו התקיפה של גיסו ידע מורדוף שהפור האכזרי נפל על בנו. שבועות אחדים התהלך אבל וחפוי ראש ולא ידע מה יגיד לבנו. שהרי גם בנו, כשאר הבחורים בשכונה, ידע שאין מכוערת ממנה בתבל כולה. ולא זה בלבד, לאחרונה אף החלה שמועה מבעיתה עוברת בקרב תושבי המקום, שאותה ספק בתולה, בנוסף לשאר המעלות שנשתבחה בהן שלא מן התורה, אף החלה נוחרת בשנתה. אמנם לא בשופרות עדיין,

ואף-על-פי-כן, איש בשכונה לא השתאה מפני מה הזעיק אביה אותם ימים את הבנאים לחזק בחדר בתו את התקרה. משכך, שוב לא תמהו הבריות גם מפני מה החלו הבחורים מסתגרים בבתיהם בלילות, ואף אלה ששמו נפשם בכפם לא עשו כן אלא בלוויית השוטרים בלבד."

מה פלא שהחתן המיועד ברח על נפשו מאימת השידוך לגלות מבישה, בבית הכנסת החרדי של פליטי קרקוב. סופו של דבר, שמואל מורדוף נכנע ונושא את בת דודו הכעורה שאינו אוהב. כל דמויות הגברים העומדות במרכז 'חתונה בוכרית' ובנובלות אחרות הן דמויות מובסות.

בן-ציון יהושע – שכונת הבוכרים כמחוז ילדות

עלילות הרומנים של בן-ציון יהושע 'פורצי גדר' ו'שתיקת התרנגול' וקובצי הסיפורים שלו: 'עיר באופק', 'תה אנגלי בירושלים' ומילואים בשדות האורז' מתרחשים בעיקר בשכונת הבוכרים, שבה נולד המחבר. 'פורצי גדר' הוא סיפורו של היהודי העשיר מולא אליהו דניאל העולה מאפגניסטן ערב מחמת העולם הראשונה יחד עם בנו הנחשב לנגוע שדים. בירושלים מאמצת אותו אניטה פון זלצבורג, מוסיקאית המשמשת לו כמורה, כאם וכבת זוג. 'שתיקת התרנגול' הוא סיפורה של משפחה ספרדית המתגוררת בשכונת הבוכרים. המשפחה והבית הם מיקרוקוסמוס של ירושלים על מאבקיה והתפלגויותיה בשנות הארבעים של המאה ה-20. הסיפור 'המשיח הרביעי', בקובץ 'עיר באופק', הוא סיפורו של נער בעל חזיונות משיחיים. בסיפור מובא תיאור של ערב שבת בשכונת הבוכרים: "בחלל עמדו ריחות השבת למיניהם – מטבח מטבח וריחותיו, מטבח מטבח ומעדניו. מטבחי התימנים הפיצו את ריחותיהם המגרים והעזים של הזחוג והחילבה. מטבחי הבוכרים הפיצו את ריחותיו הנעימים של האושפילאו – אורז שמנוני, רבוד צמוקים בשר וגזר, מטבחי האשכנזים השיטו לחלל את ריחות הגפילטע פיש והצ'ולנט. במטבחים אחרים

קיפצו על מחבתות זירעונים וקליות למיניהם הקרויים בפי העם 'פפיטס' ומנעימים את השבת בקול פיצוח קצוב, המותיר אחריו מרבד של קליפות ופה צורב מחמת המליחות. ילדים נתקהלו בחצרות חבורות-חבורות וסביבם זוגות נעליים, כמניין בני הבית, שאותן צחצחו ומירקו לכבוד שבת. צליל מתוק של מכתשי נחושת צלצל והדהד בדנדונים וריחות התבלינים המתנפצים מלאו את חלל האוויר. הריחות נתמזגו בקולות והרטיטו את אוזניו ואת נחיריו גם יחד:

"מעבר לרחוב הופיע כמדי ערב שבת מולא מאיר שמש, כרוז השכונה, לבוש קַפטַן משי לבן ונעליו מבהיקות בשחורן. תקע מולא מאיר בחצוצרת נחושת ממורקת, שהבליטה את זקן התיש שלו, תקע והכריז 'שבת! שבת! שבת!' – לשמע קריאותיו נסגרו החנויות על מנעול ובריח ואינך יודע אם מפחד השבת או מפחד זקנקנו החצוף התקוע בשולי סנטרו... הרהר הנער: עמך ישראל על עדותיו ושבטיו גרים בסמיכות זה לזה ואף על פי כן הם בבחינת עם לבדד ישכון. אין הם באים בברית הנישואין זה עם זה ואינם אוכלים זה משחיטתו של זה, אין הם מתפללים בנוסחים שווים ואף ביום מותם אין הם חפצים להיקבר זה בצדו של זה. כחיים וכמתים איש על דגלו ועל

שבטו. ואולם ריחות השבת הנודפים ממטבחי עמך ישראל נישאים ועולים למרומים, מתמזגים זה בזה, מסירים מחיצות, מתלכדים ומוליכים את עם ישראל כגוי אחד לקראת שבת מלכתא... אבות ובנים צעדו בגאון לבית הכנסת ובידיהם ענפי בשמים, שהדיפו בושמם למרחוק. ירושלים של מטה לבשה נשמה יתירה, הכניפה, ונישאה מעלה מעלה" (בן-ציון יהושע, 'עיר באופק', ירושלים תשל"ב, עמ' 68)

ילדות בשכונת הבוכרים

פסח בירושלים של ילדותנו

מלטש כלי הנחושת והחורנים של ערב פסח.

לא היה בית בשכונת הבוכרים, בעיקר בקרב הבוכרים, הפרסים והאפגנים, שלא היו לו 'מהג'ומה' – מגשי נחושת, שעליהם ביררו את גרגרי האורז לקראת חג הפסח והסירו מהם גרגרי שעורה, חיטה ורסיסי אבנים. הבדיקה החוזרת ונשנית החלה מיד אחרי ט"ו בשבט. כל כלי הנחושת וכלי הכסף עברו ליטוש והברקה לכבוד חג הפסח. בדרך כלל הבריקו את הכלים באבקת 'רַם', או בלימון וחול-ים שמכר רוכל ערבי רכוב על חמור שסלסל בקולי קולות: "אָ רֶ נָ ה! אָ רֶ נָ ה!" בעלי מאה הלכו למלטש הנחושת החרדי האשכנזי שמצא את עיקר פרנסתו ערב פסח. חנותו הייתה סמוכה לבית המרקחת של

ד"ר שמריהו. הוא הבריק חנוכיות כסף, פמוטים לשבת ושאר כלי נחושת שהיו בשימוש יומיומי.

במקביל פעלו החוֹרָנים, הלבושים שַׂרווַל שחור. הם הגיעו לחצרנו עם פנים מפוחמות בין פורים לפסח. היה זה הסימן הראשון להתקרבות חג הפסח. החורנים היו סוג של צוענים, מומחים לפרזול של כלים (צבתות ופטישים פרימיטיביים) ובעיקר מומחים לצפות בבדיל את כלי הנחושת. הם גם עסקו בסבלות. הם התרוצצו עם אוכף על גבם ומעליו סל קש גדול. כשרצו לומר בירושלים שמישהו מלוכלך ומוזנח קראו לו 'יא חורני'. נראה שמוצאם היה כנראה מן החורן והם נדדו ממקום למקום כצוענים. בירושלים בשייח' ג'רח הייתה מושבה של צוענים. מזמן לזמן הגיעו הצוענים האלה והרקידו קוף קטוע רגל. הם שרו: "אֶראוֹס אֶרְאוֹס יַא מַיימוּן, אֶראוֹס אֶרְאוֹס יא סעדאן"- הו, קוף רקוד רקוד", ולצדו דב סורי כבול בשלשלאות שרקד בכבדות, היה גם תיש שטיפס על עמוד עץ ותרנגול צבעוני ובעל כרבולת שקרא 'קוקוריקו' לפי הזמנת המאלף. אנחנו הילדים בלענו במבטינו את הקרקס הנודד הזה ושילמנו בחפץ לב חצי גרוש לכל מופע.

עם שק מלא כלים ופנים מפויחות וידיים שחורות משחור עברו החורנים בשכונה וקראו בקולי קולות: 'אִימְבַּאיֵיד נְחַס, טַנַג', פַּיְלָה" (מלבינים כלי נחושת, כלים וגיגיות). האימהות וילדיהן בעקבותיהן אצו רצו למסור להם את הכלים שעליהם עבדו החורנים במסירות בטבור החצר. הם חפרו גומה, מילאו אותה בפחמים והבעירו אש, שאותה הלהיטו במפוח עשוי נאד מעור תיש. הם ישבו ישיבה מזרחית כשסביבם כל ילדי השכונה, למורת רוחם של ההורים שפחדו שהחורנים יכניסו איזה ילד לתוך שק גדול או לתוך השַׂרווַל ויסתלקו אתו לנצח. הפחד היה פחד של ממש, כי סופרו סיפורים מסמרי שיער מבלי שהַמְסַפְּרִים יכלו להצביע על מקרה אחד שבו נעלם ילד יהודי ערב פסח ונגנב על-ידי החורנים. הם חיממו את כלי הנחושת

עד שציפוי הבדיל הישן נמס וציפו את הכלי בבדיל חדש, מבהיק ויפה להפליא. באוויר עמד ריח כבד של בדיל שצרב את כלי הנשימה. לימים, כשכלי הנחושת הישנים היו אביזר קישוט, גירדנו את ציפוי הבדיל והותרנו את הכלי ערום עם נחושת מבהיקה.

סיידים של ערב פסח

האימהות שלנו עסקו בסיוד כל יום שישי. בצד עציצי הגרניום והמיורנה והריחן והאספנג' – רודה שהיה מגן נגד עין רעה והנענע וזנבות הבצל הירוק – אימא נטלה לפי מסורת ים תיכונית באיי יוון מברשת ופח של סיד שהיה שמור עמה וסיידה מדי יום שישי את הקירות ואת עציצי הפח בצבע כחול בהיר, שהוא סגולה בדוקה נגד עין רעה וגם קבעה את תחום הממלכה שלה.

הסיידים הירושלמים שהאופניים הגדולים שלהם שימשו אותם לא לרכיבה חלילה, כי לרכוב לא ידעו, אלא לנשיאת הסולם ופחי הסיד. כל השנה הם היו מובטלים ולכן כל מי שפנה אליהם וביקש לסייד את הבית לכבוד חג הפסח הם נענו ברצון. בחדר הריק הם טיפסו למרומי הסולם ושרו שירי סיידים ומכל בעלי המלאכה לא היו זמרים טובים שנתנו קולם בשיר כמו הסיידים הירושלמים. הם סיידו חצי קיר או רבע תקרה והודיעו לבעלת הבית שכל חפציה ורהיטיה פזורים בחצר וצפויים לגשם. אומר הסייד: "גברת סולטנה, הבית שלך מקרה קשה ויש לו פרצוף איכה, אני הולך לקנות בשוק שתי אוקיות חלב, חלמוני ביצה ומיץ לימון, כדי להוסיף אותם לסיד כדי שהצבע יחזיק אחרי שפכטל. ואני כבר חוזר. את יכולה למזוג קפה טורקי עם שני סוכר". גברת סולטנה נתנה קרדיט לסייד שיצא ולא חזר אלא כעבור יומיים ובזמן הזה הערים על עוד חמש סולטנות עם סיפור שתי אוקיות החלב, חלמוני ביצים ומיץ לימון וכוס הקפה המר שהוא לא שתה מעולם כי אהב תה דווקא.

מי זוכר את השבלונות שסידרו לנו ים של ציורי פרחים במרומי התקרה ואם לא די בגועל נפש הזה עוד הוסיפו עם גלגלת גומי פרחי גן עדן על כל הקירות. לפחות כך לא ראו את הסדקים בקירות. מה שמפליא שעם כניסת החג כל החדרים היו מסוידים, שטופים ונקיים ומוכנים לחג. רק הלב של בעל הבית היה שבור לגמרי מרוב דאגה.

הגעלה או עגלה?

'עשיתם כבר 'עגלה'? למה בערב פסח צריך לעשות עגלה? אני שואל בפעם המאה את ה'קלוץ קאשעס' שלי.

"זאת חובה" משיבה אימא.

"גם אני רוצה", אני משיב.

הלכתי עם אימא לעשות 'עגלה'. לא הבנתי למה היא לוקחת אתה סירים ומחבתות כשבעצם מדובר בעשיית 'עגלה'. הגענו למרכז השכונה. חבית ענקית הוצבה מתחת למדורה גדולה והמים שבה רתחו בטמפרטורה של 100 מעלות לפחות. המוני מבוגרים וילדים וכלים בידיהם. תמורת כמה פרוטות קיבל אברך ממאה שערים מאימא את הכלים הכניס אותם לסל רשת והוריד את הסל המלא אל המים הרותחים ולאחר ששלק אותם שלף את הסירים והגיש אותם לאימא.

"עכשיו הם כשרים", אמר האברך והושיט ידו לקבל את שכרו.

'זאת ה'עגלה' "אומרת אימא והאברך מתקן אותה ואומר:

"גברת, לא אומרים 'עגלה' אומרים 'הגעלה', שפירושה טבילת כלים ברותחים כדי להכשירם לפסח", אומר האברך.

"באמת גועל נפש", אני אומר לאימא, "ואני חיכיתי בקוצר רוח שנעשה עגלה שבה אוכל להתדרדר בירידות".

"אתה באמת אהבל", אומרת לי אימא בחיבה, 'אבל חמוד כמו שאומרים ילד טוב ירושלים".

פרימוס יד לחיסול פשפשים

הבתים הישנים בשכונת הבוכרים היפה לא נבנו מבטון מזוין ולא טויחו במלט אלא היו פסדה יפהפייה של אבני גזית ומאחוריה בעובי של מטר – קיר בנוי מתערובת של עפר תבן וסיד. התקרה נבנתה מפלפונים ועליהם בוץ שסויד. לא היה בשכונת הבוכרים מומחה לתיקון תקרות שנפלו עלינו בזמן השינה בקיץ היבש כמו מוסטפה שהגיע מבית חנינא. אני זוכר עדיין את הפלח גבה הקומה עם הגלבייה ופה נטול שיניים העומד בראש הסולם ושר: "אין אמונה בגוי אפילו בקבר ארבעים שנה". ערבי שמתענג על שיריהם של שונאי ערבים. בקיץ הבא שוב התייבשה תקרת הבוץ ונשרה לנו על המיטות וגם על הראש ופרנסו כרגיל את מוסטפה מבית חנינא.

הקירות העבים והתחוחים (כזכור, בעובי של מטר) היו מקום מרבצם של פשפשים ושאר חרקים שמצאו מקלט בקירות העבים. בבוקר יכולת לזהות את כל בעלי הפשפשים לפי העקיצות על הפנים. מסתבר שמיטות הברזל דאז ובעיקר בפינות שלהם התכנסו מושבות ענקיות של פשפשים מוצצי דם, שהתמקמו בחריצים מבלי שיד אדם תגיע אליהם. בלילות הם יצאו לטרף ומצצו את דמם של הישנים ותושבי השכונה תרמו דם מבלי שידעו על כך. כל בוקר הילדים יצאו חבולים מן המציצות הללו.

בהיעדר חומרי ניקוי כמו בימינו. אז היו סבון מנורה תוצרת בית חרושת שמן או בקבוקים מאולתרים של אקונומיקה חריפה. כל אלה לא עשו רושם על הפשפשים שהמשיכו למצוץ ולטייל על הקירות ובתוך הקירות.

המושיע האמתי בשכונה היה משה הפחח, שהיה לו פרימוס יד בעל להבה של להביור ששרף כל מה שעמד בדרכו, אפילו פשפשים מוצצי דם. תמורת סכום לא משמעותי הוא שלח את

הלהבה אל פינות מיטות הברזל ועד מהרה עלה ריח סירחון של פשפשים ומי שלא הריח פשפש חרוך לא הריח גועל מימיו.

אמי שאת רוב חייה בלתה בניקיון הבית וקרצפה אותו מבוקר ועד ערב, כל הימים התלוננה על השכנים המלוכלכים שלא פותחים חלון לאוורור, פחדה פחד מוות שהפשפשים שלהם ייצאו לטיול של מנחה ויגיעו בהמוניהם אל ביתנו. בעיקר היא חששה מניקיון האביב של השכנים המוציאים את המיטות והמזרנים לאוויר החופשי. היא תחמה את הכניסה לביתנו בקו של ליזול מחניק שעליו שפכה גם אקונומיקה. כל פשפש שהעז להתקרב, שילם בחייו ונשמתו נחה מנוחת עולם בארץ הפשפשים המתים. לאחר שהבית נוקה וסויד שתלו בבית כמה פיסות חמץ כדי שהברכה על בדיקת חמץ לא תהיה לשווא. חיפשנו לאור הנר וכשהאבדה כולה נמצאה ולא משהו זולתו היה ברור שהבית הוכשר סופית.

או אז הורידו מהבוידם את כלי הפורצלן תוצרת סין ויפן, כלי כסף וגביעים ומפות רקומות. כולם יפים להפליא, וכמובן את הסירים והמחבתות שבהם השתמשנו רק מפסח לפסח. רק אז הבנו מה פירוש הביטוי "ריח של ניקיון".

הא לחמא עניא – לחם עוני מהו?

העוני בירושלים היה כה גדול בהשוואה לימינו. הפלחים והפלחיות מכפרי הסביבה באו בהמוניהם וחיפשו לחם חמץ. את כל הלחם היבש והעבש נתנו לפלחים שאכלו אותם בתיאבון רב ואת העודף לקחו להזנת ילדיהם ובעלי החיים במשק הקטן שלהם. הלקח שלנו היה: שלא רק בעושר יש הבדלים בין עשיר לעשיר יותר אלא גם בעוני יש עניים ויש גם 'לחמא עניא'.

מצה שמורה וחרוסת

היום בעידן של התעשייה מייצרים מצות בכל מיני טעמים, עם ביצים ובלי, ומאפי פסח בכמויות שלא אוכלים כל השנה. שפע הבצקים הוא כה גדל עד שאנו מתגעגעים לפיסת מצה פשוטה

ובלי חכמות. עוגות של כל השנה לובשות הכשר של 'כשר לפסח בהשגחת בד"צ' ואתה שואל איפה חוויית הפסח של פעם, שלכל היותר מרחנו שוקולד למריחה על זנב מצה וקראנו לזה עוגה של פסח.

ההכנות הגיעו לשיאם לקראת 'מצה שמורה' ושימוש ב'מים שלנו' שנשאבו ממעיין ליפתא. לא הבנתי בילדותי מה פירוש 'מים שלנו'. מאיפה יש מים שלנו ומים שלהם והרי כולנו שואבים מים כל השנה מן הבור או מן הברז השכונתי האחד והיחיד שממנו קנינו מים פעם בשבוע ומילאנו את הפחים. איש לא הסביר לנו. עד שלימים בגרנו ולמדנו שמדובר במי מעיין שנשאבו יממה קודם והם לנו בבית לילה שלם כנראה כדי שכל המוצקים ישקעו בתחתית המיכל.

ומהי 'מצה שמורה'? מי שומר עליה - הגפירים, הנוטרים עם הקולפאקים?. עלינו בקושי הם שומרים. אני אוזר אומץ ושואל את המלמד ב'כותאב' ולהפתעתי הוא אומר: "יפה שאלת בני" והוא מסביר כי חודשים ארוכים לפני פסח מבודדים את גרגרי החיטה שיהיו נקיים ורחוקים ממקורות מים. כל גרגר זר או שבור סולק. החיטה נבדקת שלוש פעמים. מכשירים טחנת קמח מיוחדת לפסח. שם טחנו סמוך לפורים את החיטה ומן הקמח הפיקו מצה שמורה בטאבון".

אני בולע במבטיי את אופי המצה שמורה. שלושה גברים לבושים לבנים, שרים מפיוטי ה'הלל'. אחד לש, השני מרדד את הבצק והשלישי אופה. אין זריזין בין בעלי מלאכה כמו אופי המצה השמורה ערב פסח. בזריזות רבה, תוך רגעים ספורים, לשו את הבצק, רדדו אותו והכניסו אותו לתנור חימר שנבנה במיוחד למצה השמורה של פסח. מה פלא שהמצה שמורה יקרה כל כך. את שרידי המצה השמורה שמרנו כל השנה כקמיע וכהגנה עלינו מפני עין רעה וכסגולה להצלחה בעבודה ובלימודים.

מצה שמורה וחרוסת תעשייתיות היו כבר בילדותנו. בארגז שהיה קשור לצווארנו הסתובבנו ערב פסח בשוק והכרזנו "מצה שמורה וחרוסת" ומכרנו לכל מי שלא יכול היה למצוא מצה שמורה אוטנטית וחרוסת אוטנטית. אנחנו לא נגענו בהם אלא הכנו במו ידינו.

התחביב שלי עד עצם היום הזה הוא הכנת חרוסת, שיהודי פרס ואפגניסטן קראו להם 'חאלק', זכר לבוץ שממנו בנו העבדים העבריים במצרים את בתי העיר גושן.

בחרנו אגוזי מלך, שקדים, פונדוק, צמוקים, רימונים, תפוחים ותמרים, כתשנו אותם במכתש נחושת מיוחד לפסח. מכל עבר נשמעו צלצולי מכתשי הנחושת. הוספנו יין ביתי וזנגוויל והל ובליל הסדר התענגנו על חרוסת טעימה שאותה אכלנו בהיחבא כל חג הפסח כשאנו כורכים מצה ומרור וחרוסת כמנהגו של הילל הזקן.

הלוקס בליל הסדר. 60 איש מסביב לשולחן אחד.

התאווה שלנו כיום לאור אינה יודעת גבולות. פלורסנט, הלוגן, נברשות ותאורה מסנוורת עיניים של מאות ואט.

מישהו חשב שאת התנ"ך ואת הפילוסופיה היוונית ואת המוסיקה הקלאסית ואת יצירות הספרות הקלאסיות כתבו הקדמונים לאור עששיות שמן ולימים לאור 'למפות' של נפט ומנורות 'לוקס'. החשמל בימינו הקטין את איכות היצירות והגדיל את התאווה לאור שחשפה את כל הפגמים והסדקים בבית ובמשפחה.

את ילדותנו בילינו בקריאת ספרים לאור עששית נפט, שהאור שלה היה מועט ומהר מאוד הזכוכית הייתה מפוחמת. אני שהייתי תולעת ספרים קראתי לתוך הלילה לאור העששית. אבי היה גוער בי: "יאללה תלך לישון, אתה גם מקלקל את העיניים והאור מפריע לנו לישון". איזה אור ואיזה בטיח'?.

רק בפסח נהנינו מכמות מופלגת של אור. אחי המומחה ללוקסים הדליק לנו את מנורת הלוקס שסיפקה לנו את אור שבעת הימים. כך ראינו לאור הלוקס את הקירות המסוידים ואת ציורי הפרחים שהסייד עשה לנו בשבלונות שלו. שולחן הסדר והמפה הלבנה שעליו ושפע המזון נראו בעינינו קסומים לאורו של הלוקס. הסיד והצבע הטריים וניקיון האביב כבשו את ליבנו לאור הלוקס. בינינו לבין עצמנו, הלוקס עם כל תפארתו לא היה יותר ממנורה 50 ואט בימינו. מי מאתנו היה מסתפק בימינו באור זעום כל כך? בעיניי היה זה האור הגדול ביותר והמרשים ביותר שהכרתי בימי חיי.

זהו אשר אמרנו – התיאבון הולך וגדל עם האכילה. אנחנו הולכים ומוסיפים אור וצמאים לעוד ועוד אור אבל בקושי קוראים ספר.

גרנו בחדר ענק בשכונת הבוכרים. אולם רחב ידיים עם תקרה גבוהה מאוד, פי שניים לפחות מהתקרות בימינו. סדר היה סדר. איש לא חשב על הליכה למלון. כ- 60 איש ואישה ושפע של ילדים הסבו מסביב לשולחן, שנוהל ביד רמה על ידי אבי המשפחה. איש לא קם מן השולחן לפני שסיימנו בשירת 'לשנה הבאה בירושלים הבנויה'. אז עוד קיימנו את הפסוק 'כל דיכפין ייתי ויכול', כל נצרך יסב עמנו ויאכל. חלק מן המסובים היו אורחים - אלמנות או אנשים עריריים שביום זה יכלו ליהנות מאוכל טוב ומשמחה של ממש.

מחזה 'יציאת מצרים' עם האפיקומן על כתפם של הבנים.

איש במשפחתנו אינו מחזאי ואינו במאי, אבל באופן הטבעי ביותר ביימנו והצגנו מחזה של יציאת מצרים. הגברים הצעירים והילדים יצאו מן החדר, קשרו לגבם במטפחת את האפיקומן, נטלו מקל סבא בידם. היו שהתחפשו למשה ואהרן. משה רבנו דפק על הדלת.

- "מי דופק בדלת?" , שאל אבי המשפחה.-

"אני משה רבנו ובני ישראל"-

"מאין באתם?", שאל אבי המשפחה.

- "מארץ מצרים, עבדים היינו לפרעה במצרים. ויוציאנו ה' אלוהינו משם ביד חזקה ובזרוע נטויה ואילו לא הוציא הקב"ה ממצרים היינו משועבדים לפרעה במצרים".

- "ולאן אתם הולכים?", שאל אבי המשפחה.

- "אל ארץ ישראל, ארץ זבת חלב ודבש".

"פתחו את השער ליוצאים מארץ מצרים ויסבו עמנו לסעודת ליל הסדר".

השער נפתח וחבורת היוצאים ממצרים שרה מתוך ההגדה: "עבדים היינו לפרעה במצרים".

פעמים רבות ראיתי ולקחתי חלק במחזה הקטן הזה ותמיד התפעלתי מחדש, כאילו אנו יצאנו ממצרים.

'דיינו' עם זנבות בצל

הפיוט שבאמת אהבנו היה הפיוט 'דיינו'. כל אחד מבני הבית חטף מן השולחן זנב בצל שאימא הכינה בכמויות גדולות מבעוד מועד. כל אחד מן המסובים הצליף בזנב הבצל באחד המסובים לפי בחירתו, ממש כמו שהשוטרים המצריים הצליפו בעבדים במצרים: "אילו הוציאנו ממצרים – ולא עשה בהם שפטים" (וכולם יחד צועקים: דיינו) ובכל פעם שאמרו 'דיינו' הצליפו זה על זה.

כולם יצאו חבולים וזאת הייתה השעה להתחשבנות משפחתית. בסופו של יום, כפי שאומרים היום, נשארנו ללא בצלים, חבולים אך מאושרים בציפייה ל'דיינו' של השנה הבאה.

עשר המכות כסגולה לפגוע בשכנים רעים

ממש כמו בטקס מאגי, לחש אבי המשפחה את עשר המכות. מכה מכה – דם, צפרדע, כינים וכו' ובכל מכה שהזכיר יצק טיפת יין לכלי שאין צורך בו. במכה העשירית כבר היו בכלי הזה טיפות יין שסימלו את עשר המכות והן היו מסוכנות לכל מי שנגע בהן. או אז הרשעות שלנו חגגה. אם היה שכן בחצר שהיה אלים וגרם לצרות היו בחשאי שופכים את טיפות היין האלה בפתח ביתו, כסגולה שהברנש יסתלק לנו מהעיניים ולא משנה איך.

מי שמע על מימונה?

על המימונה שמענו רק בשנות החמישים כשיהודי מרוקו עלו בהמוניהם ארצה. בצאת הפסח יהודי מרוקו פותחים את דלתות ביתם ולבם ומזמינים אורחים בברכת 'תרבחו ותסעדו', שמשמעו תרוויחו ותצליחו. המימונה מלווה בשירים, בתלבושות צבעוניות ובעיקר ב'מופלטה' נוטפת דבש ומאפים אחרים וריבות מכל סוג ומין.

בירושלים של ילדותנו יצאנו במוצאי שביעי של פסח לשדות החיטה שמאחורי רחוב שמואל הנביא, גן החיות של ד"ר שולוב ומגרשי הכדורגל של הפועל ושל הצבא הבריטי. קטפנו שיבולים משדות הדגן. הפלחים הנזעמים רדפו אחרינו עם מקלות בקריאות 'אטלעו מן זריעא' (צאו משדות המזרע). חרף הצעקות קטפנו צרורות של שיבולים והבאנו אותן הביתה כסימן של ברכה. חבטנו בשיבולים זה את זה וברכנו: "תזכו לשנים רבות נעימות וטובות". אימא הכניסה את תכשיטי הזהב שלה לקערה של מים שהוצבה מול הראי הגדול, כדי שהזהב ישתקף ויכפיל את עצמו.

למחרת, כ"ב בניסן, חגגנו את ה'אסרו חג' לפי הפסוק: " אִסְרוּ חַג בַּעֲבֹתִים עַד קַרְנוֹת הַמִּזְבֵּחַ" (תהלים קי"ח, כ"ז). היה זה חג האביב במלוא מובן המילה. יצאנו לפיקניק בשדות שיח' ג'ראח, ליד מערת קברו של שמעון הצדיק. לא הייתה אז בנייה במקום

אלא מטעי זיתים ושדות תבואה ובין השאר גידלו חומוס. הערבים צלו על האש צרורות של עלי חומוס ירוק בתוך תרמיליו וקראו בקולי קולות 'חַמְלֶה מַלַאנֶה'. מעדן של ממש. לאחר שהדלקנו נר לנשמת שמעון הצדיק, התמקמנו בצל עצי הזית. פלחים בעלי יוזמה התקינו קרוסלה פרימיטיבית מארגזי פרי הדר גדולים, 'קרוסלה לעניים'. 'שמחנו עד השמיים', שילמנו חצי גרוש והיינו בטוחים שאנחנו נוסקים השמימה. מכל פינה עלה עשן וריחות של צלי בשר על האש. הדרבוקות רעמו ועם ישראל פצח בשירה ושמחים וטובי לב חזרנו הביתה, מי לעמל כפיים מי ליום לימודים מיגע.

ד"ר שמריהו לוין – הרוקח שידע לרקוח תרופות

הבניין שבו שכן בית המרקחת של האַפּוֹטֵקָאִי ד"ר שמריהו לוין (רחוב יואל 13-15-פינת רחוב עזרא 1) נמחק מעל פני האדמה ובמקומו הוקם מרכז תורני מפואר של ש"ס, בניצוחו של המחזיר בתשובה הרב ראובן אלבז. מעל הכניסה התנוסס השלט 'בית מרקחת רחובות'. עלינו בדחילו ורחימו במדרגות האבן המצוחצחות וכבר בכניסה הרחנו ריח עז של תרופות. סביב סביב, מוגנים בארונות זכוכית, היו טורים אין סופיים של צנצנות חרסינה לבנות שעליהן נרשם שם התרופה בלטינית. מסביב על כיסאות עור ישבו הפציינטים בסבלנות אין קץ עד שהתרופה תהיה מוכנה. ד"ר שמריהו היה שייך לדור הרוקחים שרקחו תרופות ולא מכרו אריזות. איש לא העז להמרות את פיו. הוא היה מומחה הרבה יותר מסתם רופא משפחה והמלצותיו הרפואיות כנראה הותירו אותנו בחיים. הוא נטל קורטוב של סם מרפא מצנצנת מתאימה, הוסיף אבקה מצנצנת שנייה ושלישית ורקח תרופה, לפי רצפט שקיבל. על הדלפק עמדו מוגנים מאחורי תיבת זכוכית מאזני שקילה רגישים במיוחד, שבהם שוקלים אבני חן יקרות, ולצדם מכתש ועלי עשויים חרסינה לבנה, שבהם כתש את התרופות. ד"ר שמריהו, יהודי שמנמן ונמוך קומה עם זוג עיניים כחולות גדולות כשתי

גולות ורעמה מתפרצת לצדדים בסגנון בן-גוריון ומותירה במרכז הראש הגדול קרחת מרשימה שכולה כבוד. כך הצטייר בעינינו רוקח מדופלם. היה לו חיוך מסביר פנים ונוסך ביטחון, גם נערות ביישניות יכלו להיכנס לקנות קרמים ומשחות. מאחוריו הייתה מגירה עם ציור גולגולת ועליה X ונכתב באותיות גדולות POISON – רעל. כתובת מפחידה שנסכה בנו חרדה וחשש. אחד אחד ובשקט מופתי עלינו על המאזניים הלבנים והגבוהים – רגלינו דורכות על המשטח ועינינו נשואות למשקולות בגובה העיניים של הקילו-גרם ושל הגרם, הסטנו את המשקולות על הִשְׁנָתוֹת המתאימות ונשקלנו. המשקל המרבי המותר בשקילה – 180 ק"ג. היינו כנראה צנומים מאוד ומעולם לא יצא פתק שעליו כתוב: 'נא לעלות אחד אחד'. בכל ביקור גם בדקנו אם גבהנו בכמה סנטימטרים.

כבר אז היו צעירים שצרכו אמצעי מניעה ['פּרֶזֶרבָּטִיב' בלשון אותם ימים]. הם עמדו כעניים בפתח והתביישו לבקש את משאלתם. ד"ר שמריהו קלט כהרף עין עם מי יש לו עסק, הביט בהם בעיניים שובבות, חייך את חיוכו, השתמש בקוד הידוע, ואמר: "בחורצ'יק ארזתי לך שקית של מלח אנגלי. שיהיה לך לבריאות!"

המכולת של גנסין

הריחות הבוקעים מהמכולת הם סימן היכר למוצאו האתני של הבעלים ושל ציבור לקוחותיו. לגנסין, בעל ברט לראשו ושן זהב בפיו, מגולח למשעי, הייתה מכולת עמוסה לעייפה במצרכים שנדרשו על-ידי אשכנזים חרדים וחילוניים ולצדם יָקִים יוצאי גרמניה. ריחות של דג מלוח – ה'הֶרינג' בחביות עץ, דגים כבושים עם עלי דפנה וגרגירי פלפל אנגלי. מלפפונים בחומץ וכרוב בחומץ עם קורטוב סוכר קידמו את פנינו. צנצנות חרדל וחָ'רֶן [חזרת]. חולים דיאבטיים זכו תמורת אישור מיוחד לקנות

אצלו שוקולד ומצרכים אחרים נטולי סוכר. עובדות משק הבית המזרחיות שעבדו בבתי אשכנזים היו נשלחות על-ידי ה'באלעבאסטע' (Balebosteh) לקנות מגנסין לארוחת הצהריים כמה לחמניות, כמה מלפפונים בחומץ [ספרדים אכלו מלפפונים כבושים במלח] ומאתיים גרם לָקֶרְדָה טורקית משובחת לארוחת הצהריים לבוסית ו'לתימניה שלה' או ל'פרסיה שלה' [כינוי לעוזרת בית]. בשכונה היו אז קומץ של אשכנזים, חלקם חרדים וחלקם חילוניים שעבדו במוסדות הלאומיים או היו פקידים מנדטוריים, או שוטרים, בשכונה שרובה מאוכלסת פרסים, בוכרים, ואפגנים. גנסין היה בעיקר ספק המזון של האשכנזים. חוץ מעברית ויידיש הוא גם ידע כמה משפטים בבוכרית ובפרסית שאותם זרק לצורך ושלא לצורך במבטא אידי.

צומת רחובות הבוכרים ורחוב יואל. במרכז: בית המלאכה של הפחח ששון. יושב בפתחו: מולא אליהו אליאס. לימינו:
הפחח ומתקן הפרימוסים אליהו. משמאל: התנור של סרחי הקווקזית ומאחוריו מכלול בתי הכנסת מוסיוף וחצר מוסיוף

משפחה לתפארת בחנות מתגוררת

הרבה כוכי מגורים חשוכים שהיו בילדותנו הפכו לימים לבתי עסק קטנים. במורד רחוב יחזקאל, לרוחבה של שכונת הבוכרים היו כוכי מגורים של העניים המרודים. הם חיו בחשיכה וספק אם היה שם אור. הם פתחו את חוש המישוש. בהצצה פנימה ראינו ערימות של סמרטוטים. בשונה מהמתואר, משפחה ברוכה גרה בתוך חנות. משמאלה ומימינה היו חנויות. אבי המשפחה היה יהודי צנום ונמוך קומה, שעבד למחייתו כסייד. אשתו בעלת שיער ג'ינג'י מסולסל נראתה בעינינו אשכנזייה. בחנות-דירה התרוצצו ילדים בגילאים שונים. את הבת הגדולה, כבת 12, יפה במיוחד, פגשנו במוצאי שבתות בסניף בני עקיבא ברחוב החבשים [לימים רחוב אתיופיה], לא הרחק מספריית בני-ברית, כשבנים ובנות קיימו במוצאי שבת פעילות משותפת בבני-עקיבא שלפני ההקצנה. רקדנו בהתלהבות ריקודים מעורבים ['בן לוקח בת ובת לוקחת בן'] וציפינו למוצאי השבת הבאה. לא העזתי לשאול את הפרטנרית שלי לריקוד, שאותה ליוויתי ל'דירת החנות': איפה המטבח? איפה המקלחת? איפה השירותים? חידה שלא מצאתי את פתרונה עד היום – איך משפחה לתפארת מתנהלת בתוך חנות?

דפוס 'התחייה' – רנסנס בעולם שעמד מלכת

בכל פעם שהגעתי לבית הדפוס 'התחיה', ברחוב יואל 12, הוסבר לי שהתחיה משמעה 'רנסנס', בשכונה שהזמן עמד בה מלכת. שמעתי את הרעש המונוטוני של מכונת הדפוס וצפיתי בדפים הנפלטים ממנה והייתי נרגש עד דמעות. שאלתי את ה'בחור הזעצער' (סדר הדפוס): 'תגיד, איך המכונה יודעת

שנגמרה שורה ומתחילה שורה חדשה?' הוא צחק על טיפשותי ולא השיב לי, אך נראה שהתפעל מסקרנותי והעניק לי מתנה נפלאה – שורת עופרת, שנשאה את שמי בכתב ראי. עיניי אורו כשמרחתי דיו על שורת העופרת וקיבלתי את שמי בדפוס שחור על גבי לבן. בלי להתבייש חיטטתי בפח האשפה של 'התחייה' ואימצתי לעצמי דפים בתפזורת של מחברות ופנקסים פגומים. תפרתי אותם בחוט ומחט של אימא ועל המחברות והפנקסים כתבתי סודות כמוסים וציירתי את אברהם ושרה בפתח האוהל עם המלאכים, את יצחק פוגש את רבקה ואת יעקב איש תם ויושב אהלים, שיודע לעשות שנים-עשר שבטים ודינה אחת שחמור בן שכם עשה בה מעשה רע. פעם נתתי את דמי הפורים שלי לאדון 'התחיה', תמורת מחברת שלימה וחדשה, שאותה עטפתי בעטיפה חומה שמאחוריה היה לוח הכפל ומלפניה תמונה של קיבוץ כינרת והמושב נהלל. ב'התחיה' הדפיסו ספרי קודש ובסתר גם ספרי חול. כאן נרקם החלום הפרטי שלי, שאולי יום אחד ידפיסו גם ספר שלי. כעשרים מטרים מ'התחיה', קרוב לשערי פינה, פעל לימים דפוס 'צור אות', שסידר והדפיס ספרים. שניים מספריי סודרו ונדפסו בדפוס זה.

מלחמת ק' בק' – קצבים נלחמים על פרנסתם

מי שלא ראה קצב בכעסו – לא ראה כעס מימיו. משפחת ח'אק-שור [=רוחצי עפר להפקת זהב] היא משפחה אפגנית, ששינתה את שמה לכהן-שור. הייתה זאת משפחת קצבים ענפה, שלכמה מבניה היו אטליזים, שהתחרו זה בזה. מקרר חשמלי תעשייתי עוד לא היה באטליזים והם הסתפקו במקרה הטוב במקררי קרח. רוב שעות היום היו פלגי בקר וצאן תלויים על אונקלים ומאוורר גְדַל-זרועות הסתובב בתקרה הגבוהה וצינן את הבשר וניסה לשווא לגרש זבובים שעטו על הבשר. מן המאוורר השתלשל סרט נייר ארוך, שעליו מרוח חומר מתקתק דביק שצד למוות את הזבובים הלכודים בו. כשאימא שלחה

אותי פעם לקצב ואמרה: 'תראה אם לקצב יש רגל של פרה'. התחלתי לצחוק כי נזכרתי בג'וחה התמים, שחזר מהקצב ואמר לאמו: 'אימא, לא יכולתי לראות אם יש לו רגל של פרה כי הקצב היה עם מגפיים'. המריבות הקולניות בין הקצבים, שאחזו בידם סכינים ארוכות לצורך עבודתם, החרידו אותנו הילדים מחשש שייפגעו זה בזה ואולי גם בנו. חוץ מאיומים וקללות הם לא נקפו אצבע. אוצר המילים הבוטות והחרפות שהשתמשו הקצבים בשעת כעסם ראוי שייגנז ולא ייצא מתחום האטליז. לאימא היו קשרים טובים עם הקצבים שהשאילו לה את האונקלים שעליהם תלו את פלגי הבקר והצאן. אימא קשרה לאונקל חבל ארוך ובאמנות רבה דלתה את הדליים האובדים במעמקי הבור.

הבן יקיר ישראל

בקומה מתחתנו התגורר אברהם כהן-שור, קצב רחב-כתפיים, רחב-לב ובעל בעמיו, יליד הראת באפגניסטן, שהיו לו בנות יפהפיות ובן יחיד ויקיר – ישראל שמו. סביב הרדיו הענק בביתו, והיחיד בחצר כולה, התקהלנו ושמענו בקשב רב את ההצבעה באו"ם בכ"ט בנובמבר 1947. אני הילד התמים הייתי בטוח שאיש קטן מסתתר בתוך הקופסה הגדולה ומדבר. כל הערב חיפשתי את פתח הכניסה ופתח היציאה של 'האיש הקטן מהרדיו'. מדי בוקר צפיתי בבנות משפחת הקצב כהן-שור, הלבושות שמלות כחולות מגוהצות, צווארון לבן ועניבה כחולה וילקוט עור על גבן. הן צעדו קוממיות ל'ארמון המשיח' של חפץ-יהודיוף, ברחוב עזרא, ששימש בית-ספר עממי בניהולה של חנה שפיצר. לא הרחק משם היה בית ספר מקצועי תיכוני לבנות 'בית חנה'. הנסיך במשפחת כהן-שור היה ישראל, בן יחיד ונאה. זכור לי טקס בר-המצווה שלו בחצר מוסיוף רחבת הידיים. פאר והדר. מרצפות האבן בחצר הבהיקו לכבוד המאורע. הקירות קושטו בשטיחים וברקמת 'סוזני'. עצי הפרי – האגס, השקד, החרוב, הרימון – ועצי הסרק – הפלפלת,

הברוש והאיקליפטוס שימשו תפאורה ירוקה. מהאטליז המשפחתי הובאו כמויות עצומות של בשר בקר ובשר צאן. מן הכפרים הערביים הובא עשרות לולים, עשויים ענפי דקל, ובהם יונים ופרגיות. ידיהם של השוחטים, הטבחים והמבשלות היו מלאות עבודה. זקנות השבט מרטו נוצות ושרפו על פרימוס את הפלומות. בסלסילות קש הובאו בקבוקים גמלוניים ('צַ'דְפֵרִי') של ערק ויין והשתייה כדת. הנער ישראל דקלם בקול צלול ורם את הדרשה בעל-פה, בהשגחתו של מולא בנימין גרג'י, הרב שליווה את השכונה מהלידה ועד לקבר. שירת הנשים ששרו בקולות גבוהים ויפים ורעם תופי ה'דויירה' מלאו את חלל החצר. גם תזמורת בית חינוך עיוורים הנעימה זמירות חרף התוף הקרוע. לא זכורה לי שמחה וזלילה כמו ביום שמחתם של מולא אברהם כהן-שור הקצב ומשפחתו. הבן ישראל למד בגימנסיה (תופעה נדירה באותם ימים) ואחר כך למד מזרחנות באוניברסיטה העברית בירושלים. בשעות הפנאי עבד באטליז של אביו. בצער התבשרנו על פטירתו בטרם עת.

הקצב ברוך מישאל – עליו שרו הקנאים.

ברוך מישאל, יהודי אפגני, בעל זקן קטן וקסקט, עורר את קינאתם של כל בעלי האטליזים בשכונה. הוא, שלא השתייך למשפחת כהן-שור, היה הקצב הראשון בשכונה שהכניס מקרר חשמלי תעשייתי גדול לאטליז שלו. באטליזים האחרים עדיין השתמשו במקררי קרח ישנים. בעלי האטליזים קינאו בו וחששו שלקוחותיהם יזלגו לאטליז של ברוך. מבוקר ועד ערב עמדו המתחרים, חסרי התעסוקה, בפתח האטליז של ברוך מישאל וצפו בעיניים כלות במקרר החדיש ובחוג לקוחותיו המתרחב. בשלב מסוים נחה עליהם רוח הפיוט והם שרו לבעל המקרר החשמלי שיר לעגני פרי המצאתם. עד מהרה ילדי השכונה, שחיפשו שעשועים, למדו את שיר ההקנטה וסלסלו בקולי קולות בפתח חנותו של הקצב ברוך מישאל במנגינה

ערבית פופולרית, נדמה לי של עבד אל ואהב או של פריד אל אטראש:

ברוך אֶשְׁתָרָא [=קנה] מקרר / בארבע מְיֵיה וחַ'מְסִין [ב-450] לירה./ ולְיוֹם מַא בְּיסְווַאש [וכיום אינו שווה] / אפילו בחַ'מְסִין [ב-50] לירה.

ברוך רתח מזעם וציפה ליום שכל המתחרים יכניסו לאטליז שלהם מקרר ראוי לשמירת הבשר ויניחו אותו לנפשו. אומרים כי שילם דמי שתיקה לפרחחי השכונה ובלבד שיסתלקו מפתח חנותו ולא יפתחו בשיר הידוע לשמצה. לצד קצבים אפגנים היו גם קצבים בוכרים ואפילו קצב תימני אחד בשם עוזרי. זכור לי במיוחד הקצב הבוכרי מולא מָתַתְי גוּרְגְ ('זאב'), בעל זקן מטופח, לבוש מעיל בוכרי ארוך רכוס בכפתורים, ולראשו קולפאק עשוי פרווה וקטיפה. האטליז הקטן שלו עמד בפינת הרחובות יואל-דוד. בניו בנימין, שהיה גם גבאי בית-כנסת צופיוף, ונהוראי עזרו לו לנהל את האטליז בצד עבודתם במקומות אחרים. נערץ עלינו הילדים היה הבן נהוראי בר-זאב, לימים מנהל מרכז ההסברה, שהיה אחראי על הטקסים והאירועים הממלכתיים של המדינה. הוא ניהל את טקסי יום הזיכרון, יום העצמאות, יום הזיכרון לשואה ולגבורה, יום זיכרון לראשי ממשלה וכדומה. נהוראי הגנדרן עם הרעמה השחורה המבהיקה מברילנטין התפלל בשבת בבית-הכנסת, אכל ושר פיוטים סביב שולחן השבת של הוריו, לאחר מכן, לבש את מדי 'מכבי חשמונאים', עלה על האופנוע קצוץ המפלט, שירה ניצוצות לכל עבר, וטס הישר למגרש הכדורגל מעבר לגן החיות שברחוב שמואל הנביא, ושיחק כדורגל עם קבוצתו. מכבי חשמונאים ירושלים הייתה אחת מקבוצות הכדורגל הראשונות שפעלו בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי. היא נחשבה לאחת הקבוצות החזקות והעפילה לשני משחקי הגמר הראשונים של גביע ארץ ישראל (כיום גביע המדינה). מגרשה הביתי של הקבוצה היה בשדות שמעבר לרחוב שמואל הנביא

ולגן החיות של ד"ר שולוב. לצדם היה גם המגרש הביתי של 'הפועל' ושל נבחרת המשטרה הבריטית בירושלים. מלבד הקבוצה הבוגרת כלל המועדון גם ארבע קבוצות נוער, שנקראו 'יונה', 'נורדיה א', 'נורדיה ב' ו'הסמל'. צבע החולצות של שחקני המועדון היה כחול-לבן. לימים מגרשי הכדורגל היו לשטח הפקר ממוקש, למרגלות בית-ספר לשוטרים, שאנו קראנו לו 'הבית הלבן'. לאחר 1967 הועבר גן החיות לרחוב שמגר ברוממה. על שטח גן החיות ומגרשי הכדורגל הוקמו שיכוני רחוב שמואל הנביא וסנהדריה.

הסובלנות הדתית באותם ימים הייתה גדולה יותר מאשר בימינו. מזמן לזמן הפגינו חרדים ממאה שערים ומבית ישראל נגד חילול שבת. גם החכמים הספרדים לא אהבו את התופעה, אולם העלימו עין מחשש שהבנים ייצאו לתרבות רעה. קרוב משפחתנו, שומר מצוות, נהג למשוך אותי הילד לתפילת מנחה של שבת ומשם צעדנו בתום התפילה בטבעיות לצפות במשחק כדורגל חינם אין כסף. המגרש היה מגודר בחבל עבה ועד סוף המשחק החבל התקדם עד לחצי המגרש, שטח המגרש הצטמצם והקהל בעקבותיו. הקהל פיצח גרעינים בכל מהלך המשחק וחירף וגידף את אמו של השופט. ללמדכם, שאין זאת המצאה של הדור הזה. מן הסתם, לקשישים שבינינו זכורים השופט הבוכרי אשרי והשוער משה הילמן, שגם ניהל את גן השעשועים בשכונה.

מגרש הפועל ומצעד אחד במאי

מתוך הרומן 'שתיקת התרנגול':

"אחד במאי בירושלים היה חג של ממש. חולצות כחולות ודגלים אדומים קישטו יורה רותחת של שינאה מפעפעת לתרועת חצוצרות ורעם תופים. סימון היה ערוך ומוכן לשפוך ביום זה את דמם של ה'בורגנים מרחביה' ושל 'הקלריקלים שחורי המדים ממאה שערים'. ההתיישבות העובדת, על מושביה,

מושבותיה, קבוצותיה וקיבוציה, כבשה בחיל גדול את ירושלים, טרקטורים ומשאיות שקושטו בהדר מוסקבאי, הרעידו ברעם מנועים את חומות העיר ואת שומריה ובאו להשליט עליה סדר חדש. סימון קרא בקול אדיר אל משפך פח "ראוי שהציבור יידע סוף סוף כי לא החלבן מביא לנו את החלב אלא פרה אדומה סוציאליסטית מניבה חלב טרי, חמאה, לֶבֶן ושמנת של 'תנובה'.

מגרש הפועל השתרע באותם ימים בצפונה של ירושלים, בשדות שבין גן החיות ברחוב שמואל הנביא לבין בית-ספר לשוטרים. שדות מוריקים של חיטה ושעורה הזכירו את השדות האין סופיים של אוקראינה הסוציאליסטית. באותם ימים הסובלנות הייתה עדיין בת בריתם של הספרדים והמזרחים בירושלים. הם סיימו להתפלל שחרית ומוסף של שבת, סעדו את הסעודה בזמירות, בפיוטים ובברכת המזון. בתום הארוחה התניעו את האופנועים קצוצי המפלט והסתערו בהמוניהם על מגרש הפועל. הם התעלמו במתכוון מהחכמים הספרדים שראו את הנוער יוצא למסע של חילול שבת המוני. החכמים הביטו באוהדי הכדורגל ועיניהם כלות, אך לא העזו להשבית להמון את שמחת עונג שבת. ברגעי התרגשות של תבוסה צורבת או ברגעי ניצחון מלהיבים, בעיצומה של השבת, שלפו האוהדים קופסת סיגריות, הציתו סיגריה ופלטו עשן שמילא את חלל המגרש ואין מוחה בידם.

אחד במאי היה יומו הגדול של סימון. הוא צעד קוממיות ממגרש הפועל ועלה במעלה רחוב יחזקאל בראש התהלוכה של הקומוניסטים הירושלמים. הוא לבש חולצה כחולה ומכנסי חקי קצרצרים מקופלים עד למפסעה שהדגישו את גבריותו המופלגת. בידו השרירית אחז מוט גדול ובקצהו דגל אדום ענק, לראשו קסקט רחב ופניו מעוטרים בזקנקנו של לנין ולמתניו צמוד ה'נבוט' האימתני. בדרכה לרחוב יפו, עברה תהלוכת אחד במאי בשכונת הבוכרים, מעוזם של לוחמי מחתרות ורביזיוניסטים, ולצידם חרדים ונטורי קרתא. בעבור

התהלוכה היו תושבי השכונה יוצאים בהמוניהם להקביל את פני תהלוכת אחד במאי. רק טבעי היה שיעדיפו להשליך על הצועדים עגבניות אדומות ועסיסיות שזמנם עבר. "ראיתם את הבן של סניור מיכאל, צועד בראש הכופרים האדומים ובבית הכנסת עובר לפני התיבה". קריאות בוז והשלכת עגבניות וביצים, רק ניפחו את חזהו של סימון. הוא העדיף תגובה שלילית ונרגזת על פני התעלמות בוטה. כל ויכוח אפילו אלים יש בו כדי להעצים את המפלגה שבשמה דיבר. כשעברו ליד מרכז הייצור של 'תנובה' הסוציאליסטית, שהתנשא לגובה רב בזכות מגדל הקירור שלו, קידמו את פני הצועדים דגלים אדומים וסיסמאות "יחי אחד במאי" "יחי האינטרנציונל הסוציאליסטי". עובדות 'תנובה' לבושות סינרים לבנים הגישו לצועדים חינם אין כסף גביעי חלב קר כדי להחיות את נפשם בחמסין של אחד במאי. בקולו הרועם שר סימון שירי מעמד והוביל את המצעד לצומת ישיבת 'חיי עולם ותלמוד תורה ובית תבשיל ליתומים'.

עמדתי בכיכר 'חיי עולם' וציפיתי בכיליון עיניים לבואו של סימון. עד מהרה זעזעו את הרחוב תרועות חצוצרה ורעמי תופים שהתמזגו עם קולו הרועם שבקע מתוך משפך-רמקול. הוא שר: "דגל אדום אדום נישא למרום מרום" והניף את דגל המעמד שמאלה וימינה. סימון קירב את משפך הפח אל פיו וקרא בקול גדול לעבר ישיבת 'חיי עולם': "בוז לנציגי העולם הישן! אנחנו בונים עולם חדש ונעשה סדר חדש! יחי אחד במאי! יחי הדגל האדום!"

הייתי מזועזע מחוצפתו. לפתע קרבו לקצה המדרכה שני אברכים במגבעות ובמעילים שחורים. הם גלגלו פיאות, מרטו שערה סוטה בזקנקנם, ובהו בעיניים פעורות למראה מצעד אחד במאי. במיוחד משך את תשומת ליבם הבריון שנשא דגל אדום ענק בידו האחת ורמקול פח בידו השנייה. הם גיחכו ואמרו זה לזה בארסיות: "נו, א שווארצע פרענקאלאך. ראה גם

ראה, העמלקי הזה, הפרענק פארעך הזה, מבקש להיות כמו הליסטים לנין האדום, יאבד זכרו, ובקושי דומה הוא לאפיקורס הרשע חיים וייצמן יימח שמו" וירקו יריקה הגונה לצדדים.

בערב כשתיארתי בפני סימון תיאור חי של האירועים וציטטתי בדייקנות את הדוברים, הוא התפרץ בחמת זעם וזעק עד לב השמיים: "מה חושבים לעצמם החרדים מ'חיי עולם'?!" הוא נעלב מעומק הלב על הדמיון החיצוני בינו לבין ויצמן, והוא התכוון להיות לנין. אלמלא הארוחה הדשנה שאימא ערכה לקומוניסט העייף, הוא היה נוטל את ה'נבוט' עם ראש העופרת ויוצא לכלות בהם את חמתו. הוא לא נפגע מכך שתיארו אותו כספרדי שחור מוכה שחין, אלא נעלב אנושות שגזלו ממנו את לנין שלו והשוו אותו לשנוא נפשו חיים וייצמן: "מה חושבים להם הקלריקלים הנבערים האלה? אני דומה לחיים וייצמן אני?! - וייצמן האימפריאליסט, הסוכן של בריטניה הקפיטליסטית רודפת העמלים, איך החשוכים והעלובים הללו משווים ביני לבין וייצמן עושה דברם של הבריטים שהשתלטו על פלסטינה שלנו? את הראש הייתי שובר להם, את הראש", אמר בזעם וירק מלוא הפה בבוז. סימון נטל את הג'ארה והקשית אל גרונו מים קרים כדי להפיג את כעסו של הרתחן הזה. נהניתי ללבות את כעסו ולראות אותו מתפרץ וגועש במחי של מילה אחת. תכונה אצילית זאת הוא ירש מאבא. אם אבא היה כאן, ודאי היה מנחית את הג'ארה על ראשו של סימון".

סיפורים, פתגמים ודפוסי התנהגות במרכז אסיה והקווקז

אוזבקיסטן
כבד את מי שמבוגר ממך אפילו ביום אחד
הקדם שלום למי שמבוגר ממך

אל תדבר בקול רם בפני מבוגרים ממך
הסר מכשול מעוברי אורח והצע להם מים צוננים
פרופ' פרייב: בית הכנסת הגדול ביותר בברית המועצות היה במרתפי הקג"ב
אימרה אוזבקית: תקע מקל באדמת אוזבקיסטן ועד מהרה יעלה המקל ציצים ויניב פרי.
חרושצ'וב: מי שערפו לו את הראש אין לו בעיות של נשירת שיער
אתה יכול להיות פרופסור באוניברסיטה, אבל עליך קודם כל ללמוד מקצוע – סנדלר, חייט או שען.

הקווקז

מסורות על ראשיתו של היישוב היהודי בקווקז

היו שביקשו לזהות הקווקז עם גן העדן המופיע במקרא. היו שציינו כי בקווקז נחתה תיבת נוח לאחר המבול. היו שציינו כי אברהם אבינו יצא לכנען ממקום זה. היו שציינו את הקווקז כמקום מגוריו של איוב. היו שראו בהם את צאצאי עשרת השבטים שגלו בשנת 722 לפני הספירה בגלות שלמנאסר (גלות אשור), ופירשו את הפסוק במלכים ב יז, ו:

"וישב אותם בחלח ובחבור, נהר גוזן וערי מדי". כלומר, הם ראו בקווקז כמקום גלותם של עשרת שבטי ישראל במאה השמינית לפני הספירה.
היהודים הגיעו לקווקז על ידי הכובשים השונים. במערב הקווקז התגבשה יהדות גיאורגיה ובמזרח הקווקז התגבשה אחת מעדות ישראל שנהוג לכנותה "יהודים הרריים". יש המשערים שהישוב היהודי חדר לארמניה וגיאורגיה בעיקר מממלכת חדיב, שמלכיה התגיירו בימי בית שני (מונבז והילינה המלכה אשתו). כמו כן באו יהודים בימי טיגראס מבית הורדוס.

יהודי גיאורגיה – מעבדות לחרות

יהודי גיאורגיה חיו לאורך מאות שנים במעמד של עבדים צמיתים. לפי החוקים בגיאורגיה ניתנה רשות למלך, לנסיכים, לאצולה, לכנסייה ולבעלי אחוזות להחזיק בעבדים צמיתים [1]. בעל אחוזה יכול היה לקנות עבדים, יהודים ולא יהודים, מבין האיכרים, למכור אותם, או למסור אותם במתנה, ואף להמיר אותם כנגד בעלי חיים ובמקרה הטוב לתת אותם כמוהר לבנותיו [2]. טעות רווחת קובעת כי בגיאורגיה לא נרדפו היהודים ואילו ההתפרצויות האנטישמיות בעת החדשה היו תוצאה של יבוא מרוסיה לאחר סיפוחה של גיאורגיה לקיסרות הצארית הרוסית [3]. אף על פי שרמת האנטישמיות הייתה פחותה מאשר באירופה, מצבם של היהודים היה בכי רע וגרם לטמיעת יהודים ברצון או באונס ולהתמעטות מספר היהודים.אמונה יהודית עמוקה, ציונות ו...התבוללות היהודים הגיאורגים חיו באופן מסורתי בנפרד, לא רק מהעם ה גיאורגי הנוצרי שסביבם אלא גם מהקהילה ה אשכנזית בגיאורגיה. עד אמצע המאה ה-19 שמרו יהודי גיאורגיה על חיים פטריארכליים שהתמקדו בתוך המשפחה. רבים חיו ביישובים קטנים ומבודדים. היסטוריון יהודי גיאורגיה נתן אליהשווילי [4] מציין: "בראש הקהילות עמדו רבנים, תופשי התורה, שנקראו בשם 'חכמים'... לימוד התורה לא היה נפוץ כל כך בתוך העם...את התלמוד לא הכירו וישיבות למרכז התורה והיהדות אין אנו מוצאים שם... למרות חסרונם בידיעת התורה, היו נשמרים במלואם הדת ומנהגי ישראל...ה'טורים',

ה'שולחן ערוך' וה'יד החזקה' של הרמב"ם היו מצויים ביניהם ונהגו על פיהם בדרכי החיים הדתיים... את התפילין ושלוש תפילות חשב היהודי לשורשי האמונה ובמזמורי תהלים הגה תמיד ונשא אותם בחיקו בכל אשר פנה... את בית הכנסת חשב לביתו העיקרי... המילה והנישואין היו נעשים כדת משה וישראל. החכמים ותופשי התורה היו מכובדים בעיני העם כמלאכי אלוהים והיו מפרנסים אותם בכבוד. על פי הרוב, החכם היה ממלא גם תפקיד הרב, החזן, השוחט והמלמד...השבתות והחגים היו מכובדים ונשמרים על פי חוקי התורה. את ספרי התורה היו מביאים מארץ ישראל... האהבה והגעגועים לארץ ישראל היו גדולים ועמוקים בלבו... [5] ".ציונות מול טמיעה בתחילת המאה ה-20 החלו לחלחל רעיונות הציונות בגיאורגיה, קודם בקרב האשכנזים ולאחר מכן בקרב יהודי גיאורגיה המקומיים. מהפכת 1917 הביאה לתחייה מחודשת של החיים היהודיים. הוקמה תנועת "צעירי ציון" ויצא לאור הדו-השבועון הציוני "חמה אֶבראֶליסה" ("קול היהודי") בשפה הגיאורגית, בעריכת ס. ציציאשווילי. כתבו בביטאון דוד באזוב ובנו הרצל, המחנך נתן אליהשווילי, בן ציון אליגולשווילי ועוד. במקביל פעלה קבוצת 'אסימילטורוב', שהייתה אנטי-ציונית ודגלה בטמיעה בחברה הגיאורגית. לפני המרד האנטי בולשביקי של 1924, לא רדפו השלטונות הקומוניסטים את היהודים ולא הפריעו לפעילות הציונית ולפעילות דתית בבתי כנסת. לאחר המרד נעצר כל מי שנחשד בפעילות ציונית, רבנים נלקחו לחקירות ושערי בתי הכנסת ננעלו.

למרות היחס החיובי לדת ישראל, תהליך הטמיעה וההתבוללות מחק ממצבת היהדות מספר ניכר של יהודים [6]. סמוך למאה ה-20, לאחר שמעמדם שודרג מעבדים לבני חורין, הם פרצו חומות. השיפור במצב הכלכלי, בעיקר בתחום המסחר בערים הגדולות, הוליד את הצורך גם בשיפור החיים הרוחניים ובהרחבת ההשכלה .

נתן אליהשווילי, המחנך העברי וחוקר תולדות יהודי גיאורגיה [7] , מציין כי: "כל חוקרי דברי ימי גרוזיה מאשרים את העובדה, שחלק הגון מן העם הגרוזי, ביחוד במערב גרוזיה, האימרטיים והגוריים, מזרע היהודים מוצאם, היינו מיהודים שנטמעו בין הגרוזים. קלסתר פניהם, נימוסיהם, שמות המשפחה וגם השמות הפרטיים הנפוצים בהם כל כך במידה

מרובה, מכריזים בגלוי, שאכן יש יסוד להשערה זו. גם כיום מוצאים אנו ביניהם הרבה שמות עבריים כגון: אברהם, יצחק, יעקב, משה דוד, שלמה, יוס, גבריאל, מיכאל, אליהו, אלעזר, בנימין, יהורם, זכריה, מלכיה ועוד. וכן שמות הנשים: תמר, מרים, שרה, חנה, אסתר, שושנה, שלומית ועוד" [8] . עד אמצע שנות ה-30 של המאה ה-20, פעלו השלטונות הקומוניסטים לטיפוח התרבות וההשכלה של יהודי גיאורגיה. בכותאיסי נפתחו בתי ספר יהודיים, מועדונים וספריות. נפתח סניף של "אוזט" שהציבה פועלים יהודים בתעשייה ובקואופרטיבים. רבים מיהודי כותאיסי עבדו במפעל המשי המקומי. הרדיפות השיטתיות על ידי סטלין ועוזריו הגיעו לשיאן בשנים 1937-1938, נעצרו ראשי הקהילה היהודית ורבניה. בימי מלחמת העולם השנייה ברית המועצות הייתה עסוקה במאבק נגד הנאצים ופחות עסקו ביהודים. בשנים 1941-1943 הגיע גל של עקורים ממזרח אירופה שמצאו מקלט בגיאורגיה [9] .חי במנזר 'המצלבה' בירושלים במאה ה-12. ברקע נכתב בגיאורגית: "אדוני סלח לשותא המקשט את הכנסיה הזאת, אמן רוסטאוולי"

טבליסי - 15 בתי-כנסת

חיילים יהודים שסיימו את שירותם בצבא הצאר העדיפו להישאר במקום שירותם בטביליסי ולחיות במסגרת הקהילה היהודית. סבורים כי 40,000 יהודים חיו בטביליסי בימי המלחמה העולמית השנייה. רק 60% מהם היו יהודים מקומיים. בנוסף להם הייתה גם קהילה זעירה שמנתה כמאה יהודים פרסים. ב-15 בתי-כנסת שהיו בטביליסי התכנסו היהודים לפי קהילות המוצא שלהם. כמחצית המפרנסים עסקו במסחר ובמלאכה ומחציתם השנייה כללה: בעלי מקצועות חופשיים ואקדמיים, לרבות תחומי הרפואה, ההוראה, הפרקליטות, האמנות והמינהל. כ-15% מן היהודים הקפידו על קיום מצוות [10] .תלמידי בית הספר היהודי מס' 102 בטבליסי. במרכז (עם כובע קש) המנהל נתן אליהשווילי וקבוצה מנכבדי הקהילה (ראשית שנות ה-20 של המאה ה-20). מתוך ספרו של אליהשווילי. הקהילה, שהוערכה בכ-100,000 איש בשנות ה-70 של המאה ה-20, עלתה ברובה לישראל, אך רבים היגרו לאירופה ולאמריקה. מספרם שלך יהודי גיאורגיה מוערך כיום

בכ-10,000 נפש והוא מורכב משארית הפליטה ומיורדים שלא מצאו את מקומם בארץ וחזרו לגיאורגיה. כותאיסי מרכז החיים היהודיים מרכז החיים היהודיים בגיאורגיה היה בעיר כותאיסי, שהייתה עיר ואם יהודית בגיאורגיה, במחצית השנייה של המאה ה-19. בעקבות הצו לשחרור צמיתים בשנת 1864. עבדים לשעבר, שעסקו בחקלאות ובמלאכה עקרו לערים הגדולות ורבים מהם התמקדו במסחר והשפיעו כלכלית על האזור כולו.

בכותאיסי חיו בימי השיא מעל שתי רבבות יהודים, שהקימו בה שלושה בתי כנסת מפוארים בשלהי המאה ה-19. כיום עקב גל העלייה וההגירה נותרו בה רק כמה עשרות משפחות בלבד [11] . הצלחתם הכלכלית של היהודים הביאה לגל של שנאת יהודים בקרב הגיאורגים, שנהגו ביהודים במאור פנים כל עוד מעמדם היה נחות. אחת הפרשיות שהכתה גלים בעולם היהודי והביאה להתערבותו של מונטיפיורי ומנהיגי העולם היהודי הייתה 'עלילת הדם בכותאיסי'. בבית המשפט המחוזי של כותאיסי נדונה עלילת דם נגד יהודים שלפיה הואשמו יהודים ברצח של ילדה נוצריה. אישים יהודים כמו הברון גינסבורג ועורכי דין נודעים, יהודי ולא יהודי, הפריכו את האשמות השווא. תשעת הנאשמים זוכו ביום 13 במארס 1879, אך בשנת 1879 החל גל של מהומות בין נוצרים ליהודים. יהודים נסחטו על-ידי כנופיות ומי שהתנגד נורה.

למי שייכים היהודים?

יהודי גיאורגיה נחשבו לעבדים או לצמיתים של בית המלוכה או של אחד מבני האצולה או הנסיכים. המלך וחטנג גורגסאלי 'המחוקק' (1711-1724) כינס את חוקי גיאורגיה שלפיהם ניתנה הרשות למלך, לנסיכים, לאצולה, לכנסייה ולבעלי אחוזות להחזיק בצמיתים, שמעמדם היה מעמד של עבדים. בעל אחוזה יכול היה לקנות עבדים מבין האיכרים, למכור אותם, או למסור אותם במתנה, או להמיר אותם כנגד בעלי חיים ובמקרה הטוב לתת אותם כמוהר לבנותיו.

דינם של היהודים היה כדינם של האיכרים. הצמיתים היהודים נחלקו לעבדי המלך, לעבדים השייכים לכנסיות ולמנזרים ולרכושם של האצילים. הם עסקו בעיקר במסחר ובמלאכה ויש מהם שהתפרנסו

מחקלאות, מגידול כרמים וממלאכות יד. יהודים היו מטבע עובר לסוחר ונמסרו כנדוניה, הורישו אותם בצוואה ומכרו אותם כעבדים ברחבי גיאורגיה או אף מחוצה לה ובעיקר במדינות המוסלמיות השכנות (פרס, טורקיה ועוד). משפחות שלמות של יהודים נמכרו לעבדים לאדונים פרסים או טורקים בארצות המוסלמיות.

רק החל מן המאה ה-18 יש על כך עדויות בכתב בארכיונים ממלכתיים רוסיים [12] . אהרון בן מאיר קריחלי (1906-1974), חוקר תולדות יהודי גיאורגיה ומחבר מילון עברי רוסי-גיאורגי, מביא נוסח בקשה שהוגשה בשנת 1833 על-ידי יהודי סַצְ'חֲרי למושל הרוסי שזה לשונה: "אבותינו היו יהודים שהשתקעו בארץ זו בשנים רחוקות מאוד, כשהם מלווים את משפחת הנסיך בַּגְרַט. מימים קדומים התגוררו בקוטאיסי והיו רכושם של המלכים של אִימֶרֶטִיָה. מאז ומעולם עסקו במסחר. מכיוון שהיו רכוש המלכים של אִימֶרֶטְיָה הם שייכים עכשיו לממשלה. והנה... הנסיך צֶרֶטֶלִי, אף על פי שאין בידיו מסמכים, רוצה לגזול אותנו מן הממשלה ולהפוך אותנו לצמיתים שלו. הוא משתמש בכל אמצעי לחץ כדי להכריח אותנו לחתום על נייר המעיד על כך, שאמנם אנו נמצאים בבעלותו " [13] .

השליטה הצארית [14] יצרה ציפיות אצל היהודים כי מצבם ישתפר, אך בפועל מעמדם הלך והחמיר. חלפו שנים ארוכות עד שהיהודים שוחררו מעבדותם. נוסף למעמדם הבזוי, השלטונות הרוסיים גילו איבה כלפי היהודים. פקידי הצאר גזרו גזירות שכוונו רק כלפי יהודים, שהחמורה בהם אסרה על יהודים להתגורר בתחומי גיאורגיה. האוכלוסייה היהודית הגדולה הלכה והצטמקה בשנים אלה וירדה ל-12-15 אלף נפש.

יחסי אהבה שינאה בין גיאורגים ליהודים

העם הגיאורגי הוא מטבעו עם מכניס אורחים וקיבל את המהגרים לארצו בסבר פנים יפות. הם ראו במשפחת המלוכה לבית בגרטיוני צאצאים לאבות יהודיים. גם את בואה של הנצרות לארצם ראו כמעשה של יהודים מומרים. סבורים כי נינו הקדושה מקפדוקיה שהפיצה את הנצרות בגיאורגיה וארמניה, הייתה ממוצא יהודי [15] . כשהנצרות התחזקה באירופה והתחילה לרדוף יהודים ולהצר את צעדיהם והאנטישמיות ראתה ביהודים רוצחי האל, הרעל הזה טפטף והגיע

בסופו של תהליך לגיאורגיה, אך לא בממדים של אירופה. בית המלוכה בגרטיוני רצה בשלומם של היהודים והוא מכריז עליהם החל מן המאה העשירית כרכושם של הכנסיות והמנזרים. הם שועבדו לקתדרלות במצחטא, גלאטי, אַללָוֶרדי ועוד. השעבוד של היהודים היה גם מקור הגנה וביטחון ליהודים. כל מי שפגע ביהודים חויב לתת את הדין לפני פטרונם של היהודים. היהודים מצדם שהבינו את רגישות מצבם לא התבלטו ונשאו בהכנעה ובדומיה את גורלם. היהודים המשועבדים העלו מדי שנה מס לאדוניהם, שכלל יבולי חיטה, תירס, יין, דונג, דבש, חוטי אריגה וזאת בנוסף לעבודה פיזית שהוטלה עליהם. הם פעלו באמונה כדי להוכיח את נאמנותם. היהודים לא גויסו לצבא ותחת זאת שילמו מס מיוחד. בתקופות קשות בחייה של גיאורגיה יהודים נלחמו כתף לצד כתף עם פטרונם. באמצע המאה ה-15, כשהתפצלה גיאורגיה לשלוש ממלכות: כאַרתָלי, קַחֶטי, אִימֶרֶטי ולחמש נסיכויות, חשו יהודי גיאורגיה כי חרב עליהם עולמם. אבדן אחדותה של גיאורגיה היה גם אבדן האחדות של הקהילות היהודיות שמצאו את עצמן מנותקות זו מזו. בשל שורה של גורמים הכנסייה הלכה ונחלשה ולא הייתה בה אותה עצמה כמקודם. לא היה בה את הכוח להגן על נתיניהם המשועבדים. היהודים שחששו לגורלם החלו לחפש נסיכים ואצילים בעלי עוצמה כדי לחסות בצלם וליהנות מהגנתם. החל מן המאה ה-12 ועד לאמצע המאה ה-19, שבו שוחררו העבדים הצמיתים מאדוניהם הנסיכים, היו היהודים משועבדים לנסיכים הבאים: דאדיאני, אריסתאווי, צֶרֶטלי ועוד במערב גיאורגיה; מַטשבֶלי, אַוַאלישווילי, פַּלַוַנדוֹף, ציצישווילי ועוד במזרח גיאורגיה. לא היה כמעט נסיך או אציל גיאורגי שלא שעבד כמה משפחות יהודיות שהיו קניינו ועשה בהם כרצונו. היהודים ניתנו כמוהר לבנות שנישאו. הצמיתים היהודים שלמו ביבול לאדון והיו נתונים לחסדו ולמצב רוחו. בתקופות של ממשל חלש, האצילים נהגו באכזריות כלפי עבדיהם היהודים והגיאורגים כאחד, הכו אותם, גזלו את רכושם ושלטו בגופם. בשנת 1735 ההגמון דומנטי היה חייב סך 5,500 לאו [=550 רובל דאז] לסוחרים צרפתיים ולהגמון היווני. בתמורה לחוב הוא שולח 17 עבדים יהודים וגביע של זהב. הנסיכים לבית ארבליני מכרו את כל העבדים היהודים לארצות אחרות או ניתנו כדורונות או הוחלפו תמורת

חפצים שונים. במזרח גיאורגיה (כארתלי) נהגו בעבדים בעריצות ובאכזריות, כדי כך שגרמו ליהודים לברוח מאדוניהם מערבה לאמרטיה, שם נהגו בעבדים במידה של חסד והקדישו את היהודים לכנסיה מתוך הודיה לאל. מימיו של סולומון ה-1 מלך אמרטיה (1800) אנו מוצאים את התעודה הבאה: "היות וברצונו הטוב של סולומון ה-1 מלך אמרטיה נחצב לו קבר במנזר ג'אנאטי, לכן אני מצדי מקדיש למנזר שלוש משפחות מנתיניי היהודים ועליהם יהיה לשלם למנזר מידי שנה בשנה 15 רובל וליטרא [9 פונטים רוסיים] דונג".

המלכה מרים אשת סולומון מלך אמרטיה מקדישה למנזר משפחות אחדות של יהודים שקיבלה כנדוניה מבית אביה. היהודים היו רצויים וכל אציל ונסיך היה מעוניין בצמיתים יהודים. הם חטפו זה מזה את הנתין היהודי. בשנת 1799 התלונן הנסיך רוסטאם פלונדוף לפני מלך כארתלי, שהנסיך צרטלי מאימרטיה התנפל על כפרו וחטף ממנו משפחה יהודית. הוא מבקש מן המלך לצוות על הנסיך הגזלן להחזיר לו את המשפחה היהודית אותה קיבל כמוהר מאשתו.

משעבוד לגאולה

עם הקמת הרפובליקה העצמאית בגיאורגיה בשנת 1918 קיבלו היהודים שוויון זכויות מלא ומילאו תפקידים חשובים. במפקד משנת 1926 נמנו בגיאורגיה 21,105 יהודים והם הצליחו לשמור על ארגון קהילותיהם ואורח חייהם. עד מלחמת העולם השנייה התייחסו השלטונות למנהגיהם ולמוסדותיהם הדתיים בסובלנות יחסית. הניסיון לארגן קולחוזים לא הוכתר בהצלחה והיהודים נהרו לערים הגדולות. דורות של שעבוד נתנו אותותיהם בחיי הרוח של יהודי גיאורגיה. הם היו מפוזרים בקהילות קטנות ברחבי גיאורגיה והם הלכו והתרחקו מן המורשת הדתית שלהם. לשון הדיבור העברית השתכחה ורק מעטים ידעו קרוא וכתוב בלשון העברית. הם החליפו את שמות המשפחה שלהם לשמות גיאורגיים. הם אימצו לעצמם הרבה ממנהגי הסביבה. ההתעוררות הציונית מצד אחד ופתיחת שערי ההשכלה של השלטונות הקומוניסטים תרמו רבות להתפתחותה של הקהילה היהודית. זיקתם

לארץ ישראל מצאה את ביטויה בעליות הגורג'ים של תחילת המאה ה-20.

עליית ה'מוסקובים'-'גורג'ים'

יוצאי גיאורגיה הראשונים הגיעו לירושלים בשנת 1863 וזכו מפי הערבים לכינוי 'מוסקובים' ('יוצאי רוסיה'). הם נחשבו לעזי רוח והערבים נמנעו בראשית התיישבותם להתגרות בהם. היהודים קראו להם 'גורג'ים'. ערב מלחמת העולם הראשונה היו בירושלים כ-500 נפש של יוצאי גיאורגיה ונחשבו לאחת מתוך שמונה קהילות גדולות בירושלים. בשנים 1920/21 הם מנו כ-1,700 נפש בארץ. בשנת 1929 הם התיישבו על אדמות הברון רוטשילד ועסקו בחקלאות ובתעשייה. זאב וילנאי בספרו 'מדריך ירושלים', כותב על התיישבותם בירושלים: "ברחוב פינס ובפינת רחוב חפץ חיים, בית כנסת של יהודים גורג'ים. והם מארץ גרוזיה אשר בהרי קווקאז. הדור הזקן מדבר גרוזיאנית ויודע קצת רוסית. הגורג'ים הם ברובם סוחרים ביחוד מומחים במסחר הבדים. הם נקראים לרוב בשמות משפחה עבריים ובסיום המלה שווילי, היינו: 'בן': ישראלשווילי, חכמשווילי וכו'. להם הייתה בירושלים שכונה מיוחדת בקרבת שער שכם, אולם מסבת המאורעות בשנת 1929, נאלצו לעזבה והתיישבו בעיקר בזיכרון-משה ובסביבתה" [16].

ההזדהות של יהודי גיאורגיה עם מדינת ישראל הגיעה לשיאה לאחר מלחמת ששת הימים בשנת 1967. בתחילה, השלטונות הסובייטים סירבו לבקשת היהודים לעלות לישראל. באוגוסט 1969, 18 משפחות יהודיות מגיאורגיה שלחו מכתב לוועדה לזכויות האדם של ה או"ם, בתביעה לעלות לישראל. המכתב היה התביעה הפומבית הראשונה של יהודים סובייטים לעליה לישראל. זה גרם למערכה אינטנסיבית של ממשלת ישראל והעולם היהודי להתיר את עלייתם של יהודי ברית המועצות ל ישראל. מכתב שני נשלח בנובמבר 1969 ל-או תאנט, המזכיר הכללי של האו"ם, דרך גולדה מאיר, שהייתה אז ראש ממשלת ישראל. ביולי 1971, קבוצה של יהודים גיאורגים קיימו שביתת רעב בחזית בית הדואר במוסקבה. מאבקם של יהודי גיאורגיה הובילה לשינוי

היסטורי בעמדת השלטונות הסובייטים, ובמהלך שנות ה-70 החלה עליה מסיבית לישראל. כ-30,000 יהודים גיאורגים עלו לישראל, וחלקם למדינות אחרות, כ-17% מיהודי ברית המועצות עלתה בתקופה זו. מספר היהודים בגיאורגיה ירד מ-28,300 בשנת 1970 ל-24,800 ב-1989 (15,000 יהודים גיאורגים והשאר אשכנזים). מאז הכרזת העצמאות של גיאורגיה ב-1991, אלפי יהודים גיאורגים עלו לישראל. בשנת 1993 מספר היהודים בגיאורגיה הוערך ל-14,500 איש. בשנים 1992-1989 עלו לארץ כ-10,500 יהודים. היהודים הגיאורגים חיו באופן מסורתי בנפרד, לא רק מהגיאורגים הלא יהודים שסביבם אלא גם מהקהילה האשכנזית בטביליסי. מספרם מוערך כיום בכ-10,000 נפש והוא מורכב משארית הפליטה ומיורדים שלא מצאו את מקומם בארץ וחזרו לגיאורגיה [17].

לפי הויקיפדיה: בתחילת המאה ה-21 הוערך מספרם של יהודי גיאורגיה בעולם בכ-2000,000 נפש, שמתוכם 150,000 חיים בארץ ו50,000 הנותרים חיים כיום בגיאורגיה ובמקומות שונים בעולם.

---

[1] אבן שושן במילונו מבהיר: "צמית – נתון לצמיתות ולתמיד, משועבד לעולם"; "איכר צמית - אריס משועבד לבעל האחוזה. איכר החייב לעבד כל ימי חייו את שדות אדוניו והוא מקבל בתמורה חלק מיבולם".

[2] המלך אלכסנדר ה-1 העניק בשנת 1328 לפטריארך דימיטריוס 27 משפחות של יהודים, על פי הנוהג הפאודלי של עבדות האוצר. אלכסנדר ה-1 רדף את יהודי גיאורגיה. בית המלוכה, הנסיכים, הכנסייה והפאודלים היו אדוני הצמיתים היהודים. ערכם של היהודים כצמיתים היה רב, משום שעסקו לא רק בחקלאות כיתר הצמיתים אלא גם במסחר ובמלאכה. הצאר אלכסנדר ניקולייביץ' ה-2 (1818 – 1881), צאר משנת 1855. הנהיג בשנת 1863 רפורמות, שכללו שחרור האיכרים הצמיתים, מהלך שרק הגביר את התסיסה ברוסיה לאחר שנוצר מעמד של איכרים נטולי קרקע רעבים ללחם. חלפו עוד כשש שנים עד שהצמיתים בגיאורגיה יצאו לחופשי. בשנת 1867 מכר הצאר את אלסקה ואת האיים האלאוטיים לארצות הברית. בשנת 1881 נרצח הצאר על ידי מהפכנים.

[3] העדויות על חיי היהודים בימי קדם הן מעטות ורובן מסורות שבעל-פה. המסורות מציינות כי הקהילה היהודית בגיאורגיה היא עתיקת יומין וראשיתה עוד מימי חורבן בית ראשון - גלות אשור (720 לפנה"ס).

[4] נתן אליהשווילי (צחינוואלי-גיאורגיה, 1893 – תל-אביב, 27.3.1929), אינטלקטואל אוטודידקט, שבכוחות עצמו הגיע להשכלה עברית וכללית. שימש מנהל ומורה עברי בבית ספר עברי בטביליסי שאותו ייסד והטיף לציונות, ערך עיתון ציוני בלשון הגיאורגית. עלה לארץ ונכנס לחיי עמל חרף בריאותו הרופפת. זמן קצר לאחר עלייתו מת בגיל 36. הותיר אחריו עיזבון ספרותי שכלל את ספרו 'היהודים הגרוזים בגרוזיה ובארץ ישראל', תרגם לגיאורגית את 'שיר השירים', הניח תרגום עברי של רומן על ההווי הגיאורגי, מילון עברי-גרוזי. ועוד.

[5] אליהשווילי-היהודים הגרוזים, עמ' 37-38. ניתן לקרוא את ספרו באינטרנט. ראה קישורים בסוף המאמר. אליהשווילי מציין בהערתו כי בתקופה הקומוניסטית, למרות ההתנכלות לשומרי הדת, היהודים לא פתחו את עסקיהם בשבת.

[6] במסורת הגיאורגית יהודים מומרים היו ממפיצי הנצרות בגיאורגיה – נינו הקדושה שהגיעה לגיאורגיה, אביתר התלמיד חכם היהודי שהיה לכומר ובתו צידוניה, תלמידתה של נינו. אחת היצירות הקדומות היא 'ניצורה של כרתלי' (שנכתבה סמוך למאה ה-9) העוסקת לצד היותה כרוניקה היסטורית גם ב'חיי נינו הקדושה' שהביאה לגיאורגיה ולארמניה את הנצרות. ראה לרנר: ניצורה של כרתלי.. הספר הזה השפיע על מחברו של 'כרתליס צחורבה' הספר ההיסטורי הראשון במעלה על חיי העם הגיאורגי, אך גם בהיבט ההתיישבות היהודית בגיאורגיה.

[7] נתן אליהשווילי (צחינוואלי-גיאורגיה 1893 - תל-אביב 27.3.1929) , אינטלקטואל, שבכוחות עצמו הגיע להשכלה עברית וכללית. מורה עברי שייסד בית ספר עברי בטביליסי והטיף לציונות. עלה לארץ ונכנס לחיי עמל חרף מצב בריאותו. מת בגיל 36. הותיר אחריו את ספרו 'היהודים הגרוזים בגרוזיה ובארץ ישראל', תרגם לגיאורגית את 'שיר השירים', הניח תרגום עברי של רומן גיאורגי וערך עיתון ציוני בלשון הגיאורגית.

[8] אליהשווילי-היהודים הגרוזים,
[9] בתוך גל העקורים בשנים 1941-1943 הגיע כפליט מחצי האי קרים לכותאיסי גם דב בוריס פאנתלייביץ' גפונוב (1934– 1972), מתרגם יהודי מגיאורגיה, תירגם מרוסית ומגיאורגית לעברית שתירגם לעברית את האפוס הגיאורגי מהמאה ה-12 'עוטה עור הנמר' מאת שותא רוסתוולי, בעריכת אברהם שלונסקי (תל-אביב 1967). רוסתוולי ההמשורר הלאומי של גיאורגיה מת בירושלים ונקבר במנזר 'המצלבה'.
[10] בנוסף לכותאיסי וטביליסי, בהן היה רוב מניינם של היהודים, יהודים חיו בעיקר בערים הבאות: גיאורגיה המערבית : סצ'חרה · אוני · בתומי · סוחומי · קולאשי · סנקי · פותי · לאילשי · לוחאמולי · זסטפוני · ואני · כובולתי · בנדזה · סוג'ונה · חובי · זוגדידי · אוצ'מצ'ירה · גגרה . גיאורגיה המזרחית : מצחתה · גורי · סוראמי · צחינוואלי · כארלי · ציתלגורי · תלאווי · אורייתובני · וליסציחה · בריתי · תמראשני.
[11] לפי נתוני מיפקד האוכלוסין משנת 1897 מנתה הקהילה היהודית 4,843 ובמחוז כולו נמנו 8,864 יהודים מקומיים ועוד 46 קראים. בערים טביליסי ובטומי היה רוב אשכנזי. [12] ההיסטוריוגרפיה של גיאורגיה היא בעלת אופי כרונולוגי חצי אגדי. אחת היצירות הקדומות היא 'ניצורה של כרתלי' העוסק לצד כרוניקה היסטורית גם ב'חיי נינו הקדושה' שהביאה לגיאורגיה ולארמניה את הנצרות. ראה לרנר: ניצורה של כרתלי.
[13] הארכיון הממלכתי, מסמך 2806, יוני 1833.ראה: אהרון בן מאיר (קריחלי), גרוזיה – היהודים הגרוזינים בקרב שכניהם, התפוצה: מזרח אירופה, בעריכת יעקב צור, ירושלים, עמ' 121-125.
[14] בשנת 1783 חתמו רוסיה והממלכה הגיאורגית כארתלי-קאחתי על חוזה גיאורגייבסק, שלפיו הפכה כארתלי-קאחתי למדינת חסות של רוסיה, דבר שלא מנע את ביזת טביליסי, בעקבות קרב קרצניסי משנת 1795. ב- 8 בינואר 1801 חתם ה צאר פאבל הראשון על צו המספח את ממלכת כארתלי-קאחתי לאימפריה הרוסית, צו שאושר גם על ידי בנו אלכסנדר ה-1. באפריל 1802 הכריח הגנרל הרוסי נורינג את האצילים להישבע אמונים לאימפריה הרוסית. בשנת 1810, אחרי קרב קצר, נכבשה הממלכה הגיאורגית המערבית, ממלכת אימרתי, על ידי

הצאר אלכסנדר הראשון. המלך האימרתי האחרון, והשליט האחרון לבית בגרטיוני, סולומון השני, מת בגלות בשנת 1815. משנת 1803 ועד שנת 1878, בעקבות מספר רב של מלחמות רוסיות נגד ה טורקים והפרסים, סופחו מספר מחוזות נוספים של גיאורגיה לאימפריה הרוסית (מחוז בתומי, ארטווין, אחלציחה, פותי ו אבחזיה). נסיכות גוריה בוטלה בשנת 1828, ונסיכות מגרליה בשנת 1857. מחוז סוואנתי סופח בהדרגה בתקופה 1857 - 1859. ראה ערך 'גיאורגיה' בויקיפדיה. נסיכות גוריה בוטלה בשנת 1828, ונסיכות מגרליה בשנת 1857. מחוז סוואנתי סופח בהדרגה בתקופה 1857 - 1859.

[15] בשנת 1995 חיכיתי ברחבה שלפני בית-הכנסת בטביליסי עם כל באי בית הכנסת לצאת השבת ולתפילת ערבית של מוצאי שבת, כשלפתע הגיח גיאורגי נוצרי, כרע ברך לפני בית הכנסת והצטלב ומשם המשיך לקתדרלה 'ציון' הסמוכה למקום. ניגשתי אליו ושאלתי מתוך סקרנות על מנהגו. הוא הסביר לי חד וחלק: אני מודה לאלוהי היהודים, שהביאו לארצנו את הנצרות.

[16] ראה זאב וילנאי, מדריך ירושלים, ירושלים תש"ו (1946),עמ' 233. יהושע בן אריה, עיר בראי התקופה, כרך ב, עמ' 257 מציין בשם לונץ כי בשנת 1908 היו ליד שער שכם 5 בתי כנסת גורג'ים וקווקזים. גם בתוך העיר העתיקה ברחוב הגיא, היה בית כנסת גורג'י, לא רחוק משער שכם.

[17] ראה גורביץ-אחרי גורבצ'וב, עמ' 107-116.

ביבליוגרפיה:

1. נתן אליהשווילי, היהודים הגרוזים בגרוזיה ובארץ ישראל, תל-אביב תשל"ה.
2. אהרון בן מאיר (קריחלי), 'גרוזיה – היהודים הגרוזינים בקרב שכניהם', התפוצה: מזרח אירופה , בעריכת יעקב צור, ירושלים, עמ' 121-125.
3. האנציקלופדיה העברית, תשכ"ד, ערך 'גיאורגיה', כרך י', עמ' 162-175.
4. א. הרכבי, היהודים ושפת הסלאווים, תרכ"ז, עמ' 106-120. 5
5. י. טשארני, ספר המסעות בארץ קוקז ובמדינות אשר מעבר לקוקז, תרמ"ד.
6. קונסטנטין לרנר, החיבור 'ניצורה של כרתלי' מחקר היסטורי-בלשני. תרגם מגרוזינית והוסיף מבוא והערות, ירושלים תשס"ג. ראה ביבליוגרפיה מקיפה בסוף הספר.

גיאורגיה:

אימרות
האימרות שרווחו בחברה הגרוזינית היו: "אין עשיר כיהודי" ו"ככל שהיהודי קרוע ובלוא, דע לך שבכל קרע בבגדו מסתתר כסף רב". היהודים העמידו פנים של אביונים בפני משעבדיהם

סיפורי-עם
המשולח הנוכל

לגיאורגיה היו מגיעים משולחים מארץ ישראל לאסוף נדבות לארבע ערי הקודש. היו ביניהם גם רודפי בצע, שאספו כספים ושלשלו לכיסם. הם שהביאו ליהודי גגיאורגיה את נוסח ספרד והפכו אותם לספרדים. בגיאורגיה הילכו סיפורים על השליחים, שהקלו על עצמם והחמירו על יהודי גיאורגיה שנחשבו בעיניהם עמי ארצות.

פעם בחודש אב שאלו שליח כזה מארץ ישראל: מתי יחול היום שצמים בו ומתפללים כל היום?
[הם התכוונו כמובן ליום הכיפורים חודשיים לפני הזמן]

השליח ראה כמה הם בורים וידע שלקראת יום הכיפורים הם תורמים כספים רבים. ענה להם השליח: בעוד יומיים יחול היום ההוא.
כל הקהילה נערכה לקראת הצום הגדול וביקשו מהמשולח להישאר אצלם ולשמש כחזן. כל הקהל הגיע חודשיים לפני יום הכיפורים לתפילת יום הכיפורים.

רצה המקרה ולכפר הגיע עוד משולח מארץ ישראל, ראה שאין איש בכפר. הלך לבית הכנסת ומצא את כולם עטופים בטליתות ומתפללים בדביקות את תפילת יום הכיפורים. צעק המשולח: "טיפשים, מה אתם עושים? רק בעוד חודשיים יום הכיפורים".

המשולח הראשון, שעבר לפני התיבה, קרא למשולח הראשון במנגינה של תפילת יום הכיפורים ואמר: "שתוק, שתוק, כולם חמורים, חמש מאות רובל כסף לקחתי, חצי שלי וחצי שלך". בשמוע המשולח השני את הדברים, נפל אפיים ארצה, ספק כפיים והתחיל לבכות ואמר: "אכן יום הכיפורים היום ואני טעיתי בחשבון וחיללתי יום קדוש זה..."
פעם שקע חמור ביום שבת בתוך בוץ. באו לשאול את השלוח: מה לעשות? אמר להם חכו עד צאת השבת. אמרו לו: רבי, החמור שלך הוא: אמר להם: אתם יודעים מה אל תמשכו אותו ברצועות אלא בזנב.

יהודי בשם אליעוז חי בירושלים בזמן צליבתו של ישו והוא הגיע עם הגלימה הקדושה של ישו למצחטא הבירה הקדומה של גיאורגיה. אחותו של אליעוז, צידוניה, לקחה ממנו את הגלימה ומייד מתה. איש לא יכול היה לאחוז בגלימה או למשוך אותו מידה של צידוניה. על כן צידוניה והגלימה נקברו יחד. מעל הקבר של צידוניה צמח עץ. בוני המקום כרתו את הגזע, אבל העץ המופלא לא נפל. נינו הקדושה [יהודיה לשעבר מקפדוקיה] הגיעה למצחטא, נעמדה ליד העץ והתפללה. העץ לא רק הצמיח עלים מחדש אלא גם הניב שמן מרפא. בזכות העץ המופלא נקראת הקתדרלה בגרוזינית: "עמוד נותן חיים". נינה הקדושה נהגה לנוח מתחת לעץ המיוחד הזה.

KASHVETI CHURCH – ללדת תינוק עשוי אבן

אומרים שהכנסייה עומדת על אתר פאגאני. הכנסייה הראשונה נבנתה כאן על ידי דאוויט גראג'לי. מספרים שנזירה העלילה עליו שהכניס אותה להריון. הוא אמר שאם זאת אמת היא תלד ילד ואם לאו – היא תלד אבן. העלילה נתגלתה כשהנזירה הביאה לעולם גוש אבן.

אמונות עממיות
יהודי גיאורגיה האמינו שפעם בשנה בליל פורים המים נרדמים לשעה קלה ופוסקים לזרום. מי שמשכים אל הנהר ומביא לביתו כדים מלאי מים מן הנהר מבלי לפצות פה, אזי יתמלא ביתו כל טוב ואושר ועושר

לא יסורו מביתו עד עולם. הרוחות הרעות מנסות לפתות אותו להוציא הגה מפיו ואם לא עולה בידם הדבר הם מוסיפים כובד לכדי המים. מי שעמד בניסיון זכה לאושר ולעושר המובטחים.

גיאורגיה. בגרוזינית:סאקארטאוולו. קולכיס – ארץ גיזת הזהב. באנגלית: GOLDLEN FLEECE.

מדיאה וגיזת הזהב

עד היום הזה רווח השם 'מדיאה' כשם של אישה בגיאורגיה. שם זה מקשר את גיאורגיה ואת המיתולוגיה היוונית. הסיפור הוא על 'גיזת הזהב'. – גיזת צמר של איל קדוש בעל כנפיים. לאתאמאס מלך תביי ולאשתו הראשונה נולדו שני ילדים פריכסוס והֶלה. אשתו השנייה –אינו-שנאה אותם וזממה להמיתם, אולם הם נמלטו וחצו את הים על גבו של איל זהב. משהגיעו לקולכיס הקריבו את האיל לזאוס ואת גיזתו תלו במערה המקודשת לאַרֶס, שם נשמרה על-ידי דרקון. אולם הוא מת ורוחו המשוטטת גרמה למגיפות ביוון. כדי להרגיע את הרוחות נשלחו יַאסון והארגוֹנַאוּטים כדי להביא את גיזת הזהב. לפי מסורת עתיקה קולכיס היא ארץ גיזת הזהב והיא ממוקמת ברפובליקה של גיאורגיה.

באגדות יוון ואצל הרומאים ידועה היא בשם 'איבֵריָה', 'קוֹלחידָה'. האגדות מספרות כי על סלעיה ריתק זאוס את פרומתאוס שמרד בו. יאסון יוצא בשליחותו של דודו פיליאס לארץ קולחיס בחופיו המזרחיים של הים השחור, כדי למצוא את גיזת הזהב ולהשיבה לארצו. ליאסון הייתה ספינה מיוחדת במינה ושמה 'ארגו', שהסיעה אותו ועוד 49 צעירים הרפתקנים, שנודעו לימים כגיבורים האורגונוטים. לאחר סידרה של הרפתקאות הם מגיעים לממלכת קולחיס והם מפליגים במעלה נהר פאסיסי, שבו נתקבלו על ידי המלך אאיטס. המלך מתנה איתם שני תנאים שאם יעמדו בהם הוא מבטיח להחזיר להם את גיזת הזהב. האחד – להשתלט על צמד שוורים יורקי אש, להניח עליהם עול ולחרוש איתם ולעקור את שיניו של הדרקון ממנו צומח הרע. יאסון נענה לאתגר ובהסתר הבטיח לשאת לאישה את מדיאה בת המלך, שהתאהבה בו,

אם היא תהיה מוכנה לעזור לו במשימה בשל היותה בעלת תכונות מאגיות וידע בהכנת שיקויים, שיאפשרו לו להתמודד עם האתגרים [המילה 'מדיצין' מקורה בשם מדיאה]. מדיאה הורגת למען אהבתה את אביה ואחיה כדי להציל את יאסון ולהצלחת שליחותו. כאות תודה הוא נושא אותה לאישה ומביא אותה ליוון. כשיאסון מחליט לשאת אישה על פניה היא נוקמת בו נקמה אנושה והורגת את שני ילדיה.

האגדה על ייסודה של העיר טבליסי – טפליס

המלך וחטאנג גורגאסאלי (מאה רביעית) היה במהלך צייד ולפתע ראה בז שצד פסיון. הבז והפסיון נפלו לתוך מעיין גופרית ובמהירות מצאו את מותם. גירסה אחרת מספרת שהמלך פצע במהלך צייד צבי, שנפל לתוך מעיין הגופרית ובאורח פלא פצעיו התרפאו. הוא מחליט להקים במקום המופלא הזה עיר והמילה 'טבילי' פירושה חמים ובמילים אחרות עיר המעיינות החמים.

כ10% מאוכלוסיית גיאורגיה הם בני 80 ומעלה. בעיר טביליסי יש למעלה ממאה תושבים שצלחו את גיל מאה. התופעה של אריכות ימים בגיאורגיה עוררה פליאה בברית המועצות, שבה תוחלת החיים הייתה קצרה מאוד.

הטלוויזיה הסובייטית החליטה להכין כתבה על כך ולהראות שאי שתיית וודקה היא סגולה לאריכות ימים. צוות טלוויזיה מגיע לאחד הכפרים ונכנס עמוק לחורש שם פגשו חוטב עצים זקן שזקנו הלבן והארוך ירד על חזהו. האיש החסון הזה הכה בגרזינו את העץ עד שהעץ התמוטט ונפל. המצלמות מצלמות והכתב שואל:

סבא בן כמה שנים אתה?

הסב חושף פה מלא שיניים, מחייך ומשיב:

בשנה הבאה ימלאו לי מאה.

הכתב הנרעש מורה לצלם ולצלם והוא שואל:

האם אתה סבא שותה אלכוהול?

הוא משיב ב'לא! החלטי
האם אתה מעשן?
'לא!' אומר הסבא בביטחון.
לפתע נשמע קול של השתוללות ושבירת כוסות וקללות עסיסיות מן הבקתה הסמוכה.
'סבא, מה הרעש הזה?'
'מה אגיד לכם', מתנצל הזקן, 'הסבא שלי שוב השתכר'.

כשאלוהים חילק את הארצות

כשאלוהים חילק את ארצות העולם לעמים השונים הגיאורגים והארמנים נרדמו ולא קיבלו דבר.
פוקח הארמני את עיניו ורואה שהאנגלים קיבלו את אנגליה, הרוסים את רוסיה, הצרפתים את צרפת וכך הלאה. רק הוא לא קיבל דבר. הוא פונה לאלוהים בטון רוגז:

- ככה אלוהים אתה עושה צדק בעולם. לכולם נתת ואותנו קיפחת.
- מי שלא עומד על המשמר ופוקח עיניים מפסיד, אומר לו אלוהים.

הארמני ממשיך לנדנד עוד ועוד, אומר לו אלוהים:

- מה שנשאר לי זה רק אזור של מצוקים ואדמה צחיחה בקווקז. זאת תהיה ארצם של הארמנים.
- הארמני הזועף הולך לארצו ובינתיים מתעורר הגיאורגי. רואה שכל העמים קיבלו ארצות ואפילו הארמנים קיבלו משהו ורק הגיאורגים לא קיבלו דבר.

הגיאורגי מגחך ולא אומר דבר לאלוהים מטוב ועד רע. הוא בא ויושב בפתח משרדו של אלוהים.
מגיע צהריים, אלוהים הולך לארוחת צהריים ואת מי הוא פוגש שוב את הפנים האטומות של הגיאורגי. חוזר מהאוכל, שוב פוגש אותו בפתח המשרד מבלי לומר מילה. בערב בלכתו הביתה שוב נתקל בגיאורגי שיושב ולא אומר מילה. כך בבוקר, בצהריים ובערב, יום אחרי יום, שבוע אחרי שבוע, חודש אחרי חודש. יושב, מסתכל ולא אומר מילה. אתה יודעים מה ? – גם לאלוהים לפעמים נמאס. הוא פונה אליו ואומר: יה

גרוזיני, בוא תיכנס אליי למשרד. זה מעמיד פנים רציניות ולא אומר דבר. אלוהים שמבין מה הבעיה שלו אומר לו:

- אני רואה שדאצ'ה כבר לא תהיה לי. שם בקווקז השארתי לי מעון קיץ יפה כמו גן עדן עם הרים נישאים בירוק עד, עמקים משופעי מים, מישורים נפלאים ופוריים – קח את כל זה ושלא הראה עוד את פניך.

הגרוזיני שמח וטוב לב הולך לארצו החדשה. ומי רואה אותו? – הארמני ועיניו יוצאות מרוב קינאה. הוא רץ כל עוד נפשו בו אל משרדו של אלוהים ומיבב:

- תראה איזו ארץ אומללה נתתי לי ואילו לגרוזיני שהתעורר אחריי נתת לו ארץ זבת חלב ודבש.
- מסתבר שלאלוהים נמאס מהנדנודים של הארמני וברוב כעסו לקח חופן מאדמת גיאורגיה והשליך אותה על פניו של הארמני. מאז יש לארמנים אף בצורת תפוח אדמה ומעט אדמות פוריות.

על המרחצאות של טביליסי

החלק הקדום של טביליסי עם מרחצאות הגופרית התת-קרקעיים. הם ניכרים בכיפות שלהם.

פושקין כתב: 'מעולם בכל חיי, לא ברוסיה ולא בטורקיה, נתקלתי כמו במרחצאות של טיפליס'. טולסטוי כתב: לשבת בבריכת השיש, מקילה עליך לדמיין שאתה חי בפומפיי או בלוקולוס" הסופר דיומא האב כתב על הנאתו כאן. המקום הפך למקום מיפגש חברתי לנשים. מתוך 60 מרחצאות שהיו בטבליסי נותרו רק 6 פעילים. הקדום ביותר הוא בן 200 שנה ומעלה.

גיאורגיה: אל המעיינות החמים של טביליסי

"בואו של אורח לביתך משול לזריחת החמה
ולכתו – לשקיעתה"
(פתגם גיאורגי)

טביליסי כובשת אותך מיד. עיר של מיליון וחצי תושבים. 100 לאומים שונים מתגוררים בה. עיר של מצודות, ארמונות, כנסיות, מסגד וכיפות של מרחצאות העושים שימוש בחמישים מעיינות של מי מרפא. טביליסי הרים סביב לה ונהר מטקווארי (קוּרָה ברוסית) עובר לאורך 36 ק"מ בתחומה. גם מאגרי מים גדולים מוסיפים לה צבע. שפע של צמחייה בגן הבוטני ששימש גן מלכותי במאות 17-18. שטחו של הגן 1,280 דונם והוא מכיל את כל צמחיית הקווקז, צמחי מרפא, עצי פרי וכ-5,000 צמחי תבלין לצד צמחייה מהמזרח התיכון, דרום אמריקה, סין, יפן וההימלאיה, טורקסטן וסיביריה. בימיו הטובים היו בגן גם כ-950 זני ורדים. המקום סובל כיום מהזנחה בשל היעדר סיוע. ממרומי ההר נשקפת מצודת 'נאריקאלה' (מצודת האור), שבראשיתה הייתה מצודה פרסית זראטוסטרית מהמאה ה-4. רובה מתקופת הכיבוש הערבי במאה ה-8. בשנת 1827 התפוצץ כאן מחסן תחמושת רוסית, שפגע קשות במצודה והרס כליל את כנסיית סנט ניקולה, ששוקמה מחדש. לא רחוק משם מביט פסלה המונומנטלי של 'אימא גיאורגיה' עשוי פסל אלומיניום וחרב בידה. במרומי ההר פארק על שם סטלין. גן פסלים מרהיב שבו קבורים אהובי האומה – משוררים, סופרים ואמנים. בכניסה לפנתיאון קבורה אמו כתוואן יקטרינה גוואלדזה (אשת הסנדלר האלכוהוליסט וסריון ג'וראשווילי. המשורר הלאומי שוטא רוסטוולי בעל 'עוטה עור הנמר' (בתרגומו של דב גפונוב ובעריכתו של אברהם

שלונסקי) אינו קבור כאן. קברו נמצא כנראה במנזר שבעמק המצלבה בירושלים. המונים עולים על קברו של מייסד הרומן הריאליסטי הגיאורגי איליה צ'אוואצ'וואדזה (1838-1907), שנרצח על ידי שליחי הצאר בזמן שליחותו הדיפלומטית בפרס. לאחר מותו הקימה אשתו פסל המבטא את אהבתה המופלאה של אישה לבעלה, שהפכה לסמל בעיני זוגות צעירים המניחים כאן זר ביום חתונתם. משמעות השם טביליסי (מקודם: טיפיליס) הוא "מקום המעיינות החמים". מלכה של גיאורגיה ואכטאנג גורגאסאלי בחר בה במאה הרביעית לבירתו במקום הבירה הקדומה מצחטא, וזאת בשל חמישים מעיינות המים המינרליים החמים, בעלות סגולות מרפא. אגדה מספרת כי המלך ואכטאנג גורגאסאלי ירה חץ אל בז מעופף. הבז הפצוע נפל אל המים ופצעיו נרפאו מייד. אחד המרחצאות נמצא בשכונה האזרית המוסלימית של טביליסי. המקום נקי ומטופח. ניתן לשכור חדר רחצה פרטי ובו בריכה חמה של מי גופרית ומיטת שיש, שעליו בלן או בלנית (לפי המקרה) מעסה, מסבן ומקרצף ושופך על הגוף דליים של מי גופרית חמים.מחיר ההנאה לחדר רחצה לכמה מתרחצים הוא $15 ועוד $5 למתרחץ בעבור עבודתו של הבלן. ביציאה מאולם הרחצה חדר התאוששות ובר משקאות. עשירי טביליסי מבלים כאן במשך שעות, סועדים את ליבם ומנהלים עסקים בסגנון הרומאי העתיק. פסלו של המלך המייסד גורגאסאלי הרכוב על סוס משקיף על נופי טבליסי העתיקה ממרומי פתח כנסיית 'מֵטֶחָא של הבתולה', שהוקמה בשנת 1278 על יסודות כנסייה ביזנטית, שנחרבה בפלישה המונגולית במאה ה13-. הרוסים הפכו את הכנסייה והמצודה שלידה לבית כלא לאסירים פוליטיים שפעל במקום עד 1937. בשנת 1898 הוגלה לכאן הסופר מקסים גורקי. בכנסייה אנו פוגשים באישה לבושה שחורים הנראית כנזירה קשישה. זאת הגברת ג'ינג'שווילי, הגובה תרומות לטובת הכנסייה ומסייעת למאמינים להדליק נרות ולומר תפילה לנשמת הבתולה והבן. אני מגיש לה ממתק תוצרת ישראל. היא מביטה בכתובת העברית שעל האריזה ובמבט חייכני היא קורצת ולוחשת לי ברוסית: "מה לעשות? בן-אדם צריך פרנסה. מסרו דרישת שלום לירושלים הקדושה ולאח שלי שגר בשכונת נווה יעקב בירושלים. אולי גם אני אגיע לשם יום אחד..."מרפסות העץ של העיר העתיקה מן

המאה ה19- הפונות אל הנהר מזכירות את סגנון המרפסות בדרום ספרד ומשוות לעיר יופי מיוחד. המרפסות משתלבות היטב בכיפות האבן שמעל המרחצאות המפורסמים של טביליסי, בהר הקדוש 'מטאטסמינדה'. שדרות שוטא רוסטוולי מזכירות את הבנייה המונומנטלית של פאריס ולונדון בסגנון הקלאסי המאוחר. בית האופרה 'פאליאשווילי' שהוקם לפני למעלה ממאה שנים, מזכיר את בית-הכנסת של פירנצה. הוא שכיית חמדה מבחוץ ומבפנים על חמשת היציעים שלו. בפתח בית האופרה עומדת זונה צעירה תמירה המציעה את שירותיה. בתום הצגת האופרה "כרמן" ההמונים משתערים על דוכני ה'חאצ'אפורי', מאפה בצק קווקזי ממולא בגבינות צאן ומקנחים במי סודה תוססים עם מיצים טבעיים, שרק בשוטא רוסטוולי יודעים את סוד הכנתם. במרומי המצוק שמעל הנהר בתי קפה ומסעדות בתוך ורנדות. יפהפיות צחות עור לבושות היטב יושבות בבתי הקפה ובמסעדות המגישות את המזון הטעים להפליא, את הלחם הנימוח בפה ואת היין המקומי המשובח. ב5-10-$ אפשר לסעוד כיד המלך. מקהלת גברים שרה בכמה קולות בהרמוניה קולית שירה ווקלית שצמחה כנראה בכנסיות ובמנזרים. באותה שעה אלפי דולרים עוברים מיד ליד בבתי הקזינו של טביליסי. בשבת וראשון עשרות רבות של ציירים מציגים את ציוריהם לאורך הרחוב ומצפים ללקוחות. ציור שמן יפה נמכר ב-$20 ואפשר קצת להתמקח. מלחמת האזרחים שהתחוללה כאן בשנת 1991 בין נאמני סאחורדיה המת, הדוחפים אל השפה והתרבות הגיאורגית ומטיפים לשינאת רוסים, לבין שווארדנאדזה הקומוניסט לשעבר, גרמה להרס של חלק ממרכז העיר, שבינתיים נבנה מחדש. בפתח הפרלמנט עומדים זה זמן רב משמרות מחאה של נאמני סאחורדיה, המוחים על השחיתות במערכות השלטון ומבקשים בשקט ותוך הנפת סיסמאות, לשנות את פני השלטון. הכאב הצורב של האוטונומיה של אבחזיה, יצירת כפם של הרוסים, השוכנת לחופו המרהיב של הים השחור. המלחמה באבחזיה גרמה ל-300,000 גיאורגים למצוא מקלט במבנים ציבוריים בטביליסי.מצחטא - בירתה הקדומה של גיאורגיה נמצאת על הציר לוולאדי קווקז, כ-20 ק"מ מטביליסי, בראשית הדרך הצבאית הגיאורגית הקדומה החוצה את הקווקז הגדול בואכה מוסקבה. דרך

עתיקת יומין שעליה צעדו כובשים, סוחרים ונוסעים על דרך המשי מסין במזרח ועד ספרד במערב. הו הגשר בין אסיה לאירופה. הדרך עוברת בשיאה ליד הר קזבג המתנשא מעל ל-5,000 מטרים מעל פני הים ומעליו קרחון. החזרה לדת ניכרת מייד. הכנסיות והקתדרלות מלאות. צעירות במיני עם כיסוי ראש מדליקות נרות ומנשקות בדביקות את האיקונין ואת הפרסקו המעטר את הקירות. ישו הצלוב כמעט ואינו בנמצא כי בעיניהם הוא אל ולא אדם שניתן לענות אותו. מקהלות של נשים קשות יום שרות תפילה בקול צלול ומרטיט. צעירים בג'ינס כורעים ברך לפני כל כנסייה ומנזר הנקרים בדרכם. על הקירות שרידי פרסקו קדומים והנזירים ידיהם מלאות עבודה. הם טובלים מברשת הנראית כזנב סוס ומתיזים מי קודש על ראשי האימהות והבנות שהגיעו הנה בהמוניהן. מעט גברים נראים בשטח. הם מעדיפים כנראה לצפות במשחקי כדורגל ולהתפלל לניצחון הקבוצה האהובה שלהם. טביליסי מציעה פעילות תרבותית עשירה – לבד מביקור באתריה הרבים – הבולטים בהם הם המוזיאון לאמנות ומוזיאון האיקונין העשויים זהב, מדהימים ביופיים ומעידים על עולם אמנותי עשיר. העיר משופעת בהצגות תיאטרון, בקונצרטים סימפוניים, באופרה ובבלט. גם הקולנוע המקומי מביא בשורות.

עמדנו בכיכר שלפני בתי-הכנסת המפוארים של טביליסי, בין מנחה למעריב של מוצאי שבת. בימי חול מגיע כמניין מתפללים. בשבת וחג יש כמה מניינים. במקום מתנהלת שחיטה כשרה. המתנו עד לצאת השבת ובינתיים צפינו בדרך המובילה אל הקתדרלה 'ציון' (מאה שישית), הנמצאת בסמוך למקום מושבה של הפטריארכיה הגיאורגית, שבימי ראשון היא מתמלאת מפה לפה. לפתע הגיח גיאורגי לא יהודי, כרע ברך מול בית-הכנסת, לחש תפילה, הצטלב וביקש להמשיך בדרכו. לשאלתי: "מה זה?" השיב חד וחלק: "האומה הגיאורגית אסירת תודה ליהודים הקדמונים שהביאו לנו את הנצרות הברוכה שאותה קיבלנו לפני רומא". מסורת מקומית אומרת כי נינה הקדושה מקפדוקיה שהביאה את הנצרות לגיאורגיה הייתה ממוצא יהודי. למראה הנוצרי המשתחוה מול בית הכנסת, אמר רב הקהילה דויד בזוקשווילי בעברית צחה: "רואה אדוני, אצל הגיאורגים יש כבוד לבית-הכנסת". עד לפני שנים לא רבות

היו עדיין בגיאורגיה לא פחות מ-17,000 זכאי עלייה – כ-10,000 מהם בטביליסי, והשאר ניו פזורים בגורי (עיר הולדתו של סטלין), בקוטאיסי ובערים אחרות ברחבי גיאורגיה. מאז כמחציתם הגרו לארץ ולמקומות אחרים בעולם. כיום נותרו כמה אלפי זכאי עלייה (ביניהם עולים שלא נקלטו בארץ והעדיפו לחזור 'הביתה'.

לאחר צאת השבת הוזמנו לביתו של הרב דויד בזוקשווילי לסעודת מלווה מלכא. במהירות ערכו בני הבית שולחן ועליו סעודת מלכים על טהרת הכשרות. כל בני המשפחה, בזה אחר זה, ניגשו לפסנתר, פרטו עליו בווירטואוזיות בשתי ידיים ובארבע ידיים וליוו את עצמם בשירה עממית מלאת רגש וקצב ועד מהרה הם גם רקדו טנגו של השתפכות הנפש והיין המקומי המשובח שימח לבב. הרב הבחין במבטינו הנרגשים (ואנו התפעלנו ממשפחתו של הרב היודעת לשלב תורה עם דרך ארץ) והזכיר לנו אימרה גיאוגרית עתיקה: "בואו של אורח לביתך משול לזריחת החמה; ולכתו – לשקיעתה". בבית גיאורגי לא מגישים יין בגביעים אלא במעין שופר, שאי אפשר להניח אותו על השולחן, ופירושו: כל עוד אתה מתארח יהיה המשקה בידך, לגום ושתה כי יין משמח לבב אנוש.*

אגדה של מקום

גיאורגיה (בגיאורגית sakartvello საქართველო), מוכרת גם כ**גיאורגיה** על פי השם הנהוג ברוסית וכג'וּרגְ'יָה (جورجيا) על פי הערבית. היא קולכיס ((Colchis ארץ גיזת הזהב וסיפור מדיאה במיתולוגיה היוונית. יאזון מפליג בספינתו "ארגו" בחברת הארגונאוטים הגיבורים הכוללים גם את הרקולס, כדי להביא את גיזת הזהב ולזכות בכס המלוכה. לאחר שנים של מסע קשה ביותר מגיע יאזון לקולכיס ובעזרת הנסיכה המכשפה מדיאה מחלץ את גיזת הזהב.

גיאורגיה היא ארץ של נופים מרתקים, ערים חצובות בסלע עם תמשיחי קיר עתיקים, הרים נישאים כמו קַזְבֶּגִ, המתנשא לגובה 5,500 מטרים, וכנסיות עתיקות בצד קהילה יהודית עתיקת יומין. הקווקז הוא אחד האזורים הצבעוניים ביותר הן במראות הטבע שלו והן בנוף האנושי.

שטחו 440,000 קמ"ר. הים האזובי והים השחור נמצאים במערב והים הכספי נמצא במזרח ובין שניהם הקווקז. הים הכספי במזרח מפריד בין הקווקז למדינות המוסלמיות של מרכז אסיה: איראן, אפגניסטאן, אוזבקיסטן, טורקמניסטאן, תג'יקיסטאן, קירגיסטאן וקזחסטאן. נפגוש בקווקז את היהדות ואת הכוזרים הבאים בשעריה, את הנצרות שעשתה דריסת רגל ראשונה במרחבי הקווקז ואת האיסלאם שנבלם על-ידי הכוזרים שמנעו את התקדמותו לאירופה. ארצות על דרך המשי, שכל הכובשים הגדולים בהיסטוריה באו בשעריהן וכפו עליהן את מרותם. גיאורגיה מהממת ביופיה, נוף קדומים ירוק עם מצוקים וקניונים ושלג עד בפסגות. האביב מרעיף עליה פריחה ססגונית מרהיבה וריחנית. מפלי מים, נהרות ונחלים שוצפי מים המפעילים טורבינות הידרו-אלקטריות. בנופים השגיאים הללו נשתלו קתדרלות, מנזרים, כנסיות ומצודות. כאן מלכו המלך דויד ונכדתו תמר. עולם סמוי, רחוק מן העין וקרוב ללב, במרחק שלוש שעות טיסה מהארץ..

גיאורגיה וארמניה - מסע אל התפר שבין אסיה לאירופה 12 ימים

גיאורגיה וארמניה שבקווקז היו לאורך ההיסטוריה צומת דרכים בין אסיה לאירופה. שליטים רבים שלטו בהן , הקימו ,החריבו והקימו מחדש את עריהן .לאחר פירוקה של ברית המועצות בשנת 1991 , שתיהן זכו לעצמאות מלאה וכיום פניהן אל עבר השגת קדמה ושגשוג. הן היו גם המדינות הראשונות בעולם שהפכו רשמית למדינות נוצריות. גיאורגיה התנצרה בשנת 337 לספירה והארמנים נחשבים לבעלי מסורת נוצרית אדוקה במיוחד . יהדות גיאורגיה היא אחת מעדות ישראל העתיקות ביותר בעולם וע"פ המקורות ,שורשיה נטועים בגיאורגיה לאחר חורבן בית ראשון . היסטוריונים רבים מניחים כי

היהודים הגיעו לארמניה בגלות בבל וישבו שם כשארמניה הייתה חלק מהאימפריה הפרסית. במסע מרתק זה נעמוד מקרוב אחר קווי הדמיון והשוני של מדינות אלו .נכיר את התרבויות המגוונות שאפיינו אותן ,נספר אודות תחייתן הלאומית המחודשת, נצפה בנופים עוצרי נשימה ונסייר בכפרים שזמנם עמד מלכת .

יום 1 – תל אביב – טביליסי

נתכנס בשדה התעופה ונטוס לטביליסי ,בירתה ומרכזה התעשייתי ,החברתי והתרבותי של גיאורגיה. מיקומה האסטרטגי של טביליסי הפך אותה במהלך ההיסטוריה לעיר מרכזית בקווקז ,אשר כובשים רבים עברו בה. לאחר ההגעה נועבר למלוננו .

יום 2 – טביליסי : סיור מודרך

היום נצא לסיור בעיר ונעמוד על התפתחותה. נבקר באזור ההיסטורי העתיק: נראה את מצודת נאריקלה מהמאה ה-4 שהוקמה ע"י הפרסים, נראה את כנסיית מטחי מהמאה ה-13 ואת קתדרלת סיוני , אחת הקתדרלות הקדושות ביותר של הכנסייה הגיאורגית האורתודוכסית . נמשיך למוזיאון האומנות ולבית הכנסת העתיק . נשוטט בשדרות רוסתוולי שדרתה המרכזית של טביליסי בה התרחשו כל אירועיה ההיסטוריים החשובים. ארוחת ערב ולינה בטביליסי.

יום 3 – מצחטה - הדרך הצבאית הגיאורגית - גודאורי

הבוקר ניסע למצחטה – בירתה הקדומה של גיאורגיה השוכנת על גדות נהר מטקווארי .עד לכיבושה בידי פומפיוס בשנת 65 לפנה"ס הייתה מצחטה ,מרכז פולחני לירח ונקראה בשם ארמאזי . במאה ה-4 הפכה לעיר נוצרית וכל אתריה הקדומים "נספגו " אל תוך הדת החדשה .נערוך תצפית על העיר העתיקה ,נבקר בקתדרלה המפוארת סווטיצ'חובלי ובכנסיית ג'וואר .נתקדם בנסיעה ונראה את מצודת אנאנורי המרשימה מהמאה ה-17 הצופה על אגם ז'ינוואלי . נעלה על הדרך הצבאית הגיאורגית ששימשה כגשר מחבר בין גיאורגיה לשכנותיה שמצפון לקווקז. נטפס אל עבר הקווקז הגבוה ונתרשם מהדרך המדהימה . ארוחת ערב ולינה באתר הנופש גודאורי השוכן בלב אזור סוב אלפיני .

יום 4 – גודאורי – הקווקז הגבוה – קזבגי – גודאורי

הבוקר נטפס במעלה הקווקז כשהנוף המרהיב משנה את צורתו מידי סיבוב או פיתול .נשתמש ברכבי שטח מקומיים ונבקר בכנסיית גרגטי מהמאה ה-14 . נערוך תצפיות אל עבר פסגת הר קזבק המתרומם לגובה של 5,000 מטר. נספר אודות פרומתיאוס שנקשר ע"פ המיתולוגיה היוונית אל צוק סלע הקזבק כדי לרצות את עונשו לאחר שגנב את האש מן האלים. בסיום הסיור נשוב לארוחת ערב וללינה לגודאורי .

יום 5 – גורי – אופליציחה - קוטאיסי

ניפרד מגודאורי וניסע מערבה אל גורי- עיר הולדתו של סטאלין, שם נראה את בית נעוריו והמוזיאון על שמו. נמשיך אל עיר המערות אופליציחה Uplistsikhe, שנחצבה לפני כ-2,000 שנה ושימשה עיר מסחר חשובה על דרך המשי. החפירות הארכיאולוגיות שנערכו בעיר חשפו שרידים של תרבויות פגאניות והלניות שהתקיימו שם.

בתום הביקור באופליציחה, נגיע לקוטאיסי - העיר השנייה בגודלה בגיאורגיה , השוכנת כ-120 ק"מ מזרחית לים השחור. בעיר זו השתמרו סממנים רבים מימי הביניים. ארוחת ערב ולינה בקוטאיסי .

יום 6 – קוטאיסי – בורג'ומי – באקוריאני

חלקו הראשון של היום יוקדש לסיור בעיר קוטאיסי : נראה את הרובע היהודי ,נתרשם מבית הכנסת הדו קומתי המהווה דוגמה מעניינת לארכיטקטורה יהודית –דתית עתיקת יומין .כמו כן ,נסייר במתחם גלאטי ובו מכלול חשוב של מנזרים וכנסיות ובהם גם קברו של המלך דויד "הבונה" ,הנחשב לאחד מאבותיה המייסדים של ממלכת גיאורגיה בימי הביניים. בצהריי היום, נצא לכוון בורג'ומי, ונסייר בפארק הלאומי המהווה את אחת משמורות הטבע היפות בגיאורגיה .נמשיך לארוחת ערב וללינה בעיירה ההררית באקוריאני אשר משמשת כאתר סקי בימות החורף .

יום 7 – באקוריאני – וארדזיה – גיאומרי (ארמניה)

נתחיל את היום בסיור ב- וארדזיה המהווה את אחד האתרים האטרקטיביים ביותר בגיאורגיה .אתר זה מכיל מערכות חצובות של מערות הסדורות בקומות ובטורים ארוכים .במערות אלו שחלקן נבנו למטרות מגורים וחלקן לאחסון ,יש

פרסקאות עתיקות שהם אוצר אומנותי חשוב להבנת התפתחותה של האומנות הפלסטית הנוצרית.
על הדרך נראה את מצודת קרביצי מן המאה ה-10 ונמשיך בנסיעה ארוכה דרומה למפגש הגבולות של גיאורגיה עם ארמניה .נחצה את הגבול לארמניה ולקראת הערב נגיע למלוננו בעיר גיאומרי .

יום 8 – גיאומרי – אשטראק – אמברד - ירוואן

בתום ארוחת הבוקר נצא לסיור היכרות ב- גיאומרי אשר נקראה בעבר אלכסנדרופול והוקמה ע"י הצארים הרוסים .
עיר זו נחשבת לשנייה בגודלה בארמניה ומהווה את בירתה של מחוז שיראק .בשנת 1988 התחוללה בעיר רעידת אדמה שהרסה אותה כמעט כליל ועד היום ניתן לראות בה שרידים מאותו אסון . בחלקה העתיק של גיאומרי נראה מספר מבנים ארכיטקטוניים מעניינים מהמאה ה-19 .תחנתנו הבאה תהיה אשטראק , אחת הערים
העתיקות ביותר בארמניה שהוקמה במאה ה-9 לספירה .נסייר באשטארק ונראה את כנסיית קרמראבור המפורסמת שנצבעה בגוון אדום מרהיב. נמשיך בנסיעה עד הגיענו למבצר אמברד שהיה חלק מאחוזתם של נסיכי פהלובני בין המאות ה-10-13 .המבצר המצוי למרגלותיו של הר האראגץ (הגבוה שבהרי ארמניה) יושב על צוק תלול ונישא שגובהו כ-2,300 מטר ,מוקף מצדדיו בגאיות וקניונים עמוקים .ההיסטוריה מלמדת שהמבצר עבר מספר גלי הרס והיום ממשלת ארמניה עושה מאמצים גדולים ע"מ לשחזרו כפי שהיה .בסיורנו במקום נתרשם מהמבצר, מהנוף הנשקף ממנו וכן ממכלול השרידים שנתגלו בסביבותיו (בית מרחץ ,כנסייה ועוד). אחר הצהריים המאוחרות נגיע לירוואן הבירה.

יום 9 – ירוואן – גארני – גגארד – אצ'מיאדזין - יראוון

ירוואן היא בירתה ומרכזה הכלכלי והתרבותי של ארמניה .במהלך ההיסטוריה עברו על ירוואן גלי מצור וכיבושים רבים .לאחר נפילת ברית המועצות ,הפכה ירוואן (בשנת1991) לבירתה של ארמניה העצמאית .

העיר ממוקמת בעמק נהר הרזדאן ומשקיפה על הר האררט בדרום ועל הר ארגאץ בצפון מערב .נסייר בכיכר הרפובליקה ,בשדרות אבוביאן ,נראה את האנדרטה לציון שואת העם הארמני וכן נבקר בבית הכנסת .בתום הסיור בעיר ,ניסע מערבה ונגיע לכפר גארני שהיה בעבר מרכז הלניסטי רומי .נראה במקום את המקדש להליוס – אל השמש שנבנה ע"י טרדאטס הראשון ,מלך ארמניה.המקדש שימש במשך שנים כארמון קיץ של האצולה הארמנית .נתקדם משם למנזר גגארד בו השתמרה כנסייה גדולה מן המאה השביעית החצובה כולה במערה .תחנתנו האחרונה ליום זה תהיה ביקור בעיר אצ'מיאדזין שהייתה בירתה העתיקה של ארמניה בשנים 180-340 ועד היום יושב בה ראש הכנסייה הארמנית. בתום הסיור נחזור לארוחת ערב וללינה בירוואן .

יום 10 – ירוואן – מנזרי חור ויראפ ונוראוונק – ירוואן

נשלים את סיורנו בירוואן ונבקר במוזיאון המטנאדרן המכיל כתבי יד וספרים עתיקים בשפות רבות .בהמשך נצא מהבירה למחוזות אררט ו- ואיוטס דזור שבהם נבנו במאה ה-13 שורה של מנזרים .תחילה נבקר במנזר חור ויראפ הממוקם בסמיכות לגבול התורכי ,על פני מישור רחב ידיים ולמרגלותיו של הר האררט .קונוס הקרח של חור ויראפ נראה היטב בשעות הבוקר המוקדמות בטרם יעטה עננים. כנסיית חור ויראפ היא אחד האתרים המקודשים ביותר לארמנים, ומרבים לעלות אליו לרגל .בתום הביקור נמשיך לכפר ארני לטעימות יין במפעל המקומי הידוע .אחה"צ נגיע למנזר

נוראוונק המצוי בנוף קניוני מרהיב ובמרחק של כ-120 ק"מ מירוואן . הכנסייה החשובה בנורוואנק היא כנסיית האם הקדושה שנבנתה ככנסיית קבר והונצחה לכבודו של הנסיך אורבליאן, נצר לבית אצולה מקומי, ממנו הגיעו מרבית פטרוני ובוני הכנסיות והמנזרים בארמניה. במקום נראה גם אוסף מרשים של צלבים חצובים בסלע. בדרכינו חזרה לירוואן נעבור באתר בו התגלה בית עלמין יהודי מהמאה ה-14 .ארוחת ערב בירוואן כולל מופע פולקלור .

יום 11 – אגם סוואן – סדקאלו (גיאורגיה) – טביליסי

אגם סוואן הנו הימה הגדולה ביותר בארמניה .גובה האגם הוא כ-2,000 מטר מעל פני הים ויש המכנים אותו בשם "הפנינה הארמנית". האגם מוקף הרים מכל צדדיו וע"פ הממצאים הארכיאולוגיים התקיימה בו התיישבות אנושית כבר לפני כ-4,000

שנה. כיום ,האגם מוכרז כפארק לאומי וחופיו משמשים כמוקדי תיירות ונופש. נערוך שייט
באגם ונתרשם מהפסטורליות של הסביבה. בהמשך נחצה את הגבול לגיאורגיה ובשעות הערב נהיה בטביליסי.
ארוחת ערב במסעדה בטביליסי כולל הופעת פולקלור .

יום 12 – טביליסי – טיסה לתל אביב

בשעות הבוקר נסייר בשווקים השונים בטביליסי וכן נשאיר מעט זמן חופשי להנאתכם. אחה"צ העברה אל שדה התעופה *לקראת הטיסה לתל אביב .*

אתרים ואטרקציות מרכזיות בסיור

- טביליסי : מצודת נארילקה ,בית הכנסת ,מופע פולקלור
- מצחטה – בירתה הקדומה של גיאורגיה
- הדרך הצבאית הגיאורגית ורכבי שטח בקווקז הגבוה
- מוזיאון סטלין בעיר גורי
- עיר המערות אופליציחה
- קוטאיסי : הרובע היהודי ,בית הכנסת
- הפארק הלאומי בורג'ומי , עתיקות וארדזיה
- ביקור במבצר אמברד (ארמניה)
- ירוואן :כיכר הרפובליקה, בית הכנסת, מוזיאון המטנאדרן ,מופע פולקלור
- אצ'מיאדזין – בירתה הקדומה של ארמניה
- מקדש הליוס בגארני , מנזרי חור ויראפ ונוראוונק
- טעימות יין בכפר הארמני ארני
- שייט וארוחת צהריים באגם סוואן

מדריך: בן-ציון יהושע

ציפור כחולה ואישה באדום

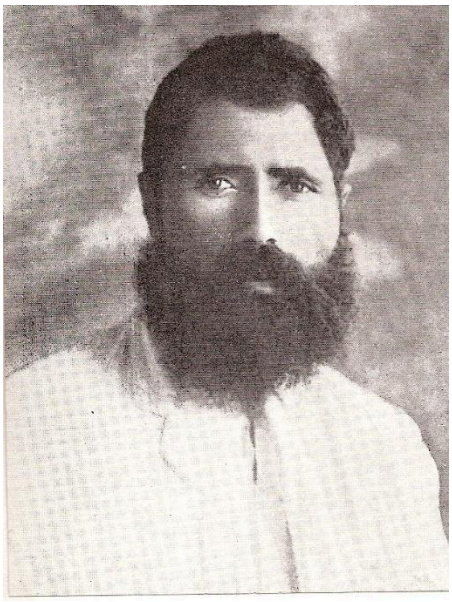
דמויות מפתח ביצירתו של יוסף חיים ברנר

מאת בן-ציון יהושע

כמחט בבשר החי – האגדה לבית חפץ ב'שכול וכישלון'

מבקריו של יוסף חיים ברנר נהגו לציין לא אחת כי יוסף חיים ברנר לא הירבה לשקוד על הרומנים שלו. בהינף אחד של יום ולילה פרס את עלילת הרומן על

הכתב. יש שראו בו סופר מרושל. ביאליק שהעריך את כתיבתו הירבה להטיף לו מוסר במכתביו. הוא מצא בכתיבתו "אריכות, גיבוב חומר, חסרון סדר בהרצאה, דברים שאינם צריכים לגופם, פזיזות ובהילות בהרצאה ובסגנון"[156]. תגובתו של ביאליק היא דבש מהול בעוקץ. הוא מגדיר את ברנר בתואר "אתה הוא המספר העברי החדש של תקופתנו", אך בהמשך הוא מתייחס לדמויות הן "עושות רושם כאילו חסרה איזו

יוסף חיים ברנר (אוקראינה 11.9.1881 – נרצח ביפו 2.5.1921)

קרן קיימת בנשמתם, איזה עיקר חסר בה...הלשון שבסיפורך דורשת תיקון, השתדל לשכלל את לשונך" וכאנשי דורו הוא 'מאשים' את ברנר: "סיפורים ממין זה נכתבים מתוך קדחת...יש לך לשון משלך אבל ניכרת בה התרשלות"[157]. ברדיצ'בסקי קטל את כתיבתו של ברנר ביצירתו 'בחורף' במילים אלו: "אין זה רומן, כי אם סיפור, ואין זה סיפור, כי אם סיפורים; ואין אלה סיפורים כי אם זכרונות; ואין אלה זכרונות שנכתבו לשחרר את המספר מדבר-מה"[158].

בקריאה מעמיקה ביצירתו של יוסף חיים ברנר עולה כי יצירתו אינה אקראית אלא מחושבת ומושקעת. טעונה היא ארמזים והוא מודע לכל פרט. הדמויות מתפתחות במהלך העלילה. דמויות המפתח מאפיינות את הסובבים אותן ואלו שבים ומאפיינים את דמויות המפתח. ברנר שולט בדמויותיו לאורכן ולרוחבן. הקורא המעמיק רואה

---

[156] מכתבו לי"ח ברנר מי"ד באלול תרס"ד (25 באוגוסט 1904) וראה דן מירון, על בעיות סגנונו של י"ח ברנר בסיפוריו, *גזית*, כרך י"ט, חוב' ט-יב (תשכ"א), עמ' 50-54. מובא גם ב*יוסף חיים ברנר – מבחר מאמרי ביקורת על יצירתו הסיפורית* [להלן: ברנר, מבחר מאמרים], תל-אביב תשל"ב (1972), עמ' 174-186.

[157] איגרת מאוגוסט 1903, נדפסה באיגרות ביאליק, תל-אביב תרצ"א, כרך א, עמ' רסח-רע ושבה ונדפסה בברנר:מבחר מאמרים, עמ' 45-46.

[158] נדפס לראשונה בירחון 'הזמן', שנה א', חוברת ב' , פברואר 1905). כונס בקובץ ה'מאמרים' של הרדיצ'בסקי, עמ' רסט-רע. וברנר, מבחר מאמרים, עמ' 42.

את עבודת ההכנה המדוקדקת של המחבר המוליך אותנו עקב בצד אגודל. ברנר משתמש במוטיב חוזר ההולך ומחריף עד לסוף הטראגי. מותה של מרים ב'שכול וכישלון' אינו כפשוטו דקירת מחט חלודה בנלית, שגורמת למותה. היא קורבן העולה במשפחת חפץ. לכאורה, המוות שלה אינו מנומק. היא הדמות היחידה הנראית נורמלית ואוהבת חיים. אחותה אסתר רואה את עצמה קרבן אך מרים היא האיל הנאחז בסבך ומועלה לקרבן. ההכנה למותה עוברת שלב אחר שלב לאורך הרומן 'שכול וכישלון': כשחפץ בא לבקר בבית משפחת חפץ נאמר כי הוקל גזר דינו הקשה וביטוי שפתיו כבר לא בטא *כמדקרות מחט* (383, ב)[159]. כשאסתר מקנטרת את מרים ומטיחה בה עלבונות היא מגיבה על קשריה של מרים עם שניאורסון "אסתר עדיין משתמשת *בכלי זין חלוד*" (399, א) ובהמשך (שם): אסתר מוצאת שהייתה צריכה להקניט את אחותה במשהו "שיבטא אותה באמת *כמדקרות חרב*". כאן המספר מוסיף "ומה את מלגלגת כל כך? ענתה לה *הנדקרת* (מרים זוכה לכינוי 'נדקרת' במקום נעלבת והרמז לגבי עתידה בסיפור ברור), בבחינת אקדח טעון המוצג בתחילת הסרט והופך לכלי משחית בהמשכו. שניאורסון מתלונן על מרים שבשעת שיעור המקרא למדה *לתקוע סיכה בין שפתיה* ולחטט [מלשון מחט] באותה סיכה בשיניה (401,ב) – שהביאו בסופו של סיפור למותה (438, ב). רמז הדקירה מועבר גם לדמויות אחרות: ר' יוסף מתלונן על היתושים בביתו, שעקיצתם כמחט בבשר החי (420, ב).

דוגמת ברוך הגולם מ'בין מים למים'[160] זיידל הגיבן ממלא את תפקיד מבשר המוות, מעין מלאך המוות. הוא דמות נלווית למרים בכל תקופת יפו. הוא יושב על מדרגות ביתה. באופק חולפות ספינות המציגות את משאלתה של מרים לנסיעה, משאלה שאינה מתגשמת. עיצובו של זיידיל שאוב מעולם הדימויים של המוות. הוא לוטש את עיני הזכוכית שלו בחצי-*האופל [אופל – כינוי למוות]*. הוא מביט בכל אישה *ותולעתו מכרסמת אותו*, בחינת *'רימה ותולעה המכרסמות את גוף המת'* (442, ב). עיני הזכוכית של זיידיל מובלטות ברגעי גסיסתה של מרים. גם ראייתו של זיידיל את מרים 'כאשר יביט החתול אל החמאה'[161] (438, ב), שהוא דימוי למלאך המוות.

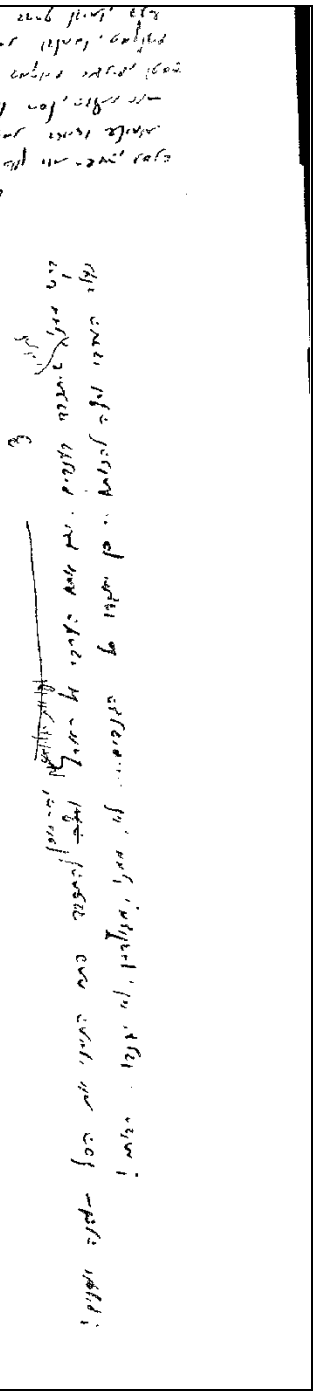
[159] המקורות (מספר עמוד וטור א' או ב') שאובים מן הספר: כל כתבי י.ח. ברנר, כרך ראשון, הוצאת דביר והוצאת הקיבוץ המאוחד, הובא לדפוס בידי מנחם פוזננסקי, תל-אביב 1964. צילומי כתבי היד של 'שכול וכישלון' (בין עמודים 423-422) מצביעים על גירסאות הערוכות בקפידה על-ידי המחבר.

[160] ברוך הגולם בעל התפקיד הדימוני הוא המבשר את קיצו הקרב של שאול גמזו: "ברוך צחק צחוק פשוט, בריא, מעומק הלב. לשאול גמזו נדמה כי הוא בעצמו צוחק את הצחוק הזה, עלה פחד בלבבו (318, ב) – ברוך לובש אפוא את לבוש המוות: צוחק מעומק הלב ומחדיר את פחד המוות אל לבו של שאול (318, ב). מוטיב הדימון בא להעצים את המוות המרכזי שביצירה, מוות שלכאורה אינו מנומק דיו ברובד החיצוני של הסיפור, אך עשוי היטב במרכיביו הפנימיים.

[161] בסיפור 'בחורף' מצאנו: 'החתול הוא, אמנם, חיה טמאה ואולם בנוגע לעתידות אין לך נביא ובעל סימן גדול הימנו' (24, ב). כשהמספר מתאר את מרים לראשונה ב'שכול וכישלון' הוא מוצא בעיניה 'משהו חתולי' (388,א), המרמז על נבואה העומדת להגשים את עצמה. ר' יוסף, אביה של מרים, המתאר את העזובה בביתו לאחר מותה של מרים מייחס תכונות אנוש ל'חתול אחד שבביתו', הנוהג בר' יוסף אותו מנהג שנוהגת בו מרים. לאחר שהעניש את החתול שאכל מלחמו מתחמק החתול מפניו ונשמר לנפשו (420, ב). נקודת הקישור בין מוטיב הדימון זיידיל והחתול מבשר המוות מעוצבת בתיאור מבטו של זיידיל במרים לפני מותה: 'כאשר יביט החתול אל החמאה' (438, ב).

ברגעים אלה אומר זיידיל: "והיא רצתה לחיות! בשעת הגסיסה פתחה את פיה כמתחננת על נפשה" – תחינה על הנפש בפני המוציא להורג.

ברגעים האחרונים שלפני הדקירה הטראגית שוב מחטטת [במשמע מחט] מרים בשיניה בסיכה וחושבת מה לכתוב. החיטוט הוא קודם כל בתודעה שלה. גם הפתגם שהיא מצטטת (438, ב): "משתי רעות בוחרים ב*קטנה*" רומז על מותה הקרב. הפתגם אינו מנומק. אמירת הפתגם הזה רגע לפני ההתאבדות במחט *קטנה* מבהירה את הרמז ואמנם במשפט הבא "שולפת היא את הסיכה מבין שיניה ומבלי דעת למה היא עושה זאת היא דקרה בה את האצבע הקטנה של ידה השמאלית. דקירה שהביאה למותה. ברגעיה האחרונים היא נזכרת ב'פואימה' על נסיכה צעירה שדקרה אצבעה, כנראה מדובר באגדת 'שלגיה'. המלכה יושבת ליד החלון ותופרת ולפתע שומעת את בכיה של 'שלגיה' הולכת לקראתה ו*אצבעה נדקרת באקראי והיא מתה.* האנלוגיה בין מרים לבין 'שלגיה' לא מותירה מקום לספק שברנר היה מודע לדמותה של מרים, השואבת ממסורות אגדיות יהודיות ובינלאומיות כאחת. ואם לא די בכך, שניאורסון מדביק לה כינויים חוזרים ונשנים מתחום האגדה: בת השמים, בת אלים, שֵדָה, קוסמת יפה וטובה. הכינוי 'פייה' הופך לכינוי סרקסטי לקראת מותה של מרים, כשנשות יפו אומרות: "פיה? אוי, איזו רחמנות! איזו רחמנות! (444, א). ברגעי מותה מתברר כי אינה 'פייה' אלא בשר ודם הנופחת נשמתה במוות חסר היגיון ורק אז יכול חפץ להשיגה. זאת דמות בלתי מושגת, שניתן לחוש בקיומה אך לא להשיגה. ר' יוסף אביה, המבין באסטרולוגיה, מגלה שנשמת בתו מרים אשר הוא חטא כנגדה "נתגלגלה שם באחד הכוכבים; שזה הכוכב הקטנטן המזהיר, הנוצץ ממולו וקורץ לו, אינו היא, היא היא – מרים – בתו היקרה?" (449, א). שאלת השאלות היא: האם מרים לבית חפץ מתה בתאונה או שברוב יאושה בחוסר התכלית של חייה היא מבקשת את נפשה למות. המשל על 'תקוות השחוף', המסופר על-ידי חפץ, על צל התקווה של השחוף שעל אף בשורת המוות ההולך וקרב מאמין הוא בסתרי לבו כי עוד חיה יחיה. משל זה הנאמר על מרים המאמינה שעוד חמילין יאהב אותה וישא אותה לאישה – בחוסר התכלית של אמונה זו יש יותר מבשורת המוות העתיד לבוא (425, ב). ביאוש שתוקף את מרים עוד קודם נסיעתה ליפו, כשתוכנית נסיעתה לאמריקה או לביירות משתבשת, נותר לה, לדבריה, "לשתות סם-מוות" (423, א) מהצהרה מוקדמת זו ומנסיבות מותה ברור שדקירת המחט המביאה למותה אינה תאונה אלא מוות מכוון ומתוכנן, שיש בו מייסוד ההתאבדות לדעת. צעד אחר צעד הוביל אותנו ברנר לאורך הרומן 'שכול וכישלון' – הן מבחינת המסע אל נפשה של מרים והן מבחינת בניינו של הרומן.

מתוך טיוטת הרומן 'שכול וכישלון' לי"ח ברנר

העלמה האידילית בכחול והאישה הוולגרית באדום

הצבע האדום ביצירתו של ברנר הוא מטפורה בוטה ליצריות גסה וולגריות לעומת הצבע הכחול המסמל עולם לא מושג, עולם אידאי. גסי הרוח לבושים באדום ואפילו עורם אדום ועיניהם טבולות דם. האישה בכחול היא היפוכה המוחלט של האישה

באדום. היא מתוארת בקווים לא ריאליסטיים אלא נטולה היא מעולם האגדה. זאת דמות המזכירה בעיצובה את השולמית שבשיר השירים. אין יהודי יכול לכבוש אותה אלא רק "גוי", או מי שנושא שם של גוי כמו חמילין, בורסיף, פטרוב או דז'יקוב. העלמה בכחול זוכה לכינויים 'עלמה אידיאלית' (33,א) או 'עלמת-חן' (שם) או 'בתולת-ישראל'. רחל, בסיפור 'בחורף', היא עלמה בכחול. פיירמן אינו יכול להשיגה אך בורסיף [עם שם נוכרי] יכול לממש את יצריו ולהשיג אותה כלאחר יד. רחל ב'בחורף' היא מקבילתה של מרים מ'שכול וכישלון'. גם אימו של פיירמן רואה את רחל באור אגדי ומתארת אותה 'מזהירה כשבע שמשות'[162]. עיצובה האגדי של רחל מוצא ביטויו בעיקר בקטע זה: "היא היתה לבושה שמלה *כחולה* כהה ולאור המנורה היתה סמל החיים, הזיו והיופי" (49, ב). "דמי פניה קלחו כרצי פנינים" (50, א) זאת תחושתו הסובייקטיבית של פיירמן, ראייה מהרהורי הלב. אברמזון רואה בה ראייה קבלית "היא פועלת *כטל של תחיה* על כוחותי הנרדמים"[163] (54, א). העלמה בכחול נבחנת בראיה מסולפת של מי שמאוהב בה. בורסיף האיש הייצרי יש לו הערכה ריאליסטית: "אחת ממידות העלמות האידיאליות להתחיל ב'ראשית' בשעה שאין להן שום 'שנית'". היופי של העלמה בכחול הוא מסנוור ומשמש הסוואה לחוסר חכמתה. בסיפורו של ברנר ב'מסביב לנקודה' חוה היא האישה בכחול, שמה הוא אגדי: 'גם לה אין אם' (61, ב). עיצובה החיצוני עשוי באותה מתכונת של סופרלטיבים: מסגרת שפתיים נמרצה, נדנוד לחיים שזופות-צחות חיוורת המצח היפה *חוהר העיניים הכחולות*, אלא שהמספר מלגלג משהו על דמותה האידאית ("בחנה את איש שיחה ב*אחת מעיניה הכחולות* (80, ב), כדי לפגום באותה שלימות כביכול.

עיצובה החיצוני של העלמה בכחול אינו ריאליסטי והוא עשיר בדימויים הלקוחים בחלקם משיר השירים: שחרחורת, נאוה, בעלת עיניים חיות, פקחות, *כחולות*, לחיי סאמיט [=קטיפה] מאורכות, פה קוסם ותנועות איילה, שיניה ספירים. דז'יקוב הקווליר ב'מעבר לגבולין' (200, ב) מסמל את הייצריות הגויית במקטורן האדום שלו.

כשאברמזון מגלה לראשונה את עולם ההשכלה הוא מתאר עולם זה כ'רושם של דבר אגדי' (69, א) והאיש המשכיל האידיאי נגלה לו בלבוש *כתונת-פסים כחולה*. כתונת הפסים מעבירה אותנו לדמותו של יוסף המקראי, בעל כתונת הפסים, שלפי

---

[162] אור שבעת הימים בבריאת העולם, משל וסמל לאור גדול ושפע זוהר: 'ואור החמה יהיה שבעתיים כאור שבעת הימים' (ישעיה ל כו), ח"נ ביאליק , "אמי זכרונה לברכה" – 'אור שבעת הימים שם יהל'. ברדיצ'בסקי, סיפורים, עמ' קמו: 'לי היה יופיה כאור שבעת הימים'.

[163] מוטיב 'טל של תחייה' שאוב מן האגדה התלמודית (שבת לה,ב) וכוונתו לטל שעתיד הקב"ה להחיות בו מתים: 'ואמר רבי יהושע בן לוי: כל דיבור ודיבור שיצא מפי הקב"ה – יצתה [=יצאה] נשמתן של ישראל, שנאמר: "נפשי יצאה בדברו" (שיר השירים ה ו) ומאחר שמדיבור ראשון יצתה [=יצאה] נשמתן - דיבור שני היאך קיבלו? *הוריד טל שעתיד להחיות בו מתים, והחיה אותם*, שנאמר: "גשם נדבות תניף אלהים נחלתך ונלאה אתה כוננתה" (תהלים סח, י)'.

האגדה ידע שבעים לשון ובחכמתו דאג ליום מחר[164]. הצבע הכחול שנוסף לכתונת הפסים בא להדגיש את האידאי המסומל בכחול.
המפתח להבנת ה'כחול' בולט בקובץ השירים של דוד יפה ביצירה 'בין מים למים' (292, א-ב). אהודה גמזו...*שאדמומית* לחייה היתה שזופה קצת (293, א). לאחר קריאת השיר ה'כחול' של דוד יפה היא מאבדת מאדמומיותה.

מים, מים, מים
מים *כחלחלים... כחלחלים... כחלחלים...*
ממסתרי משכבי, מחופי חופתי,
כחול שפתיים, יצוא אצא, יחידי, אל העולם *הכחלחל*
אהבתי את שמיכתי *הכחלחלה,*
אהבתיה, כאהבי את הכיפה, כיפת *התכלת*
אשר מעל לראשי;
כאהבי את עיני היונים ה*כחולות*
אשר לאהובת חלומי
אני הנני בן העולם *הכחלחל*
והוקר אוקיר את החיים *הכחולים...*
בליל קיץ כחול ירחף עולמי על פני שמי ה*תכלת* - - -
הגלים ה*כחולים* הרכים רוטטים, רוטטים חרש לאויר ישאפו - - -
עיניה ה*כחולות* הבריקו, שדיה נעו, כגלי תלתליה;
הגיחו עננים ואד חם ו*כחלחל* היה סביבנו - - -

אם היה לנו ספק שהכחול מבטא יסודות של הזייה וחלום ונעדר ממשות בא הקטע הזה ומעיד על כך. המשורר דוד יפה מלגלג על נשות הארץ המכוערות. שירת הכחול שלו, שאותה הוא הוזה ורואה בה 'תענוג גן עדן', מכוונת לנשות אירופה היפהפיות שהן יציר דמיונו. למשמע הזיותיו על נשות אירופה, שואלת פנינה המסמלת ב'בין מים למים' את האישה האידיאלית בכחול: "ועיני הנשים ההן כחולות, האין זאת?" והוא משיב "כחולות! כחולות!"
בניגוד לראיה התמימה והכנה של האנטי-גיבור השקוע בהזיותיו ורואה את האידיאל החלומי שלו בנערה בכחול, שאין בה ממשות אירוטית, ראייתו של המשורר דוד יפה את האישה החלומית היא ראייה מזוייפת וחסרת כנות.
ביצירתו המרכזית של ברנר 'שכול וכישלון' מצאנו שתי עלמות בכחול, המלוות את חפץ האנטי-גיבור, כמושא להזיותיו. הן שאובות ממושגי האגדה המסומלת בכחול. אהבתו של חפץ לבת העגונה היא חד-סיטרית ובנוסף *לשמלתה הכחולה* היא

[164] ראה ברדיצ'בסקי, *ממקור ישראל*, עמ' לה וכן 'עמנואל בן גריון, *שבילי האגדה*, עמ' 52-53.

מתוארת כ*ציפור פלאית, שבאה ממדינות הים*[165] (379, ב). בנוסף לדמיון הקיים בין מרים ובת העגונה: "איזה שרטוט משותף, יש כמדומה, בזו, במרים, ואותה הגיבורה של אותו האפיזוד שלו האחרון' (390, א) ובמקום אחר רואה חפץ במרים את גלגולה של זו ה'קטנה' – בת העגונה (429, ב). הדמיון בין שתיהן עושה את מרים לנערת המשאלות והחלומות של חפץ *לבעלת העיניים הכחולות.*

האישה האסרטיבית והדעתנית באדום

האישה באדום מובלטת בלבוש האדום או במטפחת אדומה, לחייה וידיה אדומות. זו אישה אסרטיבית ודעתנית. היא במרכז העניינים החברתיים ("היא מתנהגת תמיד כ'מלכת הנשף', מאשרת את כל הישר בעיניה בקריאות הידד וכדומה, ולפרקים היא מעיפה רק מבט על הנואם, מבט משתתף, מסכים, מבט של תודה וחן, או מבט של עונש, מבט בז ומבטל..." – 37, ב), מקצועה גברי והיא נוהגת להוריד מערכן של נשים אחרות (למשל ב'בחורף' - נארמן מתייחסת ללרנר והדומות לה כנשים נחותות ממנה). האדום בא לסמל גם את אבדן השלימות. אברמזון ההולך לקראת טירופו, אומר: "כל ההרמוניה מתקלקלת...*חושן אדום*... כל ההרמוניה" (מסביב לנקודה, 91, א).

נארמן ב'בחורף' לבושה תמיד ב*חושן אדום* (37, ב). האֵם יהודית היא המפרנסת של המשפחה ועוסקת במלאכות של גברים, קצבות ושחיטת אווזים, ומתעטפת במטפחת אדומה (10,ב). מרת נחמין ב'מסביב לנקודה' שעל התנהגותה הוולגרית נאמר: "תצילנה אזנים מקולה ומחוות דעתה" והיא מאופיינת בעיניים בוערות ב*אש* חשד (70, א). ב'מעבר לגבולין' נשות האיסט-אנד מתוארות כאדומות, שיכורות ומטונפות (230, א). אהודה גמזו ב'בין מים למים' שייכת לנשים באדום ("*שאדמומית* לחייה היתה שזופה קצת" – 303,ב). המשורר דוד יפה מעניק מטפורה פיוטית לאודם שבה: *'שושנה פשוטה'. הניה* ב'שכול וכישלון' *מתוארת כאישה תאוותנית וריקנית ו'פניה מזיעים כאילו הם מדונג אדום' (411, א). המספר מוצא דמיון רב בין הניה לאמו של גולדמאן, אפיון השואב מן האדום: "ואם היה איזה הבדל ביניהן לא היה אלא כעין אותו ההבדל שבין מטפחת-כותנה אדומה רומינית, לא ישנה [=הניה] ובין מטפחת מאותו מין, שמתחילה כבר להינקב [=אמו המזדקנת של גולדמאן] (411, א). היצריות הגסה המאופיינת באדום, אינה רק אצל נשים אלא גם אצל גברים. זקן האכסנאים – איש שיבה כבן שבעים – שהתחתן עם יתומה צעירה וכוחו עדיין במותניו. כשהוא דופק בחוזקה על השולחן בבית הכנסת הוא עושה זאת* בכף ידו האדומה, *גם נאומו נאמר* בעיניים טבולות דם *ונושא הדיון הוא*

---

[165] הציפור הכחולה היא סמל מיתולוגי עתיק יומין לשמחה, אושר, שפע, חמימות, לידה מחדש, אביב חדש. היא גם סמל לאנוכיות, התפכחות מאשלייה ואבדן התמימות ומעבר מן הנעורים והתום אל הבגרות והחכמה. מוריס מטרלינג העלה את המחזה 'הציפור הכחולה' שהייתה גם לסרט קולנע. צמד ילדים יוצאים לחפש את הציפור הכחולה וחוזרים בידיים ריקות, אך מוצאים את הציפור בכלוב שבביתם והם מעניקים אותה לשכן חולה, אך הציפור נעלמת וממתינים לשובה באחד הימים.

דברי ימי עמנו הטבולים בדם *(432, א). חפץ, לעומתו, הנעדר יצרים, מוגדר כנייר מחוק ישן "*שאודם לא כיסה את עור פניו...אודם לא היה בפניו*" (436, א). דמות מקבילה לאכסנאי הזקן הוא אלימלך מ'בחורף', המלווה בריבית הגס, המרבה לנאום, שסימן ההיכר החיצוני שלו הוא* אפו האדום*(44,ב). דז'יקוב הקווליר ב'מעבר לגבולין' מסמל את הייצריות הגויית במקטורן האדום שלו (200, ב).*

עיון ממצה בחומר לימדנו על יכולתו האמנותית של ברנר, השולט ברומן לאורכו ולרוחבו ומשנתו סדורה. הדברים הזעירים ביותר ברומן אינם פרי מקרה שיצאו כביכול 'מראשו הקודח' אלא תוצאה של הכנה מדוקדקת של ברנר המוליך את הקורא צעד אחר צעד. כך לקראת מותה של מרים ב'שכול וכשילון' ובמידה קלושה יחסית של הכנה ב'בין מים למים', במותה של הדסה, במוטיב ברוך הגולם, במוטיב הבור, החתונה השחורה ומותו של השומר. המוטיב החוזר ההולך ומחריף ולובש משמעות טראגית.

מקורות:

קישור: **לקסיקון הספרות העברית החדשה. עורך אחראי: יוסף גלרון־גולדשלגר.** *ראה ביבליוגרפיה מקיפה:*
http://library.osu.edu/sites/users/galron.1/02001.php

בקון, יצחק. יוסף חיים ברנר – מבחר מאמרי ביקורת על יצירתו הסיפורית *– ליקט והוסיף מבוא וביבליוגרפיה יצחק בקון. עם עובד תשל"ב.*

אבן, יוסף. אמנות הסיפור של י.ח. ברנר (ירושלים : מוסד ביאליק, תשל"ז).

ברתנא, אורציון. אסכולת ברנר ואסכולת עגנון בספרות העברית של המאה העשרים. דימוי, גל' 25 (אביב תשס"ה), עמ' 81־89, 95.

גוברין, נורית. בין קסם לרסן : על השפעת מאמרו של ברנר: "הז'אנר הארצישראלי ואביזריהו". מאזנים, כרך מ"ו, גל' 2 (טבת תשל"ח, ינואר 1978), עמ' 111־118 <כונס בספרה **מפתחות** (תל-אביב : אוניברסיטת תל-אביב : הקיבוץ המאוחד, תשל"ח 1978), עמ' 9־19 ובספרה **ברנר - "אובד עצות" ומורה-דרך** (תל-אביב : משרד הבטחון - ההוצאה לאור, תשנ"א 1991), עמ' 179־200>

גוברין, נורית. 'מאורע ברנר' : המאבק על חופש הביטוי <תרע"א-תרע"ג> (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"ה) <מהדורה שנייה הופיעה בשנת תשנ"א 1991>

גוברין, נורית. ברנר. אובד עצות ומורה-דרך, תשנ"א, משרד הביטחון ההוצאה לאור ובית הספר חמדעי היהדות באוניברסיטת תל-אביב, 334 עמ'.

חקק, לב. י. ח. ברנר והמסורת היהודית. הדאר, שנה 77, גל' כ"א (י"ג באלול תשנ"ח, 4 בספטמבר 1998), עמ' 14־16.

עקרוני, אביב. מחקר על יצירתו של ברנר. כרמלית, כרך י"ט-כ' (תשל"ה), עמ' 277־280 <חזר ונדפס בספרו: **על כפות המאזניים** : מבחר מאמרים (תל-אביב : עקד, תשס"ז 2007), עמ' 65־69, בשם: "ואני פסימיסט, פסימיסט עד שורש">

ערפלי, בעז. מהתחלה : קריאה חדשה ביצירות מרכזיות של יוסף חיים ברנר: בחורף, מסביב לנקודה, מא. עד מ., מעבר לגבולין, מן המיצר, עצבים, מכאן ומכאן, שכול וכשלון (בני ברק : הקיבוץ המאוחד, תשס"ט 2008).

ערפלי, בעז. בעולם עירום: 'מוות', 'חיים' ו'פוליטיקה' בסיפור "מא. עד מ." מאת יוסף חיים ברנר. עיונים בתקומת ישראל, כרך 17 (תשס"ז 2007), עמ' 43-79.

קאטר, ויליאם ויוסף אבן. בעקבות ברנר בדרך אל 'שכול וכשלון'. הספרות, כרך 17 (1974), עמ' 127-141.

שפירא, אניטה. ברנר : סיפור חיים (תל אביב : עם עובד, תשס"ח 2008).

[המאמר נדפס לראשונה ב'עתון 77', גל" 343, טבת תש"ע, דצמבר 2009]

מילים על גלגול נשמות צומחות על הכרמל
בין יהדות לאמונה דרוזית
נביל נאסר-אלדין, "מילים צומחות בהר הירוק"
שירים. ירושלים 2001

מזה שנים מתקיים מפגש שנתי מרתק בין משוררים וסופרים ישראליים למשוררים בני העדה הדרוזית, שנרקם ביוזמה משותפת של משכילי העדה הדרוזית והמשוררים בלפור והרצל חקק. זו ידידות שתחילתה פואטיקה והיתה לידידות נפש בין שני עולמות רחוקים כל כך ובה בעת קרובים כל כך. משוררים משני המגזרים – הדרוזי והיהודי – אומרים שירה, שיר הלל לשירה העברית.

לקראת לכתנו ליישוב הדרוזי דליַת אל כרמל עיינתי מחדש בשירו של המשורר, המחנך ופעיל העדה הדרוזית נביל נאסר אלדין, 'הגלגול הקודם' מתוך ספרו 'מילים צומחות בהר הירוק'. נביל נאסר אלדין (1958), יליד הכפר דליַת אל-כרמל, בנו הצעיר של השייח' סאלח. משורר ומתרגם שירה. מורה בכיר ללשון העברית ולמורשת הדרוזית, שבה פיתח תוכני-לימוד. פעיל במועצה הציונית בישראל. חבר אגודת הסופרים העברים בישראל שבה כיהן כסגן היו"ר.

האמונה בגלגול נשמות היא מקור העוצמה הדרוזית

האמונה בגלגול נשמות היא אחד העקרונות הבסיסיים באמונה הדרוזית, והיא משפיעה על חייהם והשקפת עולמם של הדרוזים. לפי אמונה זו, לאחר מותו של אדם נשמתו שבה לעולמנו ומתגלגלת בנשמתו של תינוק דרוזי הנמצא ברחם אימו. האדם הדרוזי זוכר לעיתים חלק מחייו הקודמים. בספרים ובעדויות מתוארים מפגשים וחיים עם דמויות מגלגול קודם.

אין ספק כי אמונה זו מקילה על הצער והיא מקור נחמה על אובדן חיים. הדרוזי מאמין כי ביום הדין האחרון, ייתן האדם דין וחשבון בפני הבורא על מעשיו בגלגולים של חייו. המסקנה המתבקשת מאמונה זו כי הצד הרוחני הוא העיקר ולא הצד הגשמי-חומרי. על האדם לכבוש את יצר הרכושנות והחומריות ולהיות סובלני לגבי הזולת הדרוזי, היכול להיוולד בגלגול אחר כבן משפחתך. לפי תפיסה זו, הנשמה היא שמקיימת את הגוף והגוף אינו יותר מאשר בגד שהנשמה מחליפה בכל גלגול חדש.

האמונה הדרוזית בגלגול נשמות איפשרה לדרוזים, שחיו כמיעוט, ללחום ללא חת על חירותם. לוחמים צעדו אל מול מותם ההרואי ונפלו בשדות קרב. למעלה מ-300 לוחמים דרוזים נפלו במערכות ישראל. האמונה שעוד רגע קט ישוב

הלוחם שנהרג בדמותו של תינוק שבא לעולם נתנה נחמה בלבבות הקרובים לנהרג והסירה במידת מה את צער המוות.

שירו של נביל נאסר אלדין 'הגלגול הקודם', המובא בהמשך, הוא דרך פואטית הממחישה אל נכון את האמונה הדרוזית הבסיסית הזאת. ייחודו של השיר הוא בניסיונו של המשורר ללכת צעד נוסף אל מחוזות הזיכרון מן הגלגול הקודם. הזיכרון הופך לראי וירטואלי המשקף את החרב, את המורשת שעוברת מן הסב לנכד, את הזיכרונות מגלגול קודם על סוס המלחמה ושדות הקרב.

המשורר עובר מן המלחמות אל החום המשפחתי מיני אז, לרכות ולאהבה במחוזות המשפחתיים – ההתרפקות על האישה של פעם ועל הבן של פעם, על נופי חורָן, מקומות ומחוזות ילדות. לאנשים מן הגלגול הקודם יש שמות, יש זהות ויש כתובת. רגעי החסד בגלגול הקודם מחזקים את האדם בגלגול עכשווי וייסורי העבר מלווים כ'שריטה' את החיים בגלגול זה.

המוות המוזכר בשיר, בגלגול הקודם, אינו מוות טבעי אלא מעשה רצח, שעשה בוגד קרוב משפחה וגדע את חיי שאר בשרו. הוא רצח את הגוף אך לא יכול היה לקחת את הנשמה וזו שבה לעולם הזה בלבוש אחר.

השאלה ששאלתי את עצמי למקרא שיר מלודי זה, האם חובת נקמת הדם, הקיימת במרחב התרבותי הזה, יכולה לבוא חשבון עם רוצח מגלגול קודם?

גלגול נשמות והישארות הנפש ביהדות

אלוהים, לפי תפיסת היהדות, בא חשבון עם האדם לא תמיד באופן מיידי, אלא בראי הדורות. בני אדם ששנות חייהם קצובות אינם יורדים לעומק מקרים הזועקים ללב השמיים. ההסבר היהודי לכך הוא שכר ועונש המשתרעים על כמה גלגולים. בתנ"ך, בתלמוד ובמדרשים אין איזכור של גלגול נשמות אלא אמונה בהישארות הנפש. יש ביהדות מאמינים ויש מתנגדים לגלגול נשמות. גדולי המתנגדים היו רס"ג והרמב"ם וממשיכי דרכם. ספרות הקבלה, לעומת זאת, ובמיוחד תורת האר"י, מלאות באמונה בגלגול נשמות הנותן מענה לבעיות של שכר ועונש, לפי אמונה זו, על חטאים בגלגול אחד אנו עתידים לשלם מחיר כבד בגלגול אחר. ב'שבחי הבעש"ט' של החסידות אנו מוצאים סיפורי גלגול נשמות וענישה בגין חטאים בגלגולים קודמים. המקובל ר' חיים ויטאל אמר שהוא גלגולו של המלך חזקיהו, ועל רבו האר"י אמר, שהוא גלגולו של משיח בן-יוסף. כמאתיים שנה מאוחר יותר אמר על עצמו המקובל ר' שלום שרעבי שהוא גלגולו של האר"י.

רפאל יהושע-רז, מספר סיפורים ידוע בירושלים, סיפר סיפור-עם 'משה רבנו ונפלאות האל', שבו החשבון האלוהי אינו מסתיים בדור אחד ובגלגול אחד אלא משתרע על גלגולים נוספים:

בא משה רבנו עליו השלום לפני אלוהים ואמר: 'ריבונו של עולם, הראה לי את נפלאותיך.'

אמר לו אלוהים: 'משה יקירי, בני אדם לא יירדו לעומקם של דברים ולא יבינו את פלאי הבריאה.'

הפציר משה באל. נעתר אלוהים לתחינתו ואמר לו: 'משה בני, עמוד מאחורי הצוק הגבוה הזה, המשקיף לעבר הנחל הזורם שעצים גבוהים גדלים על גדתו ותראה מחזה.

עמד שם משה שעה ארוכה ולמקום הגיע בדהרה פרש רכוב על סוס אביר. ירד מעל סוסו, תלה על אחד האילנות נאד-עור גדול ובו מאות מטבעות של כסף וזהב,

פשט את בגדיו וטבל בנהר. כשסיים להתרחץ, לבש את בגדיו והסתלק מן המקום בדהרה בהותירו על העץ את נאד העור המלא במטבעות זהב וכסף.
לא חלפו דקות ספורות ופרש אחר התקרב למקום ועיניו נתקלו בנאד העור התלוי על העץ. הוא בדק את תוכנו של נאד העור, ראה את האוצר המופלא, הסתכל לצדדים ומשלא ראה נפש חיה, לקח את נאד העור ודהר הרחק מן המקום.
הביט משה רבנו בקוצר רוח וציפה לראות כיצד ייפול דבר. והנה מגיע למקום אדם שלישי, פשט את בגדיו, נכנס לנהר והתרחץ להנאתו. עודו משכשך במים והפרש הראשון ששכח את נאד העור, המלא במטבעות זהב וכסף, חזר למקום, חיפש על העץ ולא מצא את נאד העור ששכח. הסתכל לצדדים וראה את האיש המתרחץ בנהר להנאתו.
'זה האיש שגנב לי את האוצר היקר שלי,' אמר הפרש בכעס, שלף את חרבו וללא היסוס כרת את ראשו של האיש שרחץ במים והלך לדרכו.
משה שראה את המחזה מאחורי הצוק, פניו נפלו. הוא נשא ידיו לבורא עולם וטען: 'ריבונו של עולם, לזה אתה קורא משפט צדק? זה הצדק האלוהי?'
השיב לו אלוהים: 'משה בני, האם לא אמרתי לך כי בני אדם אינם יורדים לעומקם של דברים ואינם מבינים את נפלאות האל, כי ימי חייהם שבעים שנה ואם בגבורות שמונים שנה.'
הפיל משה תחינה לפני האל וביקש: 'אנא אלוהים, אמור לי את פשר המחזה הנורא שראו עיניי.'
נעתר אלוהים ואמר למשה: 'ההלך השני שמצא את נאד הכסף, אבי סבו נגזל על-ידי אבי סבו של הפרש הראשון. וכאן החזרתי את הגזילה עד לפרוטה האחרונה. זה שרחץ במים וראשו נכרת, הוא גלגולו של רשע אחד, רוצח שכיר ששפך דם רב ואף רצח את אבי סבו של הפרש הראשון. ועתה גאלתי את דמו.'
הרכין משה את ראשו בהכנעה ואמר: 'גדולים מעשיך ריבון העולמים והכול נעשה בתבונה.'

אין אפשרות לחזור אל העבר

סיפור קצר זה מביא בדרך עממית את תורת שכר ועונש, שנבחנת בראי הדורות. השכר והעונש נפרעים בסופו של חשבון אלוהי. האמונה הדרוזית, לעומת זאת, צוברת את הטוב והרע של הגלגולים השונים אל יום הדין, יום החשבון הסופי שבין אללה לבין בני אדם.
בשירו של נביל נאסר אלדין, הגלגול הקודם, יש התרפקות על החיים בגלגול קודם, יש זיכרונות, יש אהבות מפעפעות מגלגול קודם שלא נמחקו, אך זרימת החיים פניה אל העתיד! אין אפשרות לחזור אל העבר בגלגול לאחור, כי מה שהיה היה. ההיזכרות ברגעים המתוקים בגלגול קודם היא מזור לפגעי ההווה ולשריטות שאנו נושאים עמנו מגלגולים קודמים.
שירו של נביל הוא לא רק פרק בתרבות ובאמונה הדרוזית אלא הוא שיר הלל ללשון העברית של משורר השולט בה ללא מיצרים על אף שלשון אמו היא ערבית.

נביל נאסר אלדין
הגלגוּל הקוֹדם

זוֹכֵר אֲנִי אֶת פָּנַי אֶת עֵינַי
כְּמוֹ בְּנָהָר.
קוֹמָתִי צוּרָתִי מֵהַגִּלְגּוּל שֶׁעָבַר
אֵי שָׁם בָּהָר וְכָעֵת בְּעוֹד הַר.

זוֹכֵר אֲנִי אֶת חַרְבִּי, נִשְׁקִי הָאִישִׁי
עָלָיו חָרַט סָבִי רַק אֶת שְׁמִי...
זוֹכֵר אֶת סוּסִי הָאָדֹם שֶׁגִּדַּלְתִּיו בְּחֹם
וְהוּא מוֹפִיעַ לִפְעָמִים בַּחֲלוֹמִי.
זוֹכֵר אֲנִי אֶת אִשְׁתִּי רַדְיָה
יָפְתִּי הַחִנָּנִית עִם הָעֵינַיִם הַיְרֻקּוֹת
אֶת בְּנִי חֲסוּן הָאֹשֶׁר בְּעֵינוֹ
אֶת אֶצְבְּעוֹתָיו הַמְּלַטְּפוֹת אֶת פָּנַי רַכּוֹת.
כָּל בֹּקֶר מַמָּשׁ כְּמֶשִׁי, כְּטַל הַמְּטַפְּטֵף
עַל לְחָיַי, עַל רֹאשִׁי הַמִּתְכּוֹפֵף.

זוֹכֵר אֲנִי לַמְרוֹת הַזְּמָן
הֵיכָן הֶחְבֵּאתִי אֶת אַרְנַק הָעוֹר
הַמָּלֵא בְּזָהָב, שָׁם מִתַּחַת לָעֵץ הַזַּיִת
הַזָּקֵן בְּשָׁנִים, הַנֶּאֱמָן.
זוֹכֵר אֲנִי הֵיכָן יָרָה בִּי הַבּוֹגֵד
וְנָפַלְתִּי בֵּין הטֻרָסוֹת הַשְּׁחוֹרוֹת
שָׁם בְּהַר חוֹרָאן הָרָחוֹק...
וְהִנֵּה כַּחֲלוֹם בַּלָּהוֹת אֲנִי כָּאן
וּפִתְאֹם הַחֲלוֹם מָתוֹק:
בֵּן לְמִשְׁפָּחָה, לְאִמָּא שׁוֹנָה
אַךְ אוֹהֶבֶת אוֹתִי מְאֹד.
שַׁבְתִּי מַהֵר
אַךְ בְּצוּרָה וּבִלְבוּשׁ אַחֵר
תִּינוֹק וָלָד גָּדוּשׁ מְטַעַן זֶהוּיוֹת
שֶׁל זִכְרוֹנוֹת וְהִתְלַבְּטוּיוֹת.
אֲנִי כָּאן אֲנִי שָׁם בְּהַרְרֵי אֵל
אֲנִי בֵּן לְמִשְׁפָּחָה בַּכַּרְמֶל.

אַךְ תָּמִיד אֶזְכֹּר בְּגַעְגּוּעִים
אֶת חַיַּי הַלֹּא נִרְאִים.
אֲנִי גַּם בֵּן לְמִשְׁפַּחְתִּי הָרוּחָנִית
בְּכָפָר קָטָן בַּחוֹרָאן.
זוֹכֵר אֲנִי אֶת הַכֹּל
מִתְגַּעְגֵּעַ רוֹצֶה לַחֲזֹר בַּזְּמָן.
אַךְ אֵינִי יָכוֹל
קָצְרוּ יָדַי
וְהַזְּמָן תָּמִיד מֵאֲחוֹרַי.

מתוך הספר: "מילים צומחות בהר הירוק".

פורסם לראשונה: חדשות בן עזר, גיליון מס' 1506, *יום חמישי, י"ט בטבת תש"פ, 16.1.2020*

הספד על קברה של המשוררת פועה שלו-תורן

רוני, איתמר, סופרים ומשוררים, משפחה יקרה,

הלכה לעולמה המשוררת והמתרגמת פועה שלו-תורן (תל-אביב 1930 – ירושלים ט"ו בחשון תשע"ח, 4 בנובמבר 2017). נדם הלב של המשוררת והמתרגמת האולטימטיבית של רבינדרנת טאגור. ספריה ותרגומיה ששפעו יופי עד אין קץ ואהבה בכל משמעויותיה ודורות של אוהבים ראו בספריה ובתרגומיה 'מתת אוהב'. הם שיננו בעל-פה לאהובתם את מחרוזות השירים של פועה שלו-תורן, שהייתה מאוהבת באהבה.
נער הייתי בהוצאת מאגנס, שנוהלה באותה עת על ידי הסופר והמבקר חיים תורן. שם נתגלה לי סיפור אהבה יפהפה בין הסופר הוותיק חיים תורן לבין המשוררת הצעירה - מלכת היופי של ירושלים פועה שלו. עד יומי האחרון לא אשכח את המראה המופלא על גג בית הרבנות בירושלים של חופה צנועה וכלה יפהפייה. האהבה הכריעה את הכף. פועה שרה לאהובה:

דבקה נשמתי בנשמתך,
לו שתיהן לנצח, כתאומי סיאם,
תהינָה מְאוּחוֹת
על פני מסכת לבך
ישזור לבי
בארגמן עורָקַי
רִקְמַת אהבתי.

בנשמתה פועה שלו תורן הייתה נסיכה הודית או סינית, היושבת בארמונה על כס מלכות ובידה המניפה המקפלת בתוכה את פניני שירתה. שאיפתה אל המזרח הרחוק הייתה לא רק בתרגום שירה אלא גם במלתחה הסינית, היפנית והסארי ההודי, שנתנו ביטוי חיצוני לתחושות הפנימיות שלה. ליוותה אותה תחושה שבאחד מגלגוליה הייתה באותם מרחבים:

לי נדמה,
אי פעם כבר הייתי;
אי שם, במרחב תבל,
בגלגול אחר – חייתי.

ניצוץ מנשמתו של טאגור פיעם בתוכה. טאגור יושב במרפסת ביתו ולידו צרור פרחים קטן וראשו מעוטר בתלתלי כסף. המשותף ביניהם: הכמיהה לפרח, ליפי הטבע ושלוותו.
סיפור חייה של פועה שלו-תורן עם בעלה הסופר חיים תורן כמו לקוח מתוך רומן אירופי מרתק מהמאה ה-19. הלבוש, ההופעה המלכותית. כל הסממנים והכול בסימן של אהבה. פעם אמרה פועה משפט נצחי בערך היופי:
"היופי הוא מקדש,
יש החושבים שהיופי הוא מפתח למגדלים פורחים ובנייני קלפים,
אך אני שואפת ליופי בכל דבר:
בעצמי, בחפצי הבית ובכל הסובב אותי.
יופי בלי תורן – אינו יופי"
כישרון הציור של פועה שלו תורן מצא ביטויו בספריה ובתרגומיה שהפכו אותם ליחידים במינם.

לצד כל אלה היא התברכה ברוני תורן ברוך הכישרונות, שאת האסתטיקה ביצירתו הבימתית ירש מן הסתם מאמו.
פועה שנולדה בתל-אביב, נקשרה בעבותות אהבה לירושלים שבה חייתה כסטודנטית בשנות החמישים ונותרה לחיות בה עד לרגעיה האחרונים.

אם פרח הוא העולם,
ירושלים שַׁחֲלָתוֹ,
חומותיה – אבקניו.
הרריה – עלי כותרתו.

פועה יקרה, נוחי בשלום על משכבך כאן בהררי ירושלים. מזמורי האהבה שהותרת אחרייך יהיו נר כלולות לכל האוהבים באשר הם.

עצי הזית הכרותים
יונתן גורל, 'רועדים ימים ותלויים' (שירים)
ציורים: יהודה בקון, ירושלים תשע"ז, בהוצאת צור-אות, 185 עמ'.

המשורר יונתן גורל זיכה אותנו בספר שיריו השישי 'רועדים ימים ותלויים'. בין ספר אחד למשנהו חולפות שנים ארוכות, בבחינת 'הרות גורל'. לא שהמעיין של יונתן גורל יבש חלילה. יונתן גורל מפרסם כל השנים משיריו באכסניות ספרותיות שונות, אך נמנע מלכנס את פירות רוחו. "רועדים ימים ותלויים" הוא ספר עשיר בתוכנו והדור בעיצובו וכולל בתוכו מבחר משיריו האחרונים.
למה העצבות והיגון המלווים את השירה הלירית הנפלאה הזאת? האם המיתרים הרגישים של יונתן גורל משדרים לו את המתחולל סביבנו? האם אלה מסקנות 'איוביות' על חיינו? האם השירה הזאת היא ביטוי לציפיות אישיות שלא התממשו? האם זו סוגה ספרותית החוצבת את מנגינותיה ממעמקי היגון?
לי נדמה שזאת תפילת מעמקים של יונתן גורל, תפילה מלאה אמונה של משורר חילוני, המתלבט ומתמודד עם שאלות עמוקות של אמונה, בדידות וכמיהה לקשר אנושי. האם זאת ירושלים של מעמקי הנפש, המכתיבה ליונתן גורל המשורר בן ירושלים?
רק משורר כמו יונתן גורל, שצמח מתוך ההוויה הירושלמית ולו שורשים של חמישה דורות – כמעט מאתיים שנות חיים בירושלים – רשאי ויכול לבוא חשבון עם ירושלים. משפחתו הגורג'ית עלתה מגיאורגיה והמשורר נושא את שמו של סבו, שהיה נשיא העדה הגורג'ית בירושלים עד שנת מותו (1932). ירושלים מככבת בספרי השירה שלו "משירי התקווה הטובה", "עלים רוטטים בצל", "קינת ירושלים האחרת", "פתאום נפתח צוהר", "מרחק וגעגוע" ועכשיו "רועדים ימים ותלויים". בספרו האחרון אחד-עשר מדורים. במדור 'ירושלים' הוא מביא שיר על עצי זית כרותים לעומת עצי זית שאין נוגעים בהם לרעה:

עצי הזית של שכני הערבי
נטועים אל מרחוק
באדמת הטרסות המאדימה
ובצֵלָם, בִּקְצוֹתָם, בית קברות זעיר
מֵנַח לְמַשְׁכֵּבָה
בדממה מוריקה
ואילו אני
אבותַי ואבות אבותַי
לְמַעֲצֵבָה
בהר הזיתים הכרותים...

נשיא המדינה ראובן ריבלין, שהתרשם מהשיר, כתב ליונתן גורל וציין את היותם הוא והמשורר בנים למשפחות החיות בירושלים ברציפות מאז המאה ה-19.
שבתי וקראתי בספרי השירה של יונתן גורל ומצאתי בספריו הקודמים הרבה תקווה. הם אופטימיים בבחינת שיר השירים ומשלי. "מרחק וגעגוע" ו"רועדים ימים ותלויים" הם לפי התרשמותי בבחינת "קהלת", שירים של חשבון נפש, של סיכום ביניים, "כי מה הווה לאדם בכל עמלו וברעיון לבו שהוא עמל תחת השמש?" – בחינת מוסיף דעת מוסיף מכאוב.

בראשית דרכו הספרותית היה יונתן גורל (יליד 1935) במרכז העשייה הספרותית. חבריו והשווים לו היו מן הסופרים והמשוררים הנחשבים ביותר שהתאגדו בשעתו מסביב לכתב העת 'אוגדן'. כמה סופרים ומשוררים יכולים להשתוות ליונתן גורל שהצליח להעמיד דורות על גבי דורות של אלפי תלמידים, שלא רק שתו מן המעיין הבלתי נלאה שלו אלא גם הפכו למעריציו? יונתן גורל עשה זאת כמורה בתיכון וכמרצה באוניברסיטה, וכן בספרי הלימוד שכתב בהוראת הספרות (סופוקלס, בובר ושלונסקי). יונתן גורל יודע לחבב על תלמידיו גם את התנ"ך, למצוא בו יסודות פיוטיים מעבר למסריו הדתיים. בקיאותו בתנ"ך ובספרות העברית הם שם דבר.
למקרא שירתו של יונתן גורל ניכר בין השורות עושר תרבותי של משורר הבקי בנבכי אמנות הפיוט. הארמזים הספרותיים מובילים אותנו לאילנות גדולים שבהם נתלה יונתן גורל – שירת ימי הביניים מצד אחד והשירה העברית המודרנית לדורותיה מצד שני. בין הנושאים עומדת ירושלים, הבית ונופיו, המצוקה היומיומית, החוויה הדתית, יחסי אנוש ואהבה. השירים מלאי רגש ותבונה המדברים מלב המשורר אל האדם באשר הוא. זו שירה לירית המצטיינת בסימבוליות ומטפוריות באמירה קצרה וקולעת ובסגנון עשיר המשלב את שפת המקורות עם העברית של ימינו.
השער השביעי 'בעקבות המקרא' הוא מן היפים בספר: "כשאתה נוסע למדבר / עננה קטנה תְּלַוֶּךָ / עיניים לגשם / חוזרות מאפילות / וחרולים נדבקים מנעליך / סלעי מדבר חוֹלְלִים / מחֲדָדִים כלפי שמיים / ושמיים אדישים לַעֲיֵפָה" (עמ' 121). האם בין השורות מסתתרת הגר הנושאת את בנה ישמעאל? כך צצים ועולים באותו מדור 'יוסף בעל כותונת הפסים', מעמד הר סיני והציוויים המתלווים אליו ויונה הנביא הבורח משליחותו. המשורר משווה את בריחתו של יונה עם נתיב הבריחה שלו עצמו. 'מעבר לנהר' (129) שלו – מתכתב עם 'על נהרות בבל' (תהלים קל"ז):

מעבר לנהר
ערבות בוכיות
דמעותיהן שברירי אורה.
חופת שמיים נוהרת
נועצת נרות נשמה
שמש מדליקה.
עמקי מים חיים
שרים 'שם ישבנו'
בזכרנו את מה שהיינו
ואת מה שנהיינו

הכאב והזעקה מוצפנים בתוך שתיקה מדומה. הרבה צניעות יש בכתיבתו של יונתן גורל ודווקא זאת נוגעת בנימי הנפש ומפעימות את הלב. בשירתו יסודות נבואיים, תוך שהוא משלב בשירתו דפוסים מודרניים וקלאסיים, המייחדים את שירתו לעומת השירה העכשווית.
את עמדתו הפסימית כלפי החיים הוא מביע במדור קשה במיוחד 'תלאות החיים', בשיר רקוויאם נשמעת זעקתו על חייו האבודים:

לצעקתי ענה הד
מרוסק מקוטע

כמו תפילה
שלא נשמעה
שוררה
רקוויאם
להיה היה.

הזִקנה היא סוף הדרך לאחר אובדן הילדות, הנעורים והעלומים. הזִקנה על מכאוביה גובלת בייאוש ובגעגוע למה שהיה ואבד.
הרבה רגש משוקע בשירתו של יונתן גורל המעוצבת במכחול עדין. האם חלק מן הדכדוך ב"רועדים ימים ותלויים" אינו בשל היותו משורר שנשכח מלב? ספר זה כמו גם ספריו הקודמים, (שזיכו אותו בפרסים), קובעים ליונתן גורל מקום של כבוד בשירה הישראלית.

פורסם לראשונה: חדשות בן עזר, גיליון 1423, 28 בפברואר 2019

'שב במסיבת שדים ואל תחבור לסעודת טיפשים'
על ספרה של ד"ר עירית מַלְבֶּרְגֶר-אמינוף,
'קל"ז פתגמי חכמה מבוכרה היפה'
מרכז אב"א, ירושלים תשע"ט, פורמט אלבומי, 84 עמ'.

מעשה בנערה ירושלמית מבית פולני טוב שהתאהבה בכדורגלן בוכרי של ביתר ירושלים. לימים נודע הכדורגלן כסגן נשיא בית המשפט המחוזי בנצרת והנערה שבאה עמו בברית הנישואין אימצה את התרבות הבוכרית ולימים נודעה כסופרת וחוקרת מקרא, תלמוד ומחשבת ישראל.
בימים אלה יצא לאור ספרה כובש הלב והעין של ד"ר עירית אמינוף לבית מַלְבֶּרְגֶר: קל"ז פתגמים מבוכרה היפה – פתגמי חכמה, מוסר ודרך ארץ בשפה הטג'יקית-יהודית מוגשים בתעתיק עברי, מנוקדים, מתורגמים מבוארים ומוארים.
למה קל"ז פתגמים, לא יותר ולא פחות? הלכתי לספר תהילים ומצאתי את פרק קל"ז, הפרק האלמותי שבמשך אלפיים שנות גלות הרבו לצטט מתוכו ובעיקר את הפסוקים ה-ו, שכל חתן בישראל נשבע בטקס חופתו: "אִם-אֶשְׁכָּחֵךְ יְרוּשָׁלִָם – תִּשְׁכַּח יְמִינִי. תִּדְבַּק-לְשׁוֹנִי, לְחִכִּי – אִם-לֹא אֶזְכְּרֵכִי. "כך יאה לבת ירושלים, שהעלתה את ירושלים על ראש שמחתה. יהודי בוכרה, כמו עם ישראל בתפוצות,

לא הפסיקו לחשוב על ירושלים בכל שנות גלותם. הם לא עלו ל'ארץ ישראל' אלא עלו ל'ירושלים'. גם מי שמתגוררת כיום בעפולה עדיין מתרפקת על ירושלים.
ד"ר עירית מַלְבֶּרְגֶר-אמינוף נולדה בירושלים למשפחת מַלְבֶּרְגֶר האשכנזית, שהתגוררה בתל-ארזה שבפאתי שכונת הבוכרים. היא סופרת וחוקרת מקרא, תלמוד ומחשבת ישראל. מרצה במכללות. נושא הדוקטורט שלה: 'דמותם של עשו ומלכות אדום בספרות המדרש והתלמוד בארץ ישראל בתקופת התנאים והאמוראים', שיצא גם כספר. לזכותה של עירית עוד שורה של ספרים ומאמרים רבים במגוון תחומים.
כל הבנים והבנות בירושלים, ובשכונת הבוכרים במיוחד, הערציו את האחים יוסי ואהרן אמינוף, שכבשו ברגליהם שערים ולבבות. סיפור אהבה של ממש התפתח בין הכדורגלן אהרן אמינוף לבין הנערה עירית מַלְבֶּרְגֶר. הכדורגלן למד משפטים במקביל לשעשועי הכדור ולימים התמנה ל'כבוד השופט המחוזי וסגן נשיא בית המשפט המחוזי בנצרת'. עירית היא לא רק 'בוכרית של כבוד' אלא בוכרית בנשמתה, שחדרה למעמקי הנפש הבוכרית ולמעמקי התרבות של יהודי בוכרה.
שכונת הבוכרים של ילדותנו הייתה ססגונית מאוד. לכל משפחה שכיבדה את עצמה היה בית כנסת משלה, וקולות השירה והתפילה הרטיטו כל לב. במטבחים שבחצר, הנשים הבוכריות בישלו תבשילים מסורתיים, שריחם וטעמם הגיעו למרחוק.
הכבישים הרחבים, העצים בכל חצר ובניית האבן המפוארת, לרבות 'ארמון המשיח', הוסיפו נוי לשכונה, שנחשבה לשכונה היפה ביותר בירושלים. עגנון וסופרים אחרים כתבו עליה. הבוכרים יצאו מבוכרה אבל בוכרה לא יצאה מהם. בחגים ובשבתות לבשו הנשים שמלות משי צבעוניות עם שרוולים רחבים ולראשן מטפחת, אך הצמות הארוכות הציצו מאחור. הגברים הבוכרים הדשנים, שאהבו את החיים הטובים, היו לבושים בג'ומה ססגוני וכובע קונוס צבעוני לראשם.
באווירה הזאת של שכנות צבעונית וקולות זמרה, לא פלא שגם עירית נטמעה בתוך העושר התרבותי הבוכרי והייתה בו לבת בית. תחילה עשתה זאת ברישום סיפורים בוכריים בספרה 'האמיר מבוכרה והאלמנה היהודייה – שנים-עשר סיפורי עם של יהדות בוכרה', בהוצאת המוזיאון לאתנולוגיה ופולקלור של אוניברסיטת חיפה. כדרכם של הבוכרים, שתיבלו את שיחותיהם בסיפורים, במשלים ובפתגמים, שבהם העבירו ערכים חינוכיים לילדיהם, למשפחתם ולסובבים אותם, אוזניה של עירית היו קשובות לאוצר הפתגמים הבוכריים, אגרה אותם בשקידה לאורך שנים הרבה. היא חיפשה לפתגמים הבוכרים מקבילות במקרא, במשנה ובתלמוד, שהם תחומי ההתמחות של האישה המלומדת הזאת. ההתמודדות שלה עם התעתיק הבוכרי והוספת ניקוד בעיניי הוא מעשה נסים, שחוללה יחד עם שותפיה לעבודת הפענוח ובראשם בעלה השופט אהרן אמינוף.
הנה כמה דוגמאות מהאוצר הזה ללא הפרשנות:

'בשערי המוות – מלך ואביון – שווים הם.'
'עץ עקום – לא יתיישר.'
'צלחת שבורה – לא תשוב להיות שלימה.'
'שב במסיבת שדים ואל תחבור לסעודת טיפשים.'
'לקיר יש עכבר – לעכבר יש אוזן.'

וכך פתגם רודף פתגם, עם הסברים מלומדים והשוואה עם מקורות עבריים. הפתגמים עברו גלגולים ונדדו עם השיירות על דרך המשי ובכל תחנה קיבלו נופך אחר ולעתים גם משמעות אחרת ולעיתים גם ניב שונה. ילד שלא נהג כשורה בבית

או בבית-ספר קיבל מכות מהמורה או מאביו. מורים והורים חכמים לא היכו את הילד אלא סיפרו לו סיפור, משל ופתגם עם מוסר השכל. כך הצליחו לרתק את הילד והשיגו ממנו עשרת מונים. לפי הכלל: חוֹשֵׁךְ שִׁבְטוֹ שׂוֹנֵא בְּנוֹ וְאֹהֲבוֹ שִׁחֲרוֹ מוּסָר.
בשכונת הבוכרים של ילדותי התכנסו מדי שבת כל דוברי הפרסית על ניביה השונים, ומספר הסיפורים השכונתי מולא רפאל יהושע-רז סיפר בשבת בין מנחה למעריב את סיפוריו מול בית כנסת בבא תמא. מאזיניו – פרסים, בוכרים ואפגנים – השתתפו ברב-שיח והוסיפו פתגמים משלהם. לא אחת המוטו של הסיפור, או הפואנטה, מובאים בצורת פתגם. ד"ר עירית מלברגר-אמינוף מביאה פתגם בגנות נשים בוגדניות (עמ' 16), שאותו כתבו גברים:

דַרָאכְטִי מַאקְרִי זַן סַאת רֵשָׁה דוֹרָה
פְלַאק אַז דַסְטִי זַן אַנְדָשָׁה דוֹרָה
עץ מזימותיה של אישה – מאה שורשים לו.
מכה של אישה מותירה צלקות

בספרי 'תפוח מעץ הדעת – חמישים סיפורי-עם מאפגניסטן מפי מולא רפאל יהושע רז' הבאתי את הסיפור 'עץ תככים לאישה ושורשים לו מאה' (עמ' 128-130) ובו פתגם מקביל אך שונה במקצת:
מעשה באישה נכלולית וערמומית שהצליחה להוליך שולל גברים חכמים ונבונים בסדרה של מעשי מרמה ערמומיים והתחמקה מכל עונש. בסיומו של הסיפור מסכם ראש השיירה בפתגם את הלקח הנלמד מאישה השוברת את כל הכללים בעולם שבו הגברים הם השליטים והנשים הן שפחות חלושות:

עֵץ תַּכְכִים לָאִשָּׁה
וְשָׁרָשִׁים לוֹ מֵאָה.
הַצָּלַף עָלֶיהָ בַּמַּגְלֵב
הַכְּאֵב הוּא כְּאֵבוֹ שֶׁל הַמַּגְלֵב.

137 פתגמים מתוך מאות רבות שרווחו בקרב יהודי בוכרה הם הנאה לחובבי הסוגה הזאת. מי שהניב הבוכרי מתגלגל על לשונו הנאתו כפולה ומכופלת, כי בבוכרית זה מצלצל יותר טוב. המפעל החינוכי והספרותי של ד"ר עירית אמינוף, שאותו הובילה עם שותפיה, משאירה בידינו ובידי בני העדה הבוכרית לדורותיה נכס המביא את רוח האבות והאימהות ואת חכמתם הרבה, את רוח המוסר ודרך ארץ שהיו אופייניים להם.

ספרה של עירית אמינוף הוא מנחת אהבה לשוחרי סיפורים ופתגמי מוסר. הספר מרתק ויפה להפליא בתוכנו ובעיצובו.
פורסם לראשונה: חדשות בן-עזר, גיליון 1391, 8.11.2018

הקולונל הועלה בדרגה

משה גרנות, אשתו של הקולונל (אסופת סיפורים),
ספרא – בית הוצאה לאור – ספרות, בעריכת חיים נגיד,
תל-אביב 2018 181 עמ'.

ד"ר משה גרנות הוא סופר וחוקר פורה מאוד. עד כה יצאו לאור לא פחות מ-56 ספרים בסוגות (ז'אנרים) שונות ומגוונות, עוד ידו נטויה והקולמוס שלו עוד יעשיר את מדף הספרים.
בדרך היתול שייכתי פעם את גרנות לתפוצה הרומנית וחטפתי ממנו נזיפה, שכנראה הייתי ראוי לה. הוא אמר בערך כך: "עליתי ארצה בשנת 1951 בהיותי נער בן 12 שנים. כל מה שקשור לארץ הזאת הוא כבר לא לרוחי. אני ישראלי ברמ"ח אבריי". אף על פי כן, כשאני קורא בעניין את סיפוריו, ספר אחר ספר, אני מוצא שדווקא סיפוריו 'הרומניים' כובשים את לבי ואני חש בחותם האמת הטבוע בהם אף יותר מסיפוריו על ההווי הישראלי. בספרו הנפלא 'הפרומושקאים', שזיכה אותו בפרס אקו"ם, הוא מלא נוסטלגיה ושבח לעיירה הקטנה שבה נולד: "כשהייתי

בן שנתיים וחצי, ביוני 1941, גורשה משפחתי, יחד עם כל יהודי העיירה [פרומושיקה], לעיר המחוז בוטושאני". גרנות לא נמצא ברומניה, אבל רומניה נמצאת בו. יש בספר געגועים נוסטלגיים לילדות בפְּרוֹמוֹשְׁקָה, חרף העובדה שהוא גורש משם בשנת 1941 עם משפחתו בהיותו תינוק. בכתיבתו יש געגועים למקום שלא הכיר אלא הביאם מכלי שני. אולי הזדהותו עם נופי ילדותו הם געגועים לילדות המתוקה שחלפה מן העולם בלי קשר לזמן ולמקום.

ד"ר משה גרנות, איש משכיל ורחב-אופקים, הוא דעתן ואת עמדותיו על סוגיות שונות בחיינו הוא מביע על חוד התער. בספרו 'האי' הוא מתאר בציניות את התגשמות חלומן הרטוב של הפמיניסטיות, כשהן מנדות את הגברים ושולחות אותם לאי – ארץ גזרה – כדי לחנך אותם מחדש וכדי שירכשו את התכונות הנשיות הנעלות ויוותרו על התכונות הגבריות הנלוזות שלהם. באומץ לב רב הוא מתפלמס בספריו, במאמריו ואפילו בסיפוריו הוא מביע את דעתו הנחרצת. בלי מורא הוא מתפלמס עם התנ"ך ועם ש"י עגנון ועם פרופ' ישעיהו לייבוביץ. את עניין ההטרדות המיניות הוא מביא לכדי אבסורד כשהמאהב ניצב מול אישה בערום ודורש ממנה, קודם שיבעל אותה, לחתום על מסמך משפטי, שהיא מאשרת שהכניסה אותו לביתה מרצונה הטוב והיא ביקשה שישכב אתה ולא יהיו לה בעתיד כל תביעות על הטרדה מינית או מעשה מגונה (עמוד 55). אתה קורא את סיפוריו ואתה מתחבט בין ריאליזם נוקב לבין דמיון יוצר. לא אחת יש תחושה שהוא רוקח את שניהם למציאות ספרותית אחת. גם כשהוא חורש באדמות רומניה אתה חש שיד אחת שלו נמצאת על הדופק של הנעשה בחיינו כאן. אכן כתיבה מתוחכמת, שיש בה יסודות הומוריסטיים, ויש בה פנים גלויות ותמונת חיינו המסתתרת בין השיטין.

בסיפור 'רחל רחל' הפותח את הספר, הוא צולח את האוקיאנוס האישי שלו קדימה ואחורה. משה גרנות הוא מספר סיפורים מחונן. הוא יודע לשזור ביוגרפיה ומאורעות הזמן עם סיפור בדיוני. הרבה תחכום יש בכתיבתו, הן בבניית דמות 'המסַפֵּר' שלעתים הוא עוטה בגדי אישה, הן בעלילה הזורמת קדימה ואחורה, הלוך ושוב, עד לנחיתה ועד להנחתה. אין כאן זרימה כרונולוגית אלא גלריה של תמונות ההולכות ושבות, עבר, הווה ועתיד, בבחינת 'אין מוקדם ומאוחר'. אחת הפנינים בספרו הוא לדעתי הסיפור 'בארבעים ושבע' (עמ' 74-79). המספרת היא אשתו של בעל בית מרזח, שנאלצת להתמודד עם שתיינים שיכורים, שמצטערים שלא רצחו יהודים ועוד ידם נטויה. הדיאלוגים בין ה'ברמנית' היהודייה לאנשי אשפתות בנויה לתפארת, אמינה ויכולה להיות סצנה דרמטית בסרט עלילתי או לפחות במערבון הוליוודי, בתוספת שריף הפותח באש ומשליט סדר.

חשתי את רצונו של הסופר לתאר סצנות ארוטיות, אך, כנראה, החשש מפני מה יאמרו מונע ממנו ללכת עד הסוף בתיאורי המין. יש התחלה, יש התקדמות אבל אין סוף פסוק שהוא מותיר להבנתו של הקורא. בהוליווד השמרנית של פעם הראו בשלב הזה עננים בשמים או צמרות עצים. לעתים, גרנות מרחיק את עדותו בכך שהמספר הוא לא חלילה הסופר אלא הדברים נאמרים ומתוארים מפיה של אישה, אבל עד מהרה אתה חש שאותה אישה אינה אלא גבר בשמלת אישה. מטעמי צניעות הוא לא יקרא לאבר המין בשמו אלא בכינוי 'המה-שמו' ('הפרומושקאים', עמ' 84)

לשונו של גרנות קולחת בפשטותה והיא תערובת של עברית תקנית לצד סלנג. 'אבל וחפוי ראש' (מגילת אסתר, ו, יב) לעומת 'חתיך לאללה', 'מרוצה עד הגג', 'תרים אלי שפופרת' [תתקשר]. ב'הפרומושקאים' שלו מצאנו בצד אמירות חז"ל 'די לחכימא' ו'יש דברים בגו', כתיבה משופעת בהומור ומשולבת גם בסלנג עכשווי: 'ישבתי לו על הווריד' (עמ' 33), "לא עשו אותי באצבע" (עמ' 47), "ז'לוב" (עמ' 59). "תהרוג אותי אם אני מבין", "העביר לי סידרת חינוך" (עמ' 63), "פֶּקֶלָאוֹת"

(עמ' 64), "נאכל הרבה קש" (עמ' 78)", "הייתי פעם היפיוף" (עמ' 80), "אַנְגָאזֶ'ה" (מצרפתית: שלובי זרוע – עמ' 102). ב'אשתו של הקולונל' הוא נוטל פסוק מקראי ומשנה אותו. במקום 'ואנכי תולעת ולא איש' (תהלים כב, ז) הוא משתמש בביטוי עכשווי: 'ואני סמרטוט ולא איש' (47).'שלא ראתה שפחה על הים' – מכילתא דשירה, ג (20) 'בטנה של האישה [במקור: כרסה] בין שיניה' – ראש השנה, ב ח (21) ולעומתו: 'הזוג הדפוק הזה' (25). הסלנג הישראלי ממריא לגלץ שעל הדנובה ברומניה ומירצ'ה פופסקו אומר ללייבל, יהודי הנמצא בחקירה, "מה שעשו לך עד כה זה רק סיפתח..." [מילה ערבית שפירושה: מכירה ראשונה בתחילת היום ובסלנג הישראלי משמעו: 'וזאת רק ההתחלה'].
שניים מספריו שהוגשו בעילום-שם זכו בפרס אקו"ם. נימוקי השופטים משקפים אל נכון את הספר ואת חוויית הקריאה בו: 'זאת יצירה רבת כישרון ורבת המצאה, עלילה סוחפת, מרתקת וצבעונית, רבת הומור ובעלת נימה אנושית'.

סיפור על אהבה וחושך – מסבא אלכסנדר לנכד עמוס

בעקבות מאמרה המרתק של תקוה וינשטוק 'סיפור על אהבה וחושך', שראה אור ב'חדשות בן עזר', נזכרתי באירועים שהייתי עד להם:

בשנות ה-70 של המאה הקודמת, שנים לפני שהתמניתי למנכ"ל הוצאת מאגנס, התבקשתי להביא לדפוס בהתנדבות קובץ שירים מלאי פתוס, הוד וגבורה של בוני המולדת המקריבים

את חייהם הצעירים, שכלל בין השאר גם שיר על חמישה בחורים מקריית ענבים שיצאו לעבוד בשדות ונורו ממארב. כך קם קיבוץ מעלה החמישה.

השירים נכתבו ברוסית ותורגמו לעברית על-ידי קרוב המשפחה יוסף כהן-צדק. המשורר: אלכסנדר קלוזנר (1881-1971), אחיו של ההיסטוריון יוסף קלוזנר, סבו של עמוס עוז ואביו של יהודה אריה קלוזנר. ב'חרות' מיום 7.9.1961 מדווח על מסיבה ספרותית לכבוד קובץ השירים. המלבי"ד לא הוזמן.

ועכשיו למפגש שהייתי עד לו: יהודה אריה קלוזנר (ה' בסיוון תר"ע, 12 ביוני 1910 – אוקטובר 1970) היה ספרן בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, דוקטור לספרות, חוקר הספרות העברית ויצירתו של שייקספיר. הוא השאיר בעיזבונו ספר על יצירתו של שייקספיר.

יום אחד הגיע עמוס עוז למשרדי הוצאת מאגנס ובידו כתב-היד של הספר. הוא פנה לחיים תורן, מנהל ההוצאה דאז, בבקשה (כך זכור לי פחות או יותר):

עמוס עוז: "חיים, אבא השאיר כתב יד של ספר על שייקספיר והייתי רוצה שאתה בתור חבר של אבא תערוך אותו ותביא אותו לדפוס."

חיים תורן: "עמוס, מדוע אתה פונה אליי? אתה איש ספרות, למה שלא תעשה חסד של אמת עם זיכרו של אביך, תערוך ותוציא לאור את הספר בעצמך?"

עמוס עוז: "אני מאוד עסוק בכתיבה הספרותית שלי ואינני יכול להקדיש מזמני היקר לעסוק בעיזבון הספרותי של אבי."

אינני יודע אם מאז יצא כתב-היד הזה לאור.

בין בגדאד לירושלים – כפר העיוורים כמשל

אלי עמיר: נער האופניים, ספרייה לעם, הוצאת עם עובד, תשע"ט, 623 עמ'.

"מי יקבל אותנו לאוניברסיטה?
מי בכלל ידאג לנו,
שוליים שבשוליים, ילדי אופניים."
("נער האופניים", עמ' 435)

'המשולש הירושלמי' של שנות החמישים צץ ועולה מתוך ספרו החדש של אלי עמיר: 'נער האופניים'. אני קורא בספרו של אלי עמיר 'נער האופניים' ואני חש שלפניי 'סיפור אהבה וחושך' בסגנון אלי עמיר, עממי יותר וצופה מן הצד. לא פחות אני חש כי ספר זה אינו רק אוטוביוגרפיה של נורי, הלא הוא אלי עמיר, אלא גם הסיפור האישי שלי ושל בני דורי, הנערים והנערות של שנות ה-50. מי היינו? – ילדים פליטים שחזינו בזוועות מלחמת העצמאות (ביתנו נהרס ואבי נפצע אנושות בהפגזה על ירושלים ושילם בחייו), ואלינו הצטרפו ילדי עולים שנטשו את החיים הטובים בגולה, חיו במעברה או בחבורות נוער בקיבוץ ובאו לבנות ולהיבנות בירושלים הבירה – עיר קטנה והרוסה שעל חומותיה התבצר הלגיון הערבי הירדני.

סיפורו של אלי עמיר החזיר אותי לשנות ה-50 – כמוהו גם אני חילקתי עיתונים עם שחר ברחביה. כלבי החוצות רדפו אחריי וחטפתי נשיכות מכלבי רחביה שפלשתי לתחומם. בזכות גברת רוזנצווייג, שגרה בקומה השלישית, למדתי להעיף עיתון עד למרפסת שלה. בשל כך בצבא הייתי זורק רימונים מיומן.

היינו דור מלא שאיפות לפרוץ גדר, שלא רק שלא נעזרנו בהורינו אלא תמכנו ופירנסנו אותם בהיעדר ביטוח לאומי. במו ידינו פירנסנו את עצמנו ומימנו את לימודינו בתיכון ערב. אלי עמיר הגיע לירושלים דרך קיבוץ משמר העמק במסגרת בני שכונות ומעברות שעברו את כור ההיתוך של קיבוץ שביקש לעצב ישראלי חדש, המנותק מעברו ומאלוהיו ובעל השקפות מרכסיסטיות הסוגדות לסטלין – איש הברזל בעל השפם שקטל מיליונים מבני עמו. הוריו של נורי גיבור הסיפור, ירדו מנכסיהם, נותרו ללא פרנסה שמכבדת את בעליה ונשלחו בעל כורחם לכפר אוריאל ובארמית: סגי נהור – כפר סוריאליסטי, שכל תושביו כמעט הם עיוורים מיטיבי נגן. הכפר הזה הפך בספר לסימבול לגורל העלייה מן המזרח.

גורלם של ילדי העולים וילדי העניים נקבע מראש על-ידי 'יועצי חינוך' ששלחו את ילדי עדות המזרח לבית ספר ללמוד מקצוע במקום לבית ספר עיוני שיוביל אותם לאוניברסיטה, לטכניון ולמעמד חברתי. ספק אם יצאו עם מקצוע בידם. שערי הלימוד העיוני ננעלו בפניהם, לא תיכון ולא אוניברסיטה ולא קריירה בתחום המקצועות החופשיים.

נורי, כמו בני נוער אחרים, לא קיבלו את רוע הגזירה. השאיפות של נורי ובני דורו היו רבות ועצומות. ראינו את עצמנו פורצי גדר, שביקשו להצמיח לעצמם כנפיים, להרחיב דעת ולהיות אפילו חלוצי האקדמאים במשפחה. הצעד הראשון בירושלים היה ללמוד בתיכון ערב 'דעת', במבנה שבבוקר היה בית-ספר אליאנס. שכר הלימוד היה למעלה מכוחותינו הדלים. מי שלא זכה ל'סטיפנדיה', בלשון אותם ימים, התקשה לשלם את שכר הלימוד, כי לא הספיק השכר הדל שהשתכרנו כנערים שליחים במשרדי הממשלה, במשרדי האוניברסיטה העברית

ובמוסדות היישוב: הסוכנות, קק"ל וקרן היסוד. ייזכר לטוב אליעזר שמואלי, המנכ"ל המיתולוגי של משרד החינוך, שעמד על היכולות שלי בבית-ספר לנערים עובדים ופנה לנדיבים ספרדים לתרום ללימודיי.

למקרא הספר של עמיר חשתי כי הסיפור של נורי הוא גם הסיפור שלי – כדי לפרנס את הוריי בלחם עוני, לפני עלות השחר חילקתי עיתונים ברחביה והסביבה, משם אצתי רצתי לעבוד כחניך-שליח בחוצות ירושלים, בצהריים חילקתי את עיתון 'הדור' של מפא"י, החלפתי ספר בספריית בני ברית ועייף ורצוץ הגעתי לתיכון ערב 'דעת' ושם נפתח בפנינו עולם ההשכלה. הצמא לדעת היה מופלא. מיטב המורים הרביצו בנו תורה ודעת. חשנו על בשרנו את משמעות 'היזהרו בבני עניים כי מהם תצא תורה'. ואכן היו תוצאות: לימים רבים מן הבוגרים זכו למשרות רמות כפקידים בכירים או כמנהלים (אלי עמיר היה למנכ"ל עליית הנוער ואני זכיתי להיות מנכ"ל הוצאת מאגנס באוניברסיטה העברית. שנינו גם זכינו להיות יקירי העיר ירושלים).

במחזור שלנו בתיכון ערב 'דעת' למדו מי שנודעו לימים כסופרים: דן בניה סרי, אורציון ישי, אלי עמיר ועבדכם הנאמן. חברנו לכיתה מרדכי כליף, הבדרן שהצליח לחקות את בן-גוריון ומשה שרת, היה לימים שופט ראשי בבית דין לעבודה בבאר שבע, ועוד רבים וטובים. בנים ובנות שהמשיכו את לימודיהם האקדמיים השתלבו בכל תחומי המשק. לאחר פעילות בגדנ"ע ובנוער העובד יצאנו לשרת ביחידות קרביות בצה"ל ולקחנו חלק במלחמות ישראל. עם שובנו מהשרות הצבאי למדנו באוניברסיטה העברית, היחידה באותם ימים, ועבדנו במקביל. נורי, 'נער האופניים', הוא משל לכל אותו דור של בני נוער שלקחו את גורלם בידם ומימשו את הפוטנציאל שלהם.

הרומן החדש של אלי עמיר, היוצא לאור כ-8 שנים לאחר הרומן 'ומה שנשאר', נראה כהמשכו של ספרו הראשון 'תרנגול כפרות', שפילס את דרכו של אלי עמיר בעולם הספרות. 'תרנגול כפרות' שלו יצא לאור בשנת 1983 ולבד מהצלחתו כספר, הוא גם תורגם ושימש בסיס להצגה ולסרט קולנוע בשם זה. שני הספרים מבוססים על יסודות אוטוביוגרפיים על רקע שנות ה-50. בשניהם הגיבור הוא נורי. ב'תרנגול כפרות' וב'נער האופניים' מתאר עמיר את מפגש התרבויות בקיבוץ משמר העמק ובו נחשפים המסורת לעומת החידוש, עולים מול ותיקים, לבטים בענייני דתיות וחילוניות. עבר גלותי מול עצמאות לאומית. בצד כל אלה הספר מתאר גם את בעיותיו של הקיבוץ ואת הסתירות בין ערכיו הסוציאליסטים-מרכסיסטים לבין ערכים דמוקרטיים וציוניים.

ב'נער האופניים' ניבט הפער העמוק בין עולמו של האב-הפטריארך, השומר על כל הסממנים החיצוניים של התרבות העיראקית. החליפה, העניבה, המגבעת, הנעליים האנגליות, המוסיקה הערבית. כשמגיע האב לקיבוץ לבקר את נורי בנו, נראה כאילו יש פער עמוק בין האב לבנו. הבן ניצב במבוכה מול הפטריארך המהלך בחוצות המשק ואצבעותיו מגלגלות מאחורי גבו מִסְבַּחַה – מחרוזת שבה 90 חרוזים כשמותיו של אללה באסלאם. בעיני הבן, ואולי הקיבוץ כולו, האב הוא נטע זר. הוא לא מתכוון לשנות כהוא זה מהעולם התרבותי שממנו בא. הבן הוא התקווה של הקיבוץ, שבדומה לפלסטלינה ניתן לעצב אותו בדמות הישראלי החדש, שזנח את כל עברו. הוא נזרק אל כור ההיתוך כדי להיות בן דמותו של הצבר. הוא מתאים את עצמו לחילוניות של הקיבוץ, אך נכשל בלמלא את רצון הקיבוץ לעשות ממנו חלוץ מהפכני, לפי האידיאולוגיה הקומוניסטית ב'מולדת השנייה', הלא היא רוסיה הקומוניסטית. נורי אולי מנסה לברוח מעברו, אך עברו והתרבות שממנה בא, עדיין נטועים עמוק בנשמתו.

האב חי כמלך בעיירת הולדתו צַ'פַּל, מקום קבורתו של הנביא יחזקאל. הוא קיווה שבישראל יהיה שווה בין שווים ומצא שהוא לא יותר ממהגר. שם היה במעמד גבוה וכאן הוא ערבי-יהודי. בזו לתרבותו הערבית שנוצחה במלחמה. היה מראשוני הנרשמים לעלייה וגילה בישראל שהוא דחוי, כרות לשון. מלך שאיבד את כתרו. במאבק ההישרדות גם מתערער מעמדו של האב בעיני אשתו. הוא מיואש. היא לוחמנית.
נורי מתאהב בבת קיבוץ יפהפייה ואין בפיו מילות אהבה בעברית והוא פולט בערבית: 'אלך כפרה עלייך כמו תרנגול כפרות, אזרום בדמך ואשכון בליבך, תפתחי את עינייך עימי ותישני עימי. אמרק את קומתך שמחת חיי.'
שלוש שנים חי בקיבוץ ונפשו נקשרה בקיבוץ ובאנשיו, אבל אביו מבקש לעקור אותו מהקיבוץ לירושלים. הוא קרוע בין הקשר המשפחתי לקשר לעולם החדש שביקש לבנות בקיבוץ. נורי מגיע לכפר העיוורים אוריאל, שבו גרים הוריו בצריף עץ מפושפש, ועומד תמה מול משפחת עיוורים שלילה לילה מדליקים את האור, מבלי שיש להם בו צורך, כי בכך הם מוחים כלפי אללה וגם כלפי הרשויות שכינסו בכפר אחד עיוורים מזרחים. רק בכפר כזה יכול היה העיוור ללבוש לעת ערב פיג'מת פסים, לצד כוסית של ערק מהולה במים, צלחת מלפפונים ממולחים ועל ברכיו הקאנון לנגן בו ניגונים. התמונה הסוריאליסטית של העיוורים ניתנת לפירושים עמוקים יותר על רקע מאורעות הזמן. האם כפר העיוורים בא אולי לרמוז שהדור הראשון של העולים מן המזרח היו עיוורים במנטליות שלהם במפגש מול המוסדות.
הפער לא היה רק בין ותיקי היישוב לבין ילדי המעברה, אלא גם בבית פנימה. האם מתוארת כסגפנית, נזירית, עצובה ומהרהרת, נושאת את צער העולם על ראשה, והאב חייכן ותאב חיים, חובב אוכל ושתייה, חובב גם זמרות ורקדניות בטן ומעשן בשבת. הוא רצה לעלות ארצה והיא לא רצתה. בעוד האב מעריץ את החלוצים היא ממשיכה להעריץ רבנים ותלמידי חכמים. היא שמרנית ורוצה שילדיה יהיו לידה. הוא רוצה שילדיו יצאו לעולם הגדול ילמדו באוקספורד, בקיימברידג', בסורבון. הוא רוצה שהבנות ייצאו לצבא והיא מעדיפה אותן חסודות וצנועות.
סיפורו של אלי עמיר מתרחש ברובו על רקע ירושלים של שנות ה-50. הוא מביא בפנינו תיאור מוחשי של מחוזות ילדותנו בעיר ש'בליבה חומה', עיר חצויה ומעל חומותיה יורים לגיונרים 'משוגעים': קפה 'עטרה', אלנתן מלך הפלאפל, פרסי שגדל בהודו, שהיה צייר נאיבי ולימים יצירותיו נמכרו בהון רב, המסעדה העממית טרבלוס, שבה אכלנו דג פילה מטוגן ופודינג לקינוח במחיר סמלי, פה קולנוע 'עדן' ושם מדרגות הגימנסיה העברית וקפה 'חרמון', שבו ישבה המושבה היקית המגונדרת, ובכיכר ציון קפה 'וינה' שבו היקים לבושים במיטב מחלצותיהם שיחקו שחמט ורקדו ואלס.
הזדהיתי עם כל תיאורי הספר. מחלק העיתונים אלי עמיר, הוא גם אני ובני דורי. הלכנו לעבוד כנערי אופניים בשליחות המשרד ובערב הלכנו ללמוד ב'דעת'. כך קראנו עיתונים וידענו מה ההבדל בין עיתון 'הבוקר' של הציונים הכלליים לבין 'זמנים' של הפרוגרסיבים ו'חרות' של מנחם בגין. בטרם פקחנו את עינינו כבר היה לנו פנקס אדום של הנוער העובד וקופת חולים ואחר כך של מפא"י שהיו כרטיס כניסה למקום עבודה ראוי. על כל זה כותב אלי עמיר שספרו הוא שופר של כל בני דורו.
ולסיום: פעם כשצעדתי בחוצות 'המשולש' של ירושלים הקטנה של שנות החמישים, כמעט כל עובר ושב אמר לי שלום. היום ה'עובר ושב' נשאר בקושי בחשבון הבנק.
ספרו המרתק של אלי עמיר הוא סיפור של תקופה ותיעוד חברתי על גורל הדור הראשון של יוצאי המעברות ושל בני השכונות שפרצו גדר ולקחו את גורלם בידם.

פורסם לראשונה: חדשות בן עזר, גיליון 1420, י"ג באדר א תשע"ט (118.2.2019)

דיאלוג פואטי עם יוצרי הספרות העברית החדשה – מסע לשימור הזיכרון התרבותי
על יצירותיהם של האחים חקק:

בלפור חקק, רְשות לתיקון עולם (שירים), צור-אות-שלהבת, ירושלים תשע"ו, 318 עמ'; הרצל חקק, שחרית לנצח (שירים), צור-אות-שלהבת, ירושלים תשע"ו, 322 עמ'. באדיבות: תפארת חקק

בלפור חקק, רְשות לתיקון עולם (שירים), צור-אות-שלהבת, ירושלים תשע"ו, 318 עמ'

הרצל חקק, שחרית לנצח (שירים), צור-אות-שלהבת, ירושלים תשע"ו, 322 עמ'.

שירתם של התאומים הרצל ובלפור חקק מנהלת כבר למעלה מיובל שנים דיאלוג מרתק עם מכמניה של הלשון העברית. השליטה המעמיקה שלהם באוצרות הלשון העברית לדורותיה מצאה ביטויה כבר בימי נעוריהם כשזכו להיות חתני התנ"ך העולמי לנוער. השכלתם הנרחבת במקורות העבריים: מדרשים, קבלה, שירת ימי הביניים, התמחות בלשון העברית ובספרות העברית החדשה, יצרו מזיגה וחיבור של ישן עם חדש, התורמים לארומה הלשונית הייחודית שלהם. עולם רב-אנפין נחשף בספרי השירה שלהם ובמיוחד בספריהם החדשים. במאמרנו נתמקד בעיקר במפגשים הרוחניים והפואטיים שלהם עם סופרים ומשוררים עבריים מן העבר.
הדיאלוג בין דור הקלסיקונים, יוצרי הספרות העברית החדשה, עם משוררי ימינו לא רק מפיח חיים ביצירותיהם של הקלסיקונים שנשכחו מלב אלא גם מלמדת על רצף של דורות בספרות העברית.

כשני תרמילאים פואטיים הם משוטטים בשדות הספרות העברית, הנהירים להם, כדי למצוא פשר לקיומנו ומזור לזהותנו. הסיירת הספרותית של התאומים מנסה לגלות סימני דרך, פירורי לחם1 המובילים למרכז ההוויה הרוחנית שלנו. יש במסע של התאומים אחר צפונות נפשם של משוררי העבר סוג של מאבק רוחני למלא את חיינו בתוכן, לשדר לנו שיש לזכור. זהו מאבק נגד השִכחה. אם לא נזכור את אלה שהיו, מי יערוב לנו שיזכרו גם את חיינו ואת עולמנו. זו מעין הרפתקת מסע מחודשת אחר המשמעות, מעין מהדורה פואטית של הספר האגדי 'הסיפור שאינו נגמר'2. עושר הדיאלוגים מעורר את התודעה, את הכוח הרוחני שבנו, נותן עוצמה לחיינו לנוכח הפחד מן ה"לא כלום". דו-שיח עם יוצרי העבר אומר לנו שיש המשֻכיות, שיש סיכוי לחיבור רוחני בין הדורות. שירה אינה נוצרת בחלל ריק. יש רקע תרבותי, יש שורשים שיונקים מן העבר, יש רובדי לשון ואסוציאציות ספרותיות, שספוגים במי תהום קדומים. אנו דורכים על האדמה, וכל צעד נושם צעדים מן העבר, חש רחשים שמחלחלים עמוק לזמנים קדומים, לביטויים ולשפה שהיו לפנינו.

במסע במנהרת הזמן, שבתה את לבנו דמותה של שלומית פלאום, אותה 'נוסעת אלמונית' שזכתה להארה במחקריה של פרופסור נורית גוברין.3בלפור חקקהעמיק ביצירתה הנשכחת של המשוררת שלומית פלאום, בכתביה ובמה שנכתב עליה. השיר סוחף אותנו למסע אגדי אחר דמות קסומה, והסיפור המסתורי הזה אינו נגמר:

מֵחֵיק הַיַּעַר הִיא יָצְאָה אֵלַי

כְּמוֹ הָיְתָה אֵשֶׁד עֲנָפִים קְלוּעִים:

אֲנִי בַּת יִשְׂרָאֵל נוֹדֶדֶת

מְבַקֶּשֶׁת אֲנִי מַעְיָן נִצְחִי

שֶׁל חַיִּים - - -

אַלְמוֹנִית בָּאָה וְהוֹתִירָה סְעָרָה.

אוּלַי עוֹד נִסְתֶּרֶת הִיא

בֵּין קִפְלֵי גְּלִימָתוֹ

אוּלַי עוֹד חָיָה הִיא

בַּכְּתוּבִים וּבָאוֹתוֹת.

(בלפור, עמ' 142)

הרצל, כמו בלפור אחיו, תר אחר צפונות נפשה של זלדה – משוררת שכל כולה סוד ומסתורין. ביתה ברחוב צפניה בירושלים מושך את הרצל אל הצופן הגנוז:

צֶבַע הַשָּׁמַיִם נוֹטֶה.

זֶה הַזְּמַן לְכַפִּית שֶׁל קְדֵשָׁה

וּלְסֶפֶל צָנוּעַ שֶׁל תֵּה.

בִּלְבַב הַבַּיִת הַפָּשׁוּט

אֱמוּנָה צְפוּנָה רָחֲשָׁה.

הַקִּירוֹת חָשׁוּ אֶת הַכַּרְמֶל

שֶׁבְּנַפְשָׁהּ. בִּרְחוֹב צְפַנְיָה

גָּמְעָה הֶחָצֵר אוֹרוֹת כְּמוּסִים

(הרצל, עמ' 114).

הקדושה והחיים הכמוסים ביצירתה כמו קרבים אל חיינו, שותים עמנו ספל תה, גומעים אורות. אכן היטיב המשורר להפנים בשירו את החתירה של זלדה לקדושה, לשגב, ולספר לנו עד כמה ביקשה נפשה למצוא כל זאת בקירות הפשוטים, בחצר הבית, בחיי היומיום. בשירו דולה הרצל מוטיבים משירתה ומעניק לנו תחושה שאנו מהלכים בשבילי הסיפור החסידי, בשבילי עולמה הנפשי – אותו 'כרמל אי נראה' – אותה דלת בית שיודעת לטפטף קדושה. כך הוא כותב:

- - - שִׁירָה מְטַפְטֶפֶת מְזוּזוֹת.

בְּאוֹתָהּ שְׁכוּנָה, הַבָּתִּים וְהָאֲנָשִׁים

חִכּוּ נוֹאָשִׁים. לְעוֹד צְלִיל. לִצְפוּנוֹת

כְּמוֹ "קִדּוּשׁ", "הַדְלִיקוּ נֵר". וּלְיַד טוֹטָפוֹת

וּבָתֵּי עֲרָפֶל לֹא נִשְׁכָּח. שִׁיר זַךְ:

"הַיָּרֵחַ מְלַמֵּד תַּנַ"ךְ". קְלַף הַמַּשְׁקוֹף

נִפְתַּח: שְׁמַע שִׁירָה מוּאֶרֶת

מְגִלָּתָהּ עַל חַיַּי, עַל הַבַּיִת. שׁוֹמֶרֶת - - -

(הרצל, עמ' 115)

בפרק שירי זה מצטט הרצל פסוקי שיר של זלדה והופך אותם למגילת קודש, למזוזה חדשה השומרת על הבית. מה פלא שהוא כותב בפתח השיר: "שירה מטפטפת מזוזות", הרומזת גם לטוטפות. חיי המשורר מבקשים מחסה, הגנה – ובשירה הרוחנית והקדושה של זלדה מצאה נפשו אור, אמונה. שניהם נאחזים בדמות שאינה מהלכת בגדולות, ושניהם מנסים לדלות את היופי הנשגב בתוך חצרות של פשטות. דומה כי שניהם מבקשים אותן נשמות של אשה שהקדימה את זמנה, שידעה לחפש את הסוד והנסתר.

הרצל ידע לחפש את הסֵפל הפשוט של התה בחצרה של זלדה, בלפור מבקש את הכוס הקטנה של הקפה בביתה של המשוררת אלישבע, שעלתה לארץ כּלֹא יהודיה וחיפשה את זהותה העברית כמשוררת. השפה הנשגבה שלה הייתה בעיניה דרך לדלות יופי מתוך הצניעות והיומיום:

הִגַּשְׁתְּ לָנוּ שִׁירֵיךְ בִּשְׂפַת עֵבֶר

"כּוֹס קְטַנָּה" קָרָאת לַמִּלִּים

שֶׁהִנַּחְתְּ עַל סַף הַשָּׂפָה.

הָיִית לָנוּ הַחֲלוֹם וְהַשֵּׁבֶר

וְהַגָּדֵר שֶׁרָאִית הָיְתָה גְּבוֹהָה

וּשְׁקוּפָה - - -

וַאֲנִי שֶׁקָּרָאתִיךְ בִּשְׂפַת הַלֵּב

הָעִבְרִי שׁוֹתֶה שׁוּב הַכּוֹס הַקְּטַנָּה

וְהַקָּפֶה הַמַּר נָמֵס בִּי לְאַט.

אֱלִישֶׁבַע, מְשׁוֹרֶרֶת עִבְרִיָּה

אֲחוֹתֵנוּ אַתְּ

(בלפור, עמ' 140-141 .(

אלישבע הלכה לעולמה בטבריה וחברה קדישא הערימה קשיים על קבורתה. מאותם קשיים צמחה בשורה: אלישבע נקברה בבית הקברות כינרת כמשוררת עברייה, לצדה של רחל המשוררת.

המסע אל רציף הזמן

ככל שאנו צוללים לשירה הדיאלוגית של התאומים עם משוררי העבר וסופריו, אנו חשים שזו דרך של מסע, רצון לבטא חיפוש עצמי באמצעות היכרות עם אותם משוררים ומשוררות על רצף הזמן הספרותי-עִברי, הזמן היהודי. הרצל הולך בעקבות 'הכף השבורה'4 של שאול טשרניחובסקי ומנסה דרכה להגיע אל הזהות השלמה, אל השלמות שחיכתה לצד השברים.

זוֹ הָיְתָה הַכַּף הַשְּׁבוּרָה

שֶׁהִצִּילָה עוֹלָם שָׁלֵם

מֵחֲשֵׁכָה אַדִּירָה.

כָּךְ נָטַשְׁנוּ מְחוֹזוֹת יַלְדוּת

כִּמְנַתְּקִים מֵחַיֵּינוּ

אֶת הַשִּׁלְיָה הַפְּרוּמָה.

(הרצל, עמ' 108).

כמו אחיו התאום, גם בלפור מנסה לפצח את סוד הכף השבורה של שאול טשרניחובסקי. שירת הכף השבורה הופכת להיות סיפור של אהבה המנסה להתגבר על הייסורים. ובלפור המשורר מסיים את דבריו במגילת מילים מפוכחת:

הֵם נִשְׁבְּעוּ נֶאֱמָנוּת לָנֶצַח כַּף אֶל כַּף

וְהָלְכוּ שְׁנַיִם דְּבוּקִים יַחַד בָּעֲרָבָה הַשְּׁחוֹרָה.

הֵם נָשְׂאוּ צְלוּבָם עַל שִׁכְמָם בַּשָּׁרָב

אָמְרוּ יַחַד תְּפִלָּה וְשִׁירָה

וְהַכַּף שֶׁשּׁוֹרָרָה

נוֹתְרָה שְׁבוּרָה.

(בלפור, עמ' 157).

הדיאלוגים עם השירה העברית ועם הספרות העברית מובילים אותנו בשבילי סוד, לוקחים אותנו בקסם רב אל המגע הבלתי אמצעי עם הזמן, עם המקום ועם הנפש. לשירת התאומים יש שאיפה להמריא מעבר למקום, להתחבר לציר ההיסטורי של הספרות העברית: לגעת בתחנות שונות בחיי הספרות העברית, לנסות לבקש את הפשר שמעבר לחיינו, למצוא מרפא באותו מסע ללא מנוח של שירת דורות.

כולנו זוכרים את 'תהילה' של ש'י עגנון, והנה בא הרצל המשורר ומנסה לחבר את חיי תהילה הגיבורה הפלאית לצופן הכתיבה של הסופר – וכך הוא כותב:

יָפִים הַחַיִּים כַּחֲתוּנָה. זֶה סִפּוּרֵנוּ.

וְהוֹלֵךְ הַסּוֹפֵר אֶל חַיֵּינוּ.

עֵטוֹ חוֹשֵׁף בּוֹר וּשְׁבוּעָה וְלוֹחֵשׁ

צַוָּאָה נֶעֱלֶמֶת, עֲנַן אִגֶּרֶת קְסוּמָה.

מַהִי הַתְּהִלָּה הַפֶּלְאִית שֶׁל יְרוּשָׁלַיִם,

מַהִי אוֹתָהּ חֲוָיָה קִיּוּמִית.

(הרצל, עמ' 123).

סיפור הבור והחולדה שהוא המוטיב המרכזי בסיפורה של תהילה, נקשר בשירתו של הרצל לאגדה שהיא חוויה קיומית, לגעגועים שאינם חולפים ל'תהילה הפלאית של ירושלים'. סיומו של השיר מותיר שברים של חידה בלתי פתורה:

עֵט קָדוֹשׁ לִשְׁבָרִים. וְשָׁתַת

צֹפֶן בְּרִית מֵעוֹלַם הַמִּסְתּוֹרִין.

(הרצל, שם)

להעשיר את הרוח, לנצח את הריקנות

שירי התאומים משוטטים בשדות השירה של משוררי העבר כמבקשים צופן לעולם משתנה, עולם שמחפש נתיב רוחני – שכה מייחלת נפשו למלֵאוּת של תוכן, לעושר אמיתי, לספרות עשירה שתמלא את הריקנות.

מה הפלא ששירתו המשלהבת של אורי צבי גרינברג ממלאת את שירת התאומים. שירתם צמאה לאותם כיסופים, לאותו צופן פלאים. התכתבות עם אצ"ג פגשנו גם בספריהם הקודמים. וגם כאן נמשך הדו-שיח. כך שר הרצל בשירו על 'הנביא וקערת הפלא':

כְּסוּפִים בּוֹעֲרִים כָּאֵלֶּה.

וּמָה הָיְתָה אוֹתָהּ קַעֲרַת פֶּלֶא.

כַּחֲלוֹף יָמִים וְלֵילוֹת וּלְהָבִים

הָעֵינַיִם אֲדֻמּוֹת:

גַּחֲלֵי נְבוּאָה וְאֵשׁ, וְקָשֶׁה לְהָבִין.

בָּעוֹלָם הַצּוֹנֵן, בַּיְקוּם הָרֵיק, הַנּוֹטֵשׁ.

קָשֶׁה לוֹ לֶחָזוֹן, קָשֶׁה לַלֶּהָבָה.

(הרצל, עמ' 126).

שני פרקי השירה של הרצל מנסים לרדת לחקר המֶמד הנבואי בשירת אצ"ג, ליכולת של המשורר-הנביא להשיב לחיינו 'תכלת כיסופים' מבעד לחיי החולין:

שָׁבוּ חַיֵּינוּ שְׁפוּפִים יְמֵי קְטַנּוֹת

וְנָשְׁפוּ בָּהֶם הַבִּיבִים הַקּוֹצְפִים.

אֵיךְ נָבִין דִּבְרֵי טֹהַר,

אוֹתָהּ תְּכֶלֶת כְּסוּפִים.

(הרצל, עמ' 127).

בשירתו שלבלפור חקק, יש כיסופים לאותו סולם נבואי של אצ"ג, שאיפה לגעת במזבח שירתו, באמות הסִפִּים – והמשאלה היא שניתן דרך שבילי שיריו של אצ"ג להגיע אל הגאולה האישית, הגאולה הלאומית:

בְּסֵלַע הַזְּמָן נָדְדוּ שִׁירַי אֶל קֶדֶם.

אֲנִי הַקָּרוֹב

לִרְצָפָתוֹ, לְשֶׁלְחָנוֹ הַמֻּזְהָב

בָּאתִי לִקְרֹא שִׁירָיו

בְּיִתְרָה גְּדוֹלָה

כְּקוֹרֵא אֶל נָבוֹ

נִקְדָּשׁ, מְחַכָּה לִגְאֻלָּה

כְּלְבָבוֹ.

(בלפור, עמ' 151).

באותה נשמה הומיה מצפה בלפור חקק ליד היכל הכלים השבורים של דויד שחר, מחכה לשפע הגדול, לחזות בבריאה החדשה מתוך השבר הגדול. הדו-שיח עם דויד שחר הוא מיסטי:

בְּאוֹתוֹ יוֹם שֶׁאָמַר הַסּוֹפֵר

לְהַשְׁלִים כְּתִיבַת הַלּוּרְיַאן

הָיָה יוֹשֵׁב בְּתַעֲנִית.

וּבָאוּ אֵלָיו הַכֵּלִים הַשְּׁבוּרִים

וְאָמְרוּ לוֹ: אִם גְּזֵרָתְךָ

גְּזֵרַת בָּשָׂר וָדָם

יָצִיף הַשֶּׁפַע אֶת הָעוֹלָם.

פִּי הַבּוֹר שֶׁל הַלּוּרְיַאן

יִסּוֹדוֹ מְתְהוֹם רַבָּה

וְאַל יִשְׁקְעוּ מֵעַתָּה הַשְּׁעָרִים.

פְּתַח מֵהֵיכַל הַכֵּלִים הַשְּׁבוּרִים

אֶת הַלּוּרְיַאן הַבָּא.

(בלפור, עמ' 160).

התחושה היא, כי המסע הרוחני אחר משנתם של הסופרים והמשוררים היא לדלות את רגעי הקודש הגדולים, להתעלות באותה רוחניות עמוקה המכילה שפע גדול. רק באמצעות הצופן הנפשי העולה משורות הספרות העברית יש יכולת להגיע לאותה נשמה יתרה.

כך חש בלפור כי יצירתו של יצחק שָׁמי מעשירה את עולמו, גואלת אותו מן הישימון:

וַאֲנִי שֶׁבָּאתִי אֶל כַּדַּיו

לָקַחְתִּי חוּטִים מֵאַדַּרְתּוֹ וַחֲרוּזִים מִמַּחֲרֹזְתּוֹ

גַּם מִלֵּאתִי דְּלִי שֶׁל מִלִּים מִסְּפוּרָיו

לָתֵת לִי בְּשָׂעוֹת שֶׁל יְשִׁימוֹן לֵבָב

מָזוֹר לְנַפְשִׁי, דְּבָשׁ וְחָלָב.

(בלפור, עמ' 153).

יש במגע עם הספרות העברית חיפוש של דרך סתרים לשאוב חיים מגנזי הרוח הנצחיים של הקלסיקונים שהיו. הנה כמה שורות משירו של הרצל המתכתב עם אורי ניסן גנסין:

וַעֲדַיִן אֵינִי יוֹדֵעַ

כֵּיצַד אֶפְשָׁר בְּאֶמְצָעוּת

הַסִּפְרוּת לְהַנְצֵל.

לְהַחֲזִיק בִּרְגָעִים נְדִירִים

יָפִים בְּנִצְחָם.

הֵן הַדֶּלֶת הַנִּפְתַּחַת

נִפְחֶדֶת בַּחֲשֵׁכָה. כְּאִילוּ הִיא סְגוּרָה

לְלֹא סוֹף. כַּמָּה קָשֶׁה לַחֹלִי לִכְתֹּב.

לִבְנוֹת פֵּשֶׁר קִיּוּמִי מָלֵא

מִן הַצַּעַר וְהַחֲלוֹף.

(הרצל, עמ' 101)

תיאטרון רוחני ואוצר גנוז

הנה כי כן, המפגשים עם משוררי העבר הם תיאטרון רוחני שנוגע באוצרות גנוזים, שמציג בפני הכותבים מראה רוחנית שבהם הם בוחנים את עולמם לנוכח התמורות שסערו בחיי משוררי העבר וסופריו.

כתיבת המשוררים בהווה מחברת את הזמנים: וכך כותב הרצל לגנסין:

יָשַׁבְתִּי לִכְתֹּב לוֹ מִכְתָּב

בְּמִנְהֶרֶת הַנְּשָׁמָה.

מִלִּים שֶׁתֶּחֱצֵינָה מֶרְחַקִּים הוֹזִים

בְּמְהִירוּת הַדְּמָמָה. זְמָן בִּזְמָן.

מַשְׁמָעוּת וְצֵל.

(הרצל, עמוד 101).

וראו נא כיצד בלפור מבקש לזכות בשביבים של אור מעולם הכתיבה של מבקרת הספרות עזה צבי, שבמסותיה הספרותיות, ניתן היה להרגיש את ניצוץ השירה והפיוט.

כותב בלפור:

כָּתַבְנוּ שְׁמֵךְ בִּנְקֻדַּת הָאוֹר הַפְּנִימִית

שָׁם הַמַּעְגָּל מִתְרַחֵב

לְקַבֵּל אֶת הַהֶאָרָה אֶל כֻּלָּנוּ

אֶל עֹמֶק הַלֵּב

לְהָאִיר בְּעַנְוָתֵךְ וּבַשֶּׁקֶט שֶׁלָּךְ

אוֹתָנוּ גַּם מִמֶּרְחַקַּיִךְ הַנִּסְתָּרִים

רוּחַ עַזָּה בָּנוּ, רוּחַ שִׁירִים.

(בלפור, עמוד 148).

הרצל ובלפור חקק יוצאים במסע לשימור הזיכרון התרבותי ונגד השִׁכְחה התרבותית של הקלסיקה העברית. הם כותבים בשנתון "ידע עם"5: בלפור: "לאורך השירים ... ולעומקם אפשר למצוא אותה התחברות, אותם געגועים להוויה רציפה. געגועים להמשכיות, לרצון להתפקד על רצף הנדבכים של העבר. למדנו באליאנס, למדנו בכּוּתַאבּ, למדנו מדעי היהדות...קראנו מדרשים ורובדי יצירה יהודיים. מילדות ומנעורים חשנו רצון להתחבר לשירה העברית ולספרות העברית – וכל הזמן חיפשנו את הקשר לדורות קודמים"; הרצל: "שירה מתחברת לשירה... לב אל לב. שירה שמנותקת מנופים ומזמן ומשייכות ומדפי הֶעבר היא שירה תלושה. עלים תלושים. שלכת רוחנית. ממש ניתוק. אני לא עלה נידף, אלא עלה שמחובר לענף ולעץ".

ברוח זו יש לקבל את הרב-שיח של התאומים בשירתם עם העברית, עם המדרשים, עם משוררי העבר. הדיאלוגים של השניים הם ניסיון לחדש את הזהות הרוחנית של אומתם, ניסיון לפרוש רוח בכנפיה של הרוח היהודית, להתמלא, להעשיר את הנפש, לא לעמוד אילמים לנוכח 'הלא כלום', המוחק דפי עבר, גווילי קדומים, יצירות מופת. ככל שקראתי בשיריהם על משוררים וסופרים מן העבר התחזקה בי התחושה, שיש בשני האחים רצון להגשים את משנתם לתת כבוד לציר הזמן, לא רק לציר המקום. בעבר כתבו על כך השניים מאמרים – ונראה כי שירתם באה לבטא בפיוט ובמצלול את תפיסתם הרוחנית.

שיריהם כמו מעניקים לנו מבט ממעוף הציפור על שלל הזהויות הספרותיות שמלוות אותנו במשך שנים, וניתן לראות בהתכתבות זו, לא רק רצון לשַמר את הנצח הספרותי, אלא גם דרך של חיפוש עצמי, דרך של חשבון נפש, מסע לבנות מחדש זהות תוססת באמצעות התמודדות עם הזהות הקודמת. עיצוב זהות מחודש מחייב אותנו לגעת במורשת, לגעת בייחוד הספרותי של יוצרים קודמים, ומבחינה זו ראויה שירתם לכבוד הראוי לה. למדנו, שזיכרון וכיסופים הם כוחות שאסור לנו לוותר עליהם.

---

[1] מאגדת 'הנזל וגרטל'.

2 מיכאל אנדה, *הסיפור שאינו נגמר*. מגרמנית חוה פלץ ושלומית קדם, תל-אביב 1983. תורגם מחדש על-ידי חנה לבנת, 2015.

3 נורית גוברין, *נוסעת אלמונית – שלומית פלאום: חיים ויצירה*, הוצאת כרמל, ירושלים תשס"ה, 375 עמ'.

4 שאול טשרניחובסקי, *שירים*, הוצאת שוקן, תש"י, עמ' 227-232.

5 בלפור והרצל חקק, 'השירה כנכס של אוצרות התרבות', *ידע-עם*, כרך 73-74 (תשע"ג), עמ' 79-81.